

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: *Fons*, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXVIII. évfolyam

2021. 3. szám

E számunk szerzői

Kádár Tamás (történész, Budapest),
Obradovic Nenad (SZTE BTK, PhD hallgató),
Porkoláb Anna Sára (ELTE BTK, egyetemi hallgató),
Rudolf Veronika (ELTE BTK, egyetemi tanársegéd),
Suba Katalin (ELTE BTK, PhD hallgató)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
SZTE BTK = Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon

IV. Béla király ábrázolása
Thuróczy János krónikájában

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta és kötötte: Kódex Könyvgyártó Kft.
ISSN 1217-8020 (Nyomtatott)
ISSN 1588-0516 (Online)

Tartalom

Tanulmányok

- Suba Katalin*
A Pray-kódex temetési szertartásának külföldi párhuzamai 311
- Rudolf Veronika*
Magyar–bajor kapcsolatok a 13. század elején 341
- Porkoláb Anna Sára*
Bűnbánó nővérek emlékezete: A női vallásosság új formái
a 15. századi Corpus Domini kolostorban 365

Közlemények

- Kádár Tamás*
II. András (1188–[1205]–1235), IV. Béla (1214–[1235]–1270)
és V. István (1241–[1270]–1272) királyok itineráriuma 399
- Obradovic Nenad*
Vuk despota jajcai bánsága
Adalék a Mátyás-kor archontológiájához 467

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXVIII. évfolyam

2021. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR (felelős szerkesztő), OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők, TERNOVÁ CZ BÁLINT, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3–5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

SUBA KATALIN

A PRAY-KÓDEX TEMETÉSI SZERTARTÁSÁNAK KÜLFÖLDI PÁRHUZAMAI

A liturgiátörténet tapasztalata, hogy a liturgikus tartalmaknak rokonai vannak: földrajzi-intézményi és történelmi viszonyokra tudunk következtetni az egyes szertartástípusok összehasonlító elemzésével.¹ Az ilyen viszonyok kutatásának előfeltevése az, hogy a középkori szertartásokhoz (akár a művészeti alkotásokhoz) identitások kötődtek; összeállításuk, kidolgozásuk vagy átvételük folyamatait kevésbé a véletlen, mint inkább a tudatos választás jellemezte.²

Magyarországi liturgikus kódexeink között kiemelt helye van a Pray-kódexnek, amelynek temetési ordója tartalmazza legrégebb magyar szövegemlékünket, a Halotti beszédet és könyörgést. Az elmúlt években a Pray-kódexbe foglalt liturgikus tartalmak nemzetközi kapcsolati hálójának feltárása a jelentős kutatástörténehez képest is új távlatokat nyitott.³ A szinkron liturgiátörténeti kutatás a történelem egy adott pillanatában térképezi fel az egyházi intézmények kapcsolatrendszerét, de a liturgia konzervatív természete miatt a módszer arra is alkalmas, hogy a forráshiány miatt ma már kutathatatlanak tűnő történelmi korokra vonatkozóan fogalmazzon meg új állításokat. A Pray-kódex temetésének szinkron kutatásától eredetileg azt vártuk, hogy a temetési rendtartás hordozójára, azaz magára a Pray-kódexre nézve fogalmazhatunk majd meg újdonságokat, de az eredmény talán még többet mond egy korábban hozzáférhetetlenek hitt témáról:

-
- 1 A szerző az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tagja. A tanulmány eredményei a szokásos kutatócsoporti együttműködésnél is szorosabb csapatmunkának köszönhetőek. A tanulmányban említett közreműködők mellett Horváth Baláznak és Földváry Miklós Istvánnak tartozom köszönettel, akik hasznos tanácsokkal láttak el a tanulmány írása közben.
 - 2 *Földváry Miklós István*: Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában: A liturgiátörténet tanúsága. In: (Magyar) Nemzet és Európa: Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére. Szerk.: Széchenyi Ágnes – Buzinkay Géza. Eger, 2014. 91–105. p. (A továbbiakban: *Földváry*, 2014.)
 - 3 1971-ig összefoglalja *Radó Polycarpus*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Bp., 1973. 45–46. p.; majd *Szendrei Janka*: A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Bp., 2005. (A továbbiakban: *Szendrei*, 2005.) 144. p. Az újabb eredményekről összefoglalóan: Írások a Pray-kódexről. Szerk.: Horváth Balázs – Bartók Zsófia. Bp., 2019. (A továbbiakban: Írások a Pray-kódexről) előszavában (*Horváth Iván*).

arról, hogy milyen preferenciák játszottak szerepet az államalapítás-kori monostorok szertartási életének kialakításában.

A temetés szertartása a középkorban

A temetés a beteg, a haldokló és a halott körül zajló liturgikus cselekmények egyike. Szerkezetüket tekintve ezek a rítusok a lágy szerkezetűek közé tartoznak, ami azt jelenti, hogy a bennük szerepeltetett liturgikus tételek és gesztusok számát és sorrendjét nem köti szigorú szabályrendszer, sőt a tételek műfajait tekintve is változatosabb összeállításokra számíthatunk, mint a mise és a zsolozsma esetében. A mise és a zsolozsma tétélei műfajilag kötöttek, sorrendjük állandó, ezért szoktuk ezeket kötött szerkezetű rítusoknak nevezni.⁴ E tulajdonságokból következik, hogy a szinkron liturgiátörténeti összehasonlítás során a miséket és zsolozsmákat könnyű, az ezen a körön kívül eső, legtöbbször szentségekhez vagy szentelményekhez kötődő szertartásokat nehéz összevetni egymással.⁵

Az ismertetőjegyek feltárásához szükség van az adott rítus belső szerkezetének megértésére. A rítusokon belüli kisebb egységeket *moduloknak* neveztük el.⁶ Mivel a források nem a modulok szerint, hanem inkább a cselekmény folyamatosságát előtérbe helyezve közlik a szertartásokat, és ritkán különböztetnek meg címmel vagy vizuális elemekkel egységeket a szertartásokon belül, ezek feltárásához általában nagy mennyiségű forrás áttekintésére van szükség. Több különböző helyről származó szertartás összevetése után tudnak kirajzolódni azok a szertartáson belüli határvonalak, amelyek felvázolásával egyszerűbbé válik a lágy szerkezetű rítusok szinkron és történeti feldolgozása.⁷

4 Csaba Frigyes Orbán – Miklós István Földvály: Medieval Variants of the Mass Ordinary. In: Musica mediaeva liturgica III. Zbornik príspevkov z muzikologickej konferencie konanej dňa 6. – 7. mája 2019. Szerk.: Janka Bednáriková. Ružomberok, 2020. 91–101., 101. p.

5 Katalin Suba: Researching the Occasional Rites of the Roman Liturgy: Recent Surveys of the Good Friday Services and their Old Latin Parallels. In: Musica mediaeva (i. m.) 138–148., 140–142. p.

6 Miklós István Földvály – Ágnes Kurzné Szaszovszky: Pontificals, Rituals, and Nativigating among their Contents. In: Questions Liturgiques 100. (2020) 3–83. p. (A továbbiakban: Földvály – Szaszovszky, 2020.) 24. p.

7 Földvály – Szaszovszky, 2020. 21. p.

A halottas rítusok szerkezeti jellemzőit 139 forrás összevetésével állapítottuk meg.⁸ Ezek a források nagyrészt késő középkori vagy kora újkori kéziratok és ősymotatványok, amelyeket biztonsággal lehet egy-egy európai székesegyházhoz kötni. A feldolgozott források nem maradéktalanul, de kielégítően és arányosan fedik le Európa középkori egyházmegyéit. A könyvek tipológiáját tekintve a temetést elsősorban rituálék és pontifikálék őrzik, de előfordulhat a szakramentáriumok és a misekönyvek függelékeiben is. A szertartások kereshetősége érdekében a forrásfeldolgozás első lépése mindig az, hogy a könyvet címkével látjuk el. Ezzel tulajdonképpen tartalomjegyzéket készítünk, de a címkék egy kidolgozott hálózat elemei, egymással hierarchikus kapcsolatban állnak és előre definiáltak, így válnak kigyújthatóvá és könnyen áttekinthetővé az egyébként sokszor rejtett liturgikus tartalmak.⁹ Az említett földrajzi-történelmi válogatás alapján digitális formában beszerzett pontifikálék és rituálék címkézését korábban Szaszovszky Ágnes végezte el, ez az anyag képezte a halottas rítusok feldolgozásának alapját, de az utóbbi időben adatbázisunk tovább bővült, amiben Kátai Katalin volt a segítségemre.

A továbbiakban vázlatosan tekintjük át a halottas rítusok szerkezeti jellemzőit, hogy azután ebben a szerkezetben helyezzük el a Pray-kódexben található temetés szertartását. A feldolgozott források alapján a következő modulokat különböztettük meg:

- beteglátogatás
- betegek kenete
- lélekajánlás
- halottmosás
- processzió a háztól a templomig
- virrasztás
- halottas zsoltosma és mise
- abszolúció
- temetés
- temetés utáni kommandáció
- visszatérés a templomba.

8 A források beszerzését Paulik Péter, az adatbázisba való feltöltésüket Gossler Károly végezte el. A halottas rítusok normalizált átírása, közvetlen hivatkozással a digitalizált források vonatkozó oldalaira elérhető: <https://usuarium.elte.hu/!a8a2>. A tanulmányban közölt táblázatban a műfaji rövidítések az adatbázisban használatos rövidítések szerint szerepelnek: <https://usuarium.elte.hu/system> (2021. július 1.)

9 *Földváry – Szaszovszky*, 2020, 13. p. skk.

A modulok elválasztásának problémája már az első egységeknél megmutatkozik. Meglehetősen gyakran találkozni azzal, hogy a szerkönyvek a beteglátogatásba foglalják a betegek kenetének feladását és a lélekajánlást is, míg más könyvek e cselekményeket teljesen elválasztják egymástól. Az utóbbi megoldás jelentené azt az ideális helyzetet, amikor a pap a beteghez ellátogat, kiszolgáltatja a gyónás szentségét és az Eucharisziát.¹⁰ A betegek kenetének kiszolgáltatása ezt követően egy másik alkalommal történik, a betegség egy súlyosabb fázisában. Ismét külön látogatást tesz a pap a haldoklászor, amikor a lélekajánlást kell elvégezni. Ez a felosztás egy szerzetesi vagy kanonoki környezetben életszerű, de az egyházmegyékben valószínűleg távol állt a tényleges gyakorlattól. Ezért láthatjuk azt a késő középkori szekuláris szerkönyvekben, hogy a beteglátogatás elemei (gyónás, áldozás) és a betegek kenete folytatólagosan, új cím vagy bevezető rubrika nélkül következnek egymás után.

A lélekajánlás (*commendatio animae*) a haldoklás folyamatát végigkísérő liturgikus cselekménysor, amelynek részei a lélek kilehelésekor és közvetlenül a halál beállta után mondandó ének- és orációsorozatok is.¹¹ A lélekajánlás után a halottat megmossák, felöltöztetik, majd Szent Mihály lovára (hordágyra, ravatal-

-
- 10 A beteglátogatás általában a *Pax huic domui* verzikulussal kezdődik, ezután a pap szenteltvízzel meghinti a házat az *Asperges me* antifóna kíséretében. E látogatás keretében előfordulhatnak a beteghez intézett buzdítások, a másvilágról való beszélgetés és rövid tanítás, valamint a feszület felmutatása és keresztcsók, bővebben: <https://usuarium.elte.hu/v/adbb> (2021. július 1.)
- 11 Edmond le Blant érvelése szerint a lélekajánlás az ókeresztény liturgiában is jelen volt: *Edmond Le Blant: Les bas-reliefs des sarcophages chrétiens et les liturgies funéraires*. In: *Revue Archéologique* 38. (1879) 223–241. p. Első fennmaradt emlékeiről: *Frederick S. Paxton: Christianizing Death. The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*. Ithaca – London, 1990. (A továbbiakban: *Paxton*, 1990.) 116–122. p. A lélekajánlás lélektani, társadalmi hátteréről: *Földváry Miklós István: Gyászszertartások a régi magyar liturgiában*. In: *Írások a Pray-kódexről*. 65–96. p. (A továbbiakban: *Földváry*, 2019.) 67–68. p. Középkori irodalmi összefüggéseiről: *Ronald R. Martinez: „Commendatio animae”: Guido da Montefeltro e la liturgia per i moribondi e i defunti*. In: *Italianistica: Rivista di letteratura italiana* 44/2. (2015) 99–113. p. Képzőművészeti vonatkozásai: *Moshe Barasch: The Departing Soul. The Long Life of a Medieval Creation*. In: *Artibus et Historiae*, 26. (2005) 13–28. p. A lélekajánláshoz tartozhat még a haldokló zsákruhára fektetése és hamuval való behintése. E szokás kialakulása valószínűleg Tours-i Szent Márton halálának történetéhez köthető. Az általa mondott *Non decet, filii, Christianum nisi in cinere et cilicio mori* (*Sulpicius Severus: Epistolae tres. Patrologia Latina* 20, 173–184., 182D) gyakran kísérő fordulata a zsákruháról és hamuról szóló rubrikáknak, vö. *Frederick S. Paxton: The Death Ritual at Cluny in the Central Middle Ages*. Turnhout, 2013. (A továbbiakban: *Paxton*, 2013.) 196. p.

ra) helyezik. A halottmosásról a rubrikák gyakran megemlékeznek, de viszonylag ritkán szerepelnek a forrásokban a halottmosást kísérő tételek.¹²

A temetés kezdetét a halottmosás utáni processzió-indító tételek jelzik: verzikulusok és könyörgések után a halottal a templomba indulnak, a vonulást énektételek kísérik, a processziót a templomba érkezéskor ismét précesz zárhatja. A templomban a halottas mise és zsolozsma mellett egyes szerkönyvekben tételt rendelnek a virrasztásra is. A virrasztás-modulra azért lehet szükség, mert a középkorban nem csak a zsolozsma, de a mise is napszakhoz volt kötve, így előfordulhatott, hogy a ravatal felállítása és a gyászmise kezdete között hosszabb időt kellett kitölteni. Ez a virrasztás tehát nem azonos a virrasztó halottas zsolozsmával, inkább egy olyan paraliturgikus cselekmény, amelyhez a szertartás-könyvek ritkán rendelnek konkrét tétel-összeállításokat; általában csak a rubrikák utalnak arra, hogy itt a zsolotárskönyvet kell olvasni.¹³

A mise után következik a beszentelés vagy abszolúció, amely rezponzóriumokból és könyörgésekből áll, majd a temetés mozzanatait tematikus antifónák, zsolotársok és könyörgések kísérik. Az elhantolás után még következhet könyörgés a temetőben nyugvó összes halottért, illetve itt kap helyet a haldoklás közbeni lélekajánlás párhuzamának tekinthető, de annál lényegesen rövidebb kommandációs modul: ez az elhunyt végső „ajánlólevele”, jellegzetes könyörgése a *Tibi Domine commendamus* kezdetű ima. Ezután énektételek kísérik a templomba való visszatérést is, a templomban processziózáró verzikulus és könyörgés hangozhat el, illetve az is előfordul, hogy a kommandációt már a templomban mondják el.

A Pray-kódex temetési ordója

A Pray-kódexből hiányoznak a betegséghez és haldokláshoz tartozó liturgikus cselekmények. Az ordó egy új ívfüzeten kezdődik, ezért felmerülhet, hogy e részek elvesztek a kéziratból. Ezt támasztja alá az is, hogy a bevezető rubrika cím

12 A halottmosás tételei: <https://usuarium.elte.hu/1/b0b8> (2021. július 1.)

13 A kuriális liturgiában a három csoportba osztott zsolotársokhoz orációk és rezponzóriumok is tartoznak. Például egy firenzei szakramentáriumban: *Sequitur ordo Romanae ecclesiae de officio defunctorum quodomo custodia esse debent in nocte corpora mortuorum. Cantatur psalterium per decadas a Beatus vir usque Salvum me fac Domine. Sequitur responsorium Subvenite sancti. Laurenziana Firenze Ms. Aedil. 122, fol. 109v; vö. Sienában: Bibl. Com. Siena Ms. F. VI. 8, fol. 32r-től.*

nélkül, a *Hic sacerdos accedat* szavakkal kezdődik, azaz azt sugallja, hogy a szöveg egy előző szakasz folytatása. A rubrika szerint a pap a holttesthez lép, meghintti szenteltvízzel és megtömjénezi, majd elmondja a processzióindító verzikulust és könyörgést. Ahogy fentebb írtuk, ez a modul jelzi a temetés kezdetét, ezért az sem zárható ki, hogy a kódex szándékosan csak a temetési ordót tartalmazza.

A két könyörgés elhangzása után a processziót két rezponzórium, a *Subvenite sancti* és a *Libera me* kísérik. Miután a templomba értek, a halottat egy meg nem nevezett oltár elé viszik (*cadaver portetur ante altare sanctae N.*), itt a gyülekezet kelet felé fordul, majd az apát mondja el a *Deus veniae largitor* kezdetű könyörgést, amelyet a *Heu mihi* rezponzórium követ. A mise kezdetéig a ravatal mellett a „kimaradt zsolnárokat” mondják (*incipiantur psalmi qui dimissi erant*), három részre osztva. Az abszolúció azzal indul, hogy két énekes az oltár előtt Kyrie eleison-t énekel, a modul három szakaszban három-három Kyrie-ből, orációból és rezponzóriumból áll. A temetés az *In paradisum* antifónával és a hozzá rendelt *In exitu* zsolnárral kezdődik, a további zsolnárokhoz (valamint a *Benedictus*-kantikumhoz) és antifónákhoz nyolcas szerkezetben egy-egy oráció tartozik. Különleges elemnek számít az elhantolás után mondott Halotti beszéd, valamint ritka, hogy a temetés záró orációihoz (*Oremus ... de laqueo, Deus qui iustis, Debitum humani, Temeritatis*) is tartoznak antifónák és zsolnárok, és hogy a sorozatot a *Benedictus*-kantikum zárja.¹⁴ A commendációban a már említett, széles körben elterjedt *Tibi Domine commendamus* kezdetű ima szerepel. Annál sajátosabb a temetőben nyugvókért mondott könyörgéshez rendelt *Lauda anima* (145.) zsolnár.¹⁵ A templomba való visszatérés modulját a *Si bona* rezponzórium kíséri a *Nudus egressus* verzussal. Ehhez kapcsolódik még a *Miserere* (50.) zsolnár, majd a templomba visszatérve précesz után két könyörgés, az *Exauditor omnium* és a *Fidelium Deus* hangoznak el.

Földváry Miklós világított rá arra, hogy a Pray-kódex temetésének van egy olyan rétege, amely az esztergomi gyakorlatot őrzi. Ennek ismertetőjegyei az *In exitu* zsolnár és az *In paradisum* antifóna párosa, a temetés orációsorozata és szerkezete, a gyászbeszéd helye, valamint a visszatéréshez rendelt *Si bona* rezponzórium a *Nudus egressus* verzussal.

Tanulmányában kiemelte azokat az elemeket is, amelyek a Pray-kódex temetését a többi fennmaradt magyarországi temetési ordótól megkülönböztették, és

14 A 139 forrásból 11-ben szerepel, ezek közül négy (Troia, Messina, Róma, Nápoly) kuriális úzrust képvisel: <https://usuarium.elte.hu/1/6b7f> (2021. július 1.)

15 Egyedül egy arles-i pontifikáléban fordul elő ilyen szerepben: Monasterio Escorial, J-III-24, fol. 98r.

amelyek forrását, különösen a rubrikás anyagban megragadható jellegzetességek miatt, külföldi monasztikus környezetben sejtette:

- (1) a halottvirrasztás zsoltározása és a függelékek;
- (2) a halál helyéről a templomba tartó processzió induló és érkező könyörgései;
- (3) rezponzóriumok használata modulok vagy szakaszok végén;
- (4) az abszolúció rezponzóriumai (*Heu mihi, Peccantem, Memento*).¹⁶

Nemzetközi összehasonlításban világossá vált, hogy a Pray-kódexet a fenti elemek nem csak a magyar anyagból emelik ki, hanem a külföldi szekuláris szertartások közül is. A Liturgiátörténeti Kutatócsoport érdeklődésének középpontjában kezdettől késő középkori és szekuláris, azaz katedrálisok és alárendelt intézményrendszerük úzusait képviselő szerkönyvek álltak.¹⁷ Jóllehet a Pray-kódex temetésében egyértelmű jelek utalnak arra, hogy monasztikus gyakorlatot képvisel — ilyen az apát említése a rubrikákban, vagy az, hogy mellékletként szerepel benne a közösségen kívüli halott temetésére előírt orációsorozat — a külföldi párhuzamok feltárásának első lépése a meglévő, szekuláris forrásainkban található temetések feldolgozása volt. Nem csak azért történt így, mert ezek a források álltak rendelkezésünkre reprezentatív mennyiségben, hanem egyrészt azért, mert hipotézisünk szerint e kései források a korábbi századok gyakorlatára is következtetni engednek,¹⁸ másrészt azért, mert a rendi liturgiákkal kapcsolatos esettanulmányok tanúsága szerint a szerzetesrendek szertartásai sokszor eredeti földrajzi környezetük szekuláris szokásait tükrözték.¹⁹ Egyszerűen fogalmazva: bár kezdettől sejtetni lehetett, hogy a Pray-kódex temetésének párhuzamát a monasztikus liturgiában kellene keresni, egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy mit értünk monasztikus liturgia alatt.

16 *Földváry*, 2019. 96. p.

17 *Földváry Miklós István*: A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye. In: *Magyar Egyházzene* 21. (2013/2014) 101–111. p.

18 *Földváry – Szaszovszky*, 2020. 14. p. (különösen a 23. jegyzet); *Miklós István Földváry – Balázs Horváth*: Beyond the Gradual. An analysis of the recited layers of Mass Propers and the impact of Regensburg on the early Hungarian liturgy. In: *Studia Musicologica* 56. (2015) 161–172. p. Valamint a megjelenés előtt álló: *Földváry Miklós István*: Continuity and Discontinuity in Local Liturgical Customs (2021).

19 Stampler Ábel anyaggyűjtése nyomán *Földváry Miklós István*: Rendek és régiók. A szerzetesi liturgiák rövid története. In: *Sapientia Füzetek* 37. (2021) 105–126. p.

Corbie és Corvey

A Pray-kódex temetésének párhuzamát először egy Corbie-ból származó pontifikáléban találtuk meg. Az 1226-ra datált kéziratot ma az amiens-i Bibliothèque municipale-ban őrzik, jelzete Ms. 195. A benne található temetés a Pray-kódex jellegzetességeként megállapított processzióindító modullal kezdődik, amelynek része a megérkezéshez rendelt verzikus és az apát által mondott könyörgés. Corbie temetési ordójából válik világossá a *Heu mihi* rezponzorium szerepe a könyörgés után. Corbie-ban ugyanis minden bizonytalansággal egy köztes stációval számoltak: a halottmosás után Szűz Mária oltárához vitték a halottat, itt hangzott el a *Deus veniae largitor* könyörgés, majd innen a *Heu mihi* rezponzoriumot énekelve a főtemplomba mentek. A rubrikából tehát kiderül, hogy a Szűz Mária-oltár egy kisebb, különálló templomban vagy kápolnában volt, de a virrasztás nem itt történt.²⁰ A két forrás közötti hasonlóság tehát a rubrikák szintjén is megragadható. Jóllehet nem szó szerinti egyezésről beszélünk, a megkülönböztető jelentőségű, „marker” modulokhoz és tételekhez tartozó instrukciók olyan elemeket tartalmaznak, amelyek az európai szekuláris forrásokban egyesével is ritkán fordulnak elő, együtt tehát a két forrás közötti szoros kapcsolat feltételezését támasztják alá. Ezek a következők:

- a harangozás említése a processzió kezdetekor (*et ita cantando pulsantibus omnibus signis — omnesque* [sic, helyesen: *omnibusque*] *resonantibus signis*)
- Corbie Szűz Mária-oltárát a Pray-kódexben egy meg nem nevezett oltár helyettesíti (*cadaver portetur ante altare sanctae N — defertur ante altare sanctae Mariae*)²¹
- a processzió végén a könyörgést az apátnak kell mondania (*finito responsorio dominus abbas dicat — post finem sponsorii dicat abbas*)
- a virrasztás közben zsoltározni kell (*incipiantur psalmi qui dimissi erant dividentes in tribus vigiliis — ibique servetur cum psalmodia*)
- az abszolúciót a papon kívül két testvér végzi (*duo fratres stantes ante altare dicant Kyrie eleison — incipiant duo cantores Kyrie eleison*).

20 Corbie-ban a főtemplom mellett két kápolna volt, egyik sem Mária-titulusú. A francia forradalom előtti látképe a Monasticon Gallicanum de Dom Germain. Bibliothèque nationale de France, Lat. 11820. 176. tábláján.

21 Talán a Pray-kódex „*sanctae N.*” oltára egy másolási hiba eredménye, és a rövidítve leírt Mária-oltárt jelenti („*sanctae M.*”). Erre enged következtetni a melléknév nőnemű alakja is.

A két szertartás azonban nem minden tételét tekintve azonos. A legszembetűnőbb különbség az abszolúcióban a responzóriumok eltérő használata; ezen kívül Corbie-ban a *Deus qui fundasti*, tartalmában a sírszenteléshez köthető ima mellé két további szentelő ima csatlakozik, a Pray-kódex halotti beszédének pedig Corbie-ban nyoma sincs. A temetőkben nyugvókért mondott kommandációt a Pray-kódexben a *Lauda anima* antifóna, Corbie-ban pedig a *Miserere* (50.) szoltár indítja. Két további fontos tétel a Pray-kódex *Omne quod dat* kezdetű, a halottas vesperásból kölcsönzött antifónája, amely a temetés végén a *Benedictus*-kantikumot kíséri, a templomba való visszatérés moduljában a *Si bona* responzórium és a *Nudus egressus* verzus, valamint az utolsó, *Exauditor omnium* és *Fidelium Deus* kezdetű imák.

E különbségek mellett azonban többen vannak azok a jellemzők, amelyek a két forrás rokonságáról tanúskodnak. Különösen fontos az azonos szerkesztési elgondolás: a szertartás elején és végén szereplő modulok kidolgozottsága, a tételek arányos elosztása, valamint a rokon szófordulatok használata a rubrikákban.

	CORBIE	PRAY-KÓDEX
PROCESSZIÓ	F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus veniae dator Or. Deus qui humanarum R. Subvenite <i>megérkezés:</i> W. Non intres Or. Deus veniae largitor R. Heu mihi	F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus vitae dator Or. Deus qui humanarum R. Subvenite R. Libera me <i>megérkezés:</i> W. A porta inferi Or. Deus veniae largitor R. Heu mihi
VIRRASZTÁS	<i>zsoltározás</i>	<i>zsoltározás</i>
ABSZOLÚCIÓ	F. Kyrie eleison Or. Non intres R. Subvenite F. Kyrie eleison Or. Fac ... servo tuo R. Heu mihi	F. Kyrie eleison Or. Non intres R. Heu mihi F. Kyrie eleison Or. Fac ... servo tuo R. Peccantem me

TEMETÉS

F. Kyrie eleison
Or. Inclina Domine

R. Libera me

processzió:

Ant. In paradisum

Ps. In exitu

Ant. Aperite illi

Ps. Confitemini

Or. Deus qui fundasti

Ben. Benedictio Dei Patris

Or. Ineffabilis Dei

Ant. Ingrediar

Ps. Quemadmodum

Or. Obsecramus

misericordiam

Ant. Haec requies

Ps. Memento Domine

Or. Deus apud quem

Ant. De terra plasmasti

Ps. Domine probasti

Or. Oremus ... de laqueo

Ant. Non intres

Ps. Domine exaudi

Or. Deus qui iustis

Ant. Omnis spiritus

Ps. Laudate Dominum

Or. Debitum humani

Or. Temeritatis

F. Kyrie eleison

Or. Inclina Domine

R. Memento mei

processzió:

Ant. In paradisum

Ps. In exitu

Ant. Aperite illi

Ps. Confitemini

Or. Deus qui fundasti

sírbatétel:

Ant. Ingrediar

Ps. Quemadmodum

Or. Obsecramus

misericordiam

elhantolás:

Ant. Haec requies

Ps. Memento Domine

Or. Deus apud quem

halotti beszéd

sír meghintése

Ant. De terra plasmasti

Ps. Domine probasti

Or. Oremus ... de laqueo

Ant. Non intres

Ps. Domine exaudi

Or. Deus qui iustis

Ant. Omnis spiritus

Ps. Laudate Dominum

Or. Debitum humani

Or. Temeritatis²²

22 A temetés függelékében található (fol. 135v.)

	Ant. Absolve Domine CantNT. Benedictus	Ant. Omne quod dat CantNT. Benedictus
KOMMENDÁCIÓ	F. Pater noster Or. Tibi Domine commendamus <i>a temetőben nyugvókért:</i> Ps. Miserere mei Deus F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus cuius miseratione F. Requiescant in pace	F. Pater noster W. A porta inferi Or. Tibi Domine commendamus <i>a temetőben nyugvókért:</i> Ant. Lauda anima F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus cuius miseratione
VISSZATÉRÉS A TEMPLOMBA	<i>bűnbánati zsoltárok</i> F. Pater noster W. A porta inferi Or. Absolve Domine	R. Si bona (RV. Nudus egressus) Ps. Miserere mei Deus F. Kyrie eleison F. Pater noster W. A porta inferi Or. Exauditor omnium Or. Fidelium Deus

A felfedezés azért tűnt jelentősnek, mert a Pray-kódex szanktoráléjának és kalendáriumának kutatásakor már felmerült Corbie filiája, a corveyi monostor és annak környezete: a kódex kalendáriumában szerepeltetett Szent Liutrud kultusza egész Európában egyedül Hildesheim, Paderborn, Halberstadt és Brandenburg egyházmegyéiben mutatható ki, ereklyéit Corveyban őrizték.²³

Corveyből csak egy olyan szerkönyv maradt fent, amely tartalmazza a temetés szertartását: a X. század második feléből származó, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Clm 10077 jelzete alatt őrzött szakramentárium. E kézirat szertartása azonban nem mutat rokonságot a Pray-kódexben és Corbie-ban található temetéssel: processzióindító könyörgésként a *Suscipe ... ergastulo* orációt alkalmazza, hiányzik a jellemző, processziót záró elem, nincs említés a zsoltáros

23 *Horváth Balázs*: A Pray-kódex kalendárium és szanktoráléja európai összehasonlításban. In: Írások a Pray-kódexről. 47–63., 54–55. p. A brandenburgi adat az idézett tanulmány megjelenése után került elő.

virasztásról, a temetést záró kommandációról és a templomba való visszatérés moduljáról sem.

A szertartásokban mutatkozó eltérésre más Corbie-ból származó kéziratok adnak magyarázatot. Innen két további szerkönyv áll rendelkezésünkre, amelyek tartalmazzák a temetést, és biztosan Corbie szokásait képviselik. Az egyik és egyben a legkorábbi az ún. Rodradus-szakramentárium.²⁴ Ez 853-ban íródott, és Aniane-i Benedek Supplementumát foglalja magában,²⁵ ennek megfelelően a temetési ordó imasorozata is a Supplementum temetési sorozatával egyezik meg. A Rodradus-szakramentárium tartalmazza a két processzióindító könyörgést, de hiányzik belőle a beszentelés és a temetőből a templomba visszatérő processzió. A temetéshez tartozó Supplementum-könyörgések általánosan elterjedtek voltak Európában a Karoling-kortól a késő középkorig, így azok nem tekinthetők megkülönböztető jegyeknek.²⁶

A másik vonatkozó szerkönyv Corbie-ból a 972-re datálható Ratoldus-szakramentárium,²⁷ amelynek temetése eltér mind a Rodradus-szakramentárium-ban lévő, mind a XIII. századi pontifikáléban lévő temetéstől, azonban megegyezik a Corveyből már ismert, X. század végi temetéssel.

	CORBIE 853 (Supplementum)	CORBIE 972	CORVEY 965	CORBIE 1226
PROCESSZIÓ				F. Pater noster W. A porta inferi
	Or. Deus vitae dator	Or. Suscipe ... ergastulo	Or. Suscipe ... ergastulo	Or. Deus vitae dator
	Or. Deus qui humanarum	Or. Suscipe ... vestem		Or. Deus qui humanarum
		R. Subvenite <i>a templomhoz közeledvén:</i>	R. Subvenite <i>a templomhoz közeledvén:</i>	R. Subvenite <i>megérkezés:</i>
		Ps. Miserere mei Deus	Ps. Miserere mei Deus	W. Non intres

24 Sacramentum Rodradi, Bibliothèque nationale de France, Lat. 12050.

25 A Supplementumról: *Cyrille Vogel: Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen. Portland, 1986. 66–67. p., a benne található halottas anyag használatáról Corbie-ban: Paxton, 1990. 148–149. p.*

26 *Paxton, 1990. 151, 206. p.*

27 Sacramentarium Ratoldi, Bibliothèque nationale de France, lat. 12052.

	Ant. Requiem aeternam		Or. Deus veniae largitor R. Heu mihi
	MISE	MISE	
VIRRASZTÁS ABSZOLÚCIÓ	Or. Non intres R. Subvenite Kyrie eleison Or. Deus cui omnia R. Antequam nascerer Kyrie eleison	Or. Non intres R. Subvenite F. Kyrie eleison Or. Deus cui omnia R. Antequam nascerer	<i>zsoltározás</i> F. Kyrie eleison Or. Non intres R. Subvenite F. Kyrie eleison Or. Fac ... servo tuo F. Kyrie eleison
	Or. Fac ... servo tuo F. Pater noster W. Requiem aeternam W. A porta inferi	Or. Fac ... servo tuo R. Libera me W. Requiem aeternam W. A porta inferi	R. Heu mihi F. Kyrie eleison Or. Inclina Domine R. Libera me
TEMETÉS	Or. Inclina Do- mine <i>processzió:</i> Ant. Aperite mihi Ps. Confitemini Or. Piae recordationis	Or. Inclina Do- mine <i>processzió:</i> Ant. Aperite mihi Ps. Confitemini Or. Pie recordationis <i>a halottat a szarkofágba helyezik:</i> Ant. In loco pascuae Ps. Dominus regit me	<i>processzió:</i> Ant. In paradisum Ps. In exitu Ant. Aperite illi Ps. Confitemini Or. Deus qui fundasti Ben. Benedictio Dei Patris

			Or. Ineffabilis Dei
		Or. Obsecramus	
	Ant. Ingrediar	Ant. Ingrediar	Ant. Ingrediar
	Ps.	Ps.	Ps.
	Quemadmodum	Quemadmodum	Quemadmodum
Or. Obsecramus	Or. Obsecramus	Or. Deus apud quem <i>a szarkofágot a sírba helyezik:</i>	Or. Obsecramus
	Ant. Haec requies	Ant. Haec requies	Ant. Haec requies
	Ps. Memento Domine	Ps. Memento Domine	Ps. Memento Domine
Or. Deus apud quem	Or. Deus apud quem	Or. Tu nobis Domine	Or. Deus apud quem
	<i>sírbatétel:</i>	<i>elföldelés:</i>	
	Ant. De terra plasmasti	Ant. De terra plasmasti	Ant. De terra plasmasti
	Ps. Domine probasti	Ps. Domine probasti	Ps. Domine probasti
Or. Oremus ... de laqueo	Or. Oremus ... de laqueo	Or. Oremus ... de laqueo	Or. Oremus ... de laqueo
			Ant. Non intres Ps. Domine exaudi
Or. Deus qui iustis	Or. Deus qui iustis	Or. Deus qui iustis	Or. Deus qui iustis
	Or. Deus vitae dator	Or. Deus vitae dator	Ant. Omnis spiritus
	Or. Deus qui humanarum	Or. Deus qui humanarum	Ps. Laudate Dominum
Or. Debitum humani	Or. Deus qui iustis	Or. Deus qui iustis	Or. Debitum humani
Or. Temeritatis	Or. Temeritatis	Or. Temeritatis	Or. Temeritatis
	Or. Debitum humani	Or. Debitum humani	Ant. Absolve Domine

			CantNT. Benedictus
KOMMEN- DÁCIÓ	<i>verzikulusok</i> Or. Et partem beatae		F. Pater noster
	Or. Tibi Domine		Or. Tibi Domine <i>a temetőben</i> <i>nyugvókért:</i> Ps. Miserere mei Deus F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus cuius miseratione F. Requiescant in pace
VISSZATÉRÉS A TEPLOMBA			<i>bűnbánati</i> <i>zsoltárok</i>
		<i>verzikulusok</i>	F. Pater noster
	Ps. Miserere mei Deus	Ps. Miserere mei Deus	W. A porta inferi
	Or. Absolve Domine	Or. Absolve Domine	Or. Absolve Domine

Az összevetésből kiderül, hogy a XIII. századi corbie-i pontifikále temetése nem egy ősi helyi szokás képviselője, hanem egy történelmileg jól megragadható, éles liturgikus váltás tanúja. Corbie monostorában a X. század végére szakítottak a Karoling-kori Supplementum örökségével, és saját temetési szertartást dolgoztak ki, amelyet Corveyban is meghonosítottak. Ezt a temetést valamikor a XI–XII. század folyamán, legkésőbb azonban a XIII. század elején egy olyan temetési rend váltotta fel, amely a X. század végi változattól különbözik, és alapja a korábban használt, Supplementum-beli orációsorozat. Ezek a kora középkori orációk a XIII. század eleji kéziratban új, markáns szertartási elemekkel egészül-

tek ki. A következőkben látni fogjuk, hogy a váltást egy időközben Corbie-énál is nagyobb tekintélyre szert tevő monostor befolyása indokolta.

Temetés Clunyben

A clunyi apátságot 910-ben alapította I. Jámbor Vilmos aquitániai herceg, első apátja Berno lett, aki csak közvetlenül a pápának tartozott engedelmességgel. Berno már korábbi apátságában, Baume-ben is híve volt a Benedek-regula Aniane-i Benedekhez köthető szigorúbb értelmezésének és a szerzetesség központosítását szorgalmazó elképzeléseknek.²⁸ A monostor a X. század végétől jelentős befolyásra tett szert, az innen kiinduló reformok középpontjában az egyetemes fegyelem és szertartási élet megszervezése állt, de arra is ismerünk példát, hogy a monostor építési szabályzata is mintául szolgált a hozzá csatlakozó apátságok számára.²⁹ A nyugati szerzetességre gyakorolt hatása mellett Cluny közvetlenül kapcsolódott a gregorián pápaság reformjaihoz, azok megszervezésében fontos szerepet töltött be: így Hispániában, ahol a pápaság politikai befolyásával együtt járt a mozarab rítus rómainra cserélése is, a folyamatban Cluny működött közre.³⁰

Cluny virágkora a XI. századra, a két legjelentősebb, később szentté avatott apát: Odilo és Hugó működésének idejére tehető. Ez az időszak azonban Clunyben a liturgikus könyvek tekintetében a francia forradalom pusztításai miatt

28 Az alapítólevélről: *Joachim Wollasch*: Cluny – „Licht der Welt”: Aufstieg und Niedergang der klösterlichen Gemeinschaft. Düsseldorf – Zürich, 1996. 21–26. p.; Cluny korai történetéről összefoglalóan: *Dominique Iogna-Prat*: Order and Exclusion: Cluny and Christendom Face Heresy, Judaism, and Islam (1000–1150). Translated from the French by Graham Robert Edwards. Ithaca, 2002. (A továbbiakban: *Iogna-Prat*, 2002.) 26. p. skk.

29 *Kristina Krüger*: Monastic Customs and Liturgy in the Light of the Architectural Evidence: A Case Study on Processions (Eleventh–Twelfth Centuries). In: *From Dead of Night to End of Day: The Medieval Customs of Cluny*. Szerk.: Susan Boynton – Isabelle Cochelin. *Disciplina Monastica* 3. Turnhut, 2003. (A továbbiakban: *From Dead of Night*.) 191–220. p.

30 Kordokumentum San Juan de la Peña krónikája, amelyben szerepel, hogy 1071-ben *intravit lex Romana in sanctum Ioannem de la Penia*. A monostor apátja 1028-tól Paterno, clunyi szerzetes volt. *Ludwig Vones*: The Substitution of the Hispanic Liturgy by the Roman Rite in the Kingdoms of the Iberian Peninsula. In: *Hispania Vetus. Musical-liturgical manuscripts from Visigothic origins to the Franco-Roman transition (9th–12th centuries)*. Szerk.: Susana Zapke. Bilbao, 2007. 43–59. p.

meglehetősen aluldokumentált. A néhány fennmaradt clunyi szerkönyvön kívül³¹ szóba jöhetnek azoknak a monostoroknak a forrásai, amelyekről tudjuk, hogy a clunyi reformok hatása alatt álltak, de a kongregáción belüli liturgikus viszonyok meglehetősen bonyolultak voltak; a Clunyhez való szellemi vagy intézményi csatlakozás a középkorban nem feltétlenül járt együtt a csatlakozó monostorok liturgikus hagyományának teljes lecserélésével.³²

A clunyi liturgia rekonstruálására a legmegbízhatóbb források a fennmaradt szokásgyűjtemények, azaz a konszuetúdók. A konszuetúdók a monostor mindennapi életének szabályait tartalmazzák, de mivel a monostori élet központi eleme volt a liturgia, a források liturgikus adatokban is bővelkednek.³³ A Kassius Hallinger által elindított *Corpus Consuetudinum Monasticarum* (Siegburg 1963–) a legteljesebb gyűjtemény a monasztikus konszuetúdók tekintetében. Az ebből kinyert liturgikus adatokat Stamler Ábel a kutatócsoportunk által korábban kidolgozott címkerendszer alapján feldolgozta, illetve a címkerendszert úgy bővítette ki, hogy az alkalmas legyen a szerzetesi élet különféle aspektusainak leírására. Ezzel tette elérhetővé a konszuetúdókban egyébként csak meglehetősen nehezen kereshető liturgikus tartalmakat.³⁴

A clunyi temetés rekonstruálására három konszuetúdó áll rendelkezésünkre: az egyik Udalrik, a másik Bernát műve, a harmadik a Liber tramitis, egy, a farfai monostornak készült szokásgyűjtemény.³⁵ Udalrik az 1060–70-es években élt Clunyben, konszuetúdóját a hirsauai Vilmos apát kérésére állította össze, való-

31 A Clunyból fennmaradt szerkönyvek jegyzéke: *Andrée Wilmart*: Cluny (Manuscripts liturgiques de). In: Dictionnaire d'arch ologie chrétienne et de liturgie IV.2. Paris 1914. 2074–2092.

32 *Joachim Wollasch*: Mönchtum des Mittelalters zwischen Kirche und Welt. München, 1973. 157. p.; *Burkhardt Tutsch*: Zur Rezeptionsgeschichte der Consuetudines Bernhards und Ulrichs von Cluny. In: Schriftlichkeit und Lebenspraxis im Mittelalter. Akten des Internationalen Kolloquiums 8. – 10. Juni 1995. Szerk.: Hagen Keller et al. München, 1990. 79–94. p. (A tov bbiakban: *Tutsch*, 1990.); *Susan Boynton*: Shaping a Monastic Identity: Liturgy and History at the Imperial Abbey of Farfa, 1000–1125. Ithaca, 2005.

33 *F ldv ry Mikl s Istv n*: Liturgikus könyvek. In: *Ars sacra. A liturgikus m v茅szet k zık nyve*. Szerk.: Szak cs Béla Zsolt. Bp., 2019. 337–405., 379. p.

34 *Stamler  bel*: Index liturgicus ad Corpus Consuetudinum Monasticarum. (Műhelytanulmányok 6). Bp., 2021.

35 Bernát konszuet dj ban a temetést a 26. caput, *De obitu fratris, et sepultura* tartalmazza, kiadása: *Paxton*, 2013. 56–171. p. Udalrik konszuet dj : *Udalricus Cluniacensis, Antiquiores consuetudines Cluniacenses. Patrologia latina* 149. (A továbbiakban: *Antiquiores consuetudines.*) 29. kaput, 771D–775D. *Liber tramitis aevi Odilonis abbatis*. Szerk.: Peter Dinter. *Corpus Consuetudinum Monasticarum* 10 (1980). 33. kaput, 272–281. p.

szerűleg félig emlékezetből, és talán a két konszuetúdó közös őseből.³⁶ Bernát nagyjából Udalrikkal egyidőben, a XI. század utolsó negyedében írta meg művét, de írása közben is Clunyben tartózkodott, sőt valószínűleg Hugó apát könyvtárosa és a szertartásokért felelős legközelebbi embere (*armarius*) volt.³⁷ A három forrás közül Bernát konszuetúdója a leghosszabb és legteljesebb, ráadásul ez az egyetlen olyan clunyi szabálygyűjtemény, amelyről biztosan tudjuk, hogy Cluny belső használatára készült, ezért a továbbiakban leginkább erre hagyatkozunk.

A konszuetúdóból kiderül, hogy a Pray-kódex és a Corbie-ból származó pontifikále temetésében megállapított közös jellegzetességek valójában Cluny temetésének a jellegzetességei. A *Deus veniae largitor* könyörgés például egy kifejezetten Clunyben írt, a monostor helyrajzi viszonyaira visszavezethető tétel. A temetési szertartás orációira nem jellemző a szentek közbenjárásának említése, szemben a lélekajánlással, amelynek fontos és gyakran ismétlődő mozzanata a szentek és angyalok segítségül hívása. Az egyetlen kivétel ez alól a *Deus veniae largitor* könyörgés, amelynek központi eleme a Szűz Mária közbenjárásáért való folyamodás.³⁸ Az ima szövegét a monostor épületeinek elhelyezkedése magyarázza meg. A betegek háza, ahol a haldoklás körüli szertartások és a lélekajánlás, valamint a halottmosás is zajlott, a monostor északi részében állt, és ehhez meglehetősen közel volt a Mária-kápolna, amely elsősorban stációs templomként

36 Kassius Hallinger elmélete szerint a Bernát-féle konszuetúdónak volt egy első változata, ezt használta Udalrik, majd Bernát kijavította saját művének előző változatát Udalrik munkájának hatására. *Kassius Hallinger*: Klunys Bräuche zur Zeit Hugos der Grossen. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: kanonistische Abteilung* 45. (1959) 99–140. p. Joachim Wollasch és Burkhardt Tutsch szerint a két konszuetúdónak egy közös őse van, Bernát és Udalrik ezt használva függetlenül dolgozott. *Joachim Wollasch*: Zur Verschriftlichung der klösterlichen Lebensgewohnheiten unter Abt Hugo von Cluny. In: *Frühmittelalterliche Studien* 27. (1993) 317–349. p., *Burkhardt Tutsch*: Die Consuetudines Bernhards und Ulrichs von Cluny im Spiegel ihrer handschriftlichen Überlieferung. In: *Frühmittelalterliche Studien* 30. (1996) 248–293. p. Isabelle Cochelin szerint Udalrik munkájának Bernát konszuetúdója az alapja, de Bernát ezt később, Udalriktól függetlenül kibővítette. *Isabelle Cochelin*: Évolution des coutumiers monastiques dessinée à partir de l'étude de Bernard. In: *From Dead of Night*. 29–66. p. (A továbbiakban: *Cochelin*, 2005.)

37 Emellett érvel *Susan Boynton*: The Customaries of Bernard and Ulrich as Liturgical Sources, In: *From Dead of Night*. 109–130., 110. p., *Frederick S. Paxton*: Death by Customary at Eleventh-Century Cluny. In: *From Dead of Night*. 297–318. p. (A továbbiakban: *Paxton*, 2005.) 304. p. és *Cochelin*, 2005. 48. p.

38 Teljes szövege: „Deus, veniae largitor et humanae salutis amator, quaesumus clementiam tuam, ut nostrae congregationis fratrem, qui ex hoc saeculo transivit, beata Maria semper Virgine intercedente, ad perpetuae beatitudinis consortium pervenire concedas.” *Paxton*, 2013. 116. p.

szolgált, azaz külső állomása volt a főtemplomban zajló ünnepi szertartások keretében végzett körmeneteknek, majd valószínűleg fokozatosan tett szert egyre nagyobb szerepre a halottas liturgiában.³⁹ A kápolna és a főtemplom apszisa között helyezkedett el a temető. A köztes stáció beiktatását nem csak a kápolna elhelyezkedése, hanem önmagában az a vallásos szándék is indokolhatta, hogy a közösség halottját „Szűz Mária ölébe” fektessék. E liturgikus mozzanat annak a kifejezése, hogy Mária, aki minden ember mennyei édesanyja, úgy veszi ölébe és gyászolja a monostor halottját, ahogy fiát a Golgotán.

A clunyi temetés alapját a Supplementum orációsorozata képezi. Hallinger mutatta ki, hogy a legtöbb clunyi liturgikus jellegzetesség valójában Karoling-kori előzményekre vezethető vissza, és az Aniane-i Benedek által előírt normákhoz való ragaszkodás kifejeződése.⁴⁰ Ezt a ragaszkodást érhetjük tetten a temetés alapvető orációsorozatának kiválasztásában is. A Ratoldus-szakramentáriumban már megfigyelhettük, hogy a X. században egy másik sorozat is használatban volt, itt a Supplementum halottmosáshoz rendelt *Deus vitae dator* és *Deus qui humanarum* kezdetű könyörgéseit például a cselekményhez jobban illő *Suscipe ... vestem* és *Suscipe ... ergastulo* könyörgésekre cserélték.⁴¹ Ez a megoldás Európa-szerte ismert volt.⁴² Clunyben a „Karoling alap” jellegzetes ceremoniális elemekkel egészült ki, ezek közül többet, például a harangozást, a monostoron belüli hierarchikus viszonyok szerepének hangsúlyozását vagy a zsoldtározó virrasztást a korabeli kuriális liturgia ihlethette.⁴³ A római elemek átvételét a pápasággal ápoltszoros kapcsolat és a gregorián reformokban való aktív részvétel is indokolhatta. További kutatás tárgyát képezné, hogy a clunyi temetés kidolgozásakor közrejátszottak-e helyi, például a mâcon-i egyházmegyére jellemző szokások. A szertartásban mindenestre jól azonosítható egy kifejezetten csak Clunyre jellemző,

39 *Nicolas Reveyron*: Marcigny, Paray-le-Monial et la question de la chapelle mariale dans l'organisation spatiale des prieurés clunisiens au XIe-XIIe siècle. In: *Viator* 41. (2010) 63–94. p.

40 *Kassius Hallinger*: Das Phänomen der liturgischen Steigerungen Klunys (10/11. Jh.). In: *Studia historico-ecclesiastica. Festgabe für Prof. Luchsius G. Spätling O.F.M.* Szerk.: Isaac Vázquez. Roma, 1977. 183–236. p.

41 A *Suscipe ... vestem* könyörgés a mennyei ruha említésével a keresztelésre utal, a kereszteléssel elnyert tiszta állapotot idézi fel a halott mosása és feltöltötzetése kapcsán. Erről és az ima mozarab összefüggéseiről: *Paxton*, 1990. 64–65. p.

42 Példaként idézhetünk egy szentgalleni rituálét: Sankt Gallen, Stiftsbibliothek Cod. Sang. 0395, fol. 96; Sankt Lambrecht-i pontifikálét: Graz, Universitätsbibliothek, MS. 326, fol. 106v; a compiègne-i St-Corneille-ből származó misszálét: Bibliothèque nationale de France, Lat. 17305, fol. 203v.

43 Ehhez ld. a 13. jegyzetet, és az ott idézett forrásokban található temetések más rubrikáit.

helyi réteg: ez a köztés, máriás stáció beiktatása a legjellemzőbb, *Deus veniae largitor* könyörgéssel.⁴⁴ A téma szakértői e kidolgozott és részletes szertartást Odilo apát (994–1049) működéséhez kötik.⁴⁵ A szerteágazó diplomáciai kapcsolatokat ápoló apát nevéhez fűződik a kibővített főtemplom (Cluny II.) építkezéseinek befejezése és a kerengő megépítése, liturgiátörténeti szempontból pedig fontos újítása volt a Halottak napjának bevezetése.⁴⁶

A Corbie–Pray-kódex összehasonlítást a következőképpen egészíthetjük ki:

	CLUNY	PRAY-KÓDEX	CORBIE
PROCESSZIÓ	F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus vitae dator Or. Deus qui humanarum R. Subvenite	F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus vitae dator Or. Deus qui humanarum R. Subvenite R. Libera me	F. Pater noster W. A porta inferi Or. Deus vitae dator Or. Deus qui humanarum R. Subvenite
	<i>megérkezés:</i> W. A porta inferi Or. Deus veniae largitor	<i>megérkezés:</i> W. A porta inferi Or. Deus veniae largitor R. Heu mihi	<i>megérkezés:</i> W. Non intres Or. Deus veniae largitor R. Heu mihi
VIRRASZTÁS	<i>zsoltározás</i>	<i>zsoltározás</i>	<i>zsoltározás</i>
ABSZOLÚCIÓ	F. Kyrie eleison	F. Kyrie eleison	F. Kyrie eleison

44 A stáció kiemelt jelentőségét támasztja alá az az adat is, hogy Sint-Truiden monostorában a clunyi konszuetúdó átvételével egy időben kezdődött meg a betegek kápolnájának megépítése, ez a kápolna tölthette be a clunyi Mária-kápolna szerepét a szertartásban. *Tutsch*, 1990. 90. p. A *Deus veniae largitor* imáról: *Paxton*, 2013. 212. p.

45 *Paxton*, 2013. 237. p.

46 *Iotsald von Saint-Claude: Vita des Abtes Odilo von Cluny*. Monumenta Germaniae Historica LXVIII. Szerk.: Johannes Staub. Hannover, 1999. 220. p.; vö. Statutum s. Odilonis de defunctis. Patrologia Latina 142. Cluny építéstörténetéhez: *Kenneth John Conant*: Cluny. Les églises et la maison du chef d'ordre. Mâcon, 1968.; *Christian Sapin*: Cluny II et l'interprétation archéologique de son plan. In: Religion et culture de l'An Mil. Royaume capétien et Lotharingie. Actes du colloque international 'Hugues Capet 987–1987'. Szerk.: Dominique Iogna-Prat – Jean-Charles Picard. Paris, 1990. 85–89. p.; *Anne Baud – Gilles Rollier*: Liturgie et espace monastique à Cluny à la lecture du Liber tramitis, 'descriptio monasterii' et données archéologiques. In: Espace ecclésial et liturgie au Moyen Âge. Szerk.: Anne Baud. Lyon, 2010. 27–42. p. (A továbbiakban: *Baud – Rollier*, 2010.)

TEMETÉS

Or. Non intres	Or. Non intres	Or. Non intres
R. Heu mihi	R. Heu mihi	R. Subvenite
F. Kyrie eleison	F. Kyrie eleison	F. Kyrie eleison
Or. Fac ... servo tuo	Or. Fac ... servo tuo	Or. Fac ... servo tuo
R. Ne recorderis	R. Peccantem me	R. Heu mihi
F. Kyrie eleison	F. Kyrie eleison	F. Kyrie eleison
Or. Inclina Domine	Or. Inclina Domine	Or. Inclina Domine
R. Libera me	R. Memento mei	R. Libera me
<i>processzió:</i>	<i>processzió:</i>	<i>processzió:</i>
Ant. In paradisum	Ant. In paradisum	Ant. In paradisum
Ps. In exitu	Ps. In exitu	Ps. In exitu
Ant. Aperite mihi	Ant. Aperite illi	Ant. Aperite illi
Ps. Confitemini	Ps. Confitemini	Ps. Confitemini
Or. Deus qui fundasti	Or. Deus qui fundasti	Or. Deus qui fundasti
		Ben. Benedictio Dei Patris
		Or. Ineffabilis Dei
	<i>sírbatétel:</i>	
Ant. Ingrediar	Ant. Ingrediar	Ant. Ingrediar
Ps. Quemadmodum	Ps. Quemadmodum	Ps. Quemadmodum
Or. Obsecramus misericordiam	Or. Obsecramus misericordiam	Or. Obsecramus misericordiam
Or. Deus apud quem	<i>elhintolás:</i>	
Or. Oremus ... de laqueo	Ant. Haec requies	Ant. Haec requies
Ant. Haec requies	Ps. Memento Domine	Ps. Memento Domine
Ps. Memento Domine	Or. Deus apud quem	Or. Deus apud quem
	<i>halotti beszéd</i>	
	<i>sír meghintése</i>	
	Ant. De terra plasmasti	Ant. De terra plasmasti
	Ps. Domine probasti	Ps. Domine probasti
Or. Deus qui iustis	Or. Oremus ... de laqueo	Or. Oremus ... de laqueo

	Ant. De terra plasmasti	Ant. Non intres	Ant. Non intres
	Ps. Domine probasti	Ps. Domine exaudi	Ps. Domine exaudi
	Or. Debitum humani	Or. Deus qui iustis	Or. Deus qui iustis
	Ant. Non intres	Ant. Omnis spiritus	Ant. Omnis spiritus
	Ps. Domine exaudi	Ps. Laudate Dominum	Ps. Laudate Dominum
		Or. Debitum humani	Or. Debitum humani
	Or. Temeritatis	Or. Temeritatis	Or. Temeritatis
	Ant. Omnis spiritus	Ant. Omne quod dat	Ant. Absolve Domine
	Ps. Laudate Dominum	CantNT. Benedictus	CantNT. Benedictus
KOMMENDÁCIÓ	F. Pater noster	F. Pater noster	F. Pater noster
	W. Non intres	W. A porta inferi	
	Or. Tibi Domine commendamus	Or. Tibi Domine commendamus	Or. Tibi Domine commendamus
	F. Requiem aeternam	<i>a temetőben nyugvókért:</i>	<i>a temetőben nyugvókért:</i>
	Ant. Absolve Domine	Ant. Lauda anima	Ps. Miserere mei Deus
	CantNT. Benedictus <i>a temetőben nyugvó- kért:</i>	F. Pater noster	F. Pater noster
		W. A porta inferi	W. A porta inferi
	F. Pater noster	Or. Deus cuius miseratione	Or. Deus cuius miseratione
	W. A porta inferi		F. Requiescant in pace
	Or. Deus cuius miseratione		
	F. Requiescant in pace		
VISSZATÉRÉS A TEMPLOMBA		R. Si bona (RV. Nudus egressus)	
	<i>bűnbánati zsoltárok</i>	Ps. Miserere mei Deus	<i>bűnbánati zsoltárok</i>
		F. Kyrie eleison	
	F. Pater noster	F. Pater noster	F. Pater noster
	W. A porta inferi	W. A porta inferi	W. A porta inferi

Cadaver portetur ante altare sanctae N.	Defertur ante altare sanctae Mariae	Donec inducatur in ecclesiam beatae Mariae
Et omnis conventus versa facie stet ad orientem		Stante interim conventu versis vultibus ad altare
Finito responsorio, domnus abbas dicat hunc versum	Post finem responsorii dicat abbas	Ab domno abbate vel priore dicatur
Quo finito, mox incipiantur psalmi, qui dimissi erant, dividentes [divisi] in tribus vigiliis.	Ibique servetur cum psalmodia	Postquam autem, quod restabat de officio, finitum fuerit ... continuo psalterium incipitur ... in tres vigiliis secundum sui quantitatem partitur
Duo fratres, stantes ante altare, dicant: Kyrie, eleison	Incipiant duo cantores: Kyrie eleison	Armarius, ascito alio fratre, incipit: Kyrie eleison
Sacerdos, indutus alba, manipulo, stola, stet iuxta feretrum, et dicat		Tunc sacerdote hebdomadario alba et stola cum manipulo revestito

A három forrás összehasonlításakor kirajzolódik az abszolúciós rezponzórium-sorozatban mutatkozó változatosság. Erre a jelenségre is magyarázatot ad Bernát konzuetúdója: Clunyben az volt a szokás, hogy az előírt rezponzóriumok helyett az *armarius* más, alkalomhoz illő tétéleket választhatott.⁴⁹ Ez tehát egy szabad felületet kínált a clunyi temetést alkalmazó monostoroknak, hogy saját sorozatot állítsanak össze.

A legfontosabb eltérés Clunyben a processziós modulból hiányzó *Heu mihi* rezponzórium. Corbie ordójából sikerült feltárni, hogy ennek eredeti funkciója az volt, hogy a Mária-kápolnából (a Mária-oltártól) a halottat a főtemplomba kísérfje. A clunyi konzuetúdó szerint azonban a halottat először a Mária-kápolna főoltára elé helyezik, itt hangzik el az apát által mondott *Deus veniae largitor* könyörgés, majd a virrasztáshoz a testet az állandó, a kápolna „bal oldalában” álló ravatal-építményre teszik. Bernát megjegyzi, hogy ez nem volt mindig így: Hugó apát

49 Paxton, 2013. 124. p.

rendelte el, hogy a halott a kápolnában maradjon.⁵⁰ Valószínűleg Hugó idejében épülhetett meg a kápolnában az erre a célra szánt állandó építmény is. Hugó nevéhez nem csak a főtemplom harmadik átépítésének megkezdése, de a Mária-kápolna és a temető kibővítése is köthető. A XI. század végi monostorátalakítások a temetési szertartás megváltoztatásával jártak együtt: innentől a halott körüli cselekmények az apátság északi sarkában zajlottak, a betegek házában, a kifejezetten a halottas rítusokhoz alakított Mária-kápolnában és a kibővített temetőben. Hugó célja ezzel talán az volt, hogy a főtemplomban zajló napi liturgiát elválassa a halott körüli szertartásoktól.⁵¹ A konszuetúdo ugyanis hosszan részletezi, hogy a szerzeteseknek mikor, milyen körülmények között kell haldokló testvérükhöz sietniük: a halált jelző harang megszólalásakor a misét, a zsoltosmát, a vásár- és ünnepnap processziókat nem volt szabad megszakítani. Noha ideális esetben az egész közösségnek jelen kellett lennie a haldoklás közben, ha ez például a matutínus közben következett be, akkor az előljárónak néhány szerzetessel a kórusban kellett maradnia, hogy befejezze a zsoltosmát.⁵² A *laus perennis*-t még a halál sem szakíthatta félbe.

A Pray-kódexben és a corbie-i pontifikáléban a processziós rezponzórium megléte tehát azt jelenti, hogy mindkét kézirat egy olyan hagyományt őriz, amely csak a XI. század első feléig volt szokásban Clunyben. A temetési szertartás módosításának idejét Udalrik konszuetúdjával pontosíthatjuk: ő még úgy tudja, hogy a halottat a főtemplomba kell vinni.⁵³ Udalrik 1061-ban érkezett Clunybe, ahonnan 1065-ben tovább indult Marcignybe, és itt néhány évig szolgált. 1070 körül egy rövid időre újra látogatást tett Clunyben, és innen indult vissza Hirsauba.⁵⁴ Ha tehát Hugó apát 1070 előtt rendelte volna el a változtatásokat, arról Udalriknak tudnia kellett volna. Azt, hogy a szertartásbeli módosításokat 1080–85 körülre helyezzük, Hugó építkezéseinek datálása is indokolja. Odilo idejében Clunynek nagyjából száz szerzetese volt, ez 1080-ra megduplázódott.⁵⁵ Hugónak a teljes monostort érintő építkezései 1075-ben kezdődtek, a Mária-ká-

50 Paxton, 2013. 31, 116, 212–213. p. Cochelin, 2005. 59–60. p.

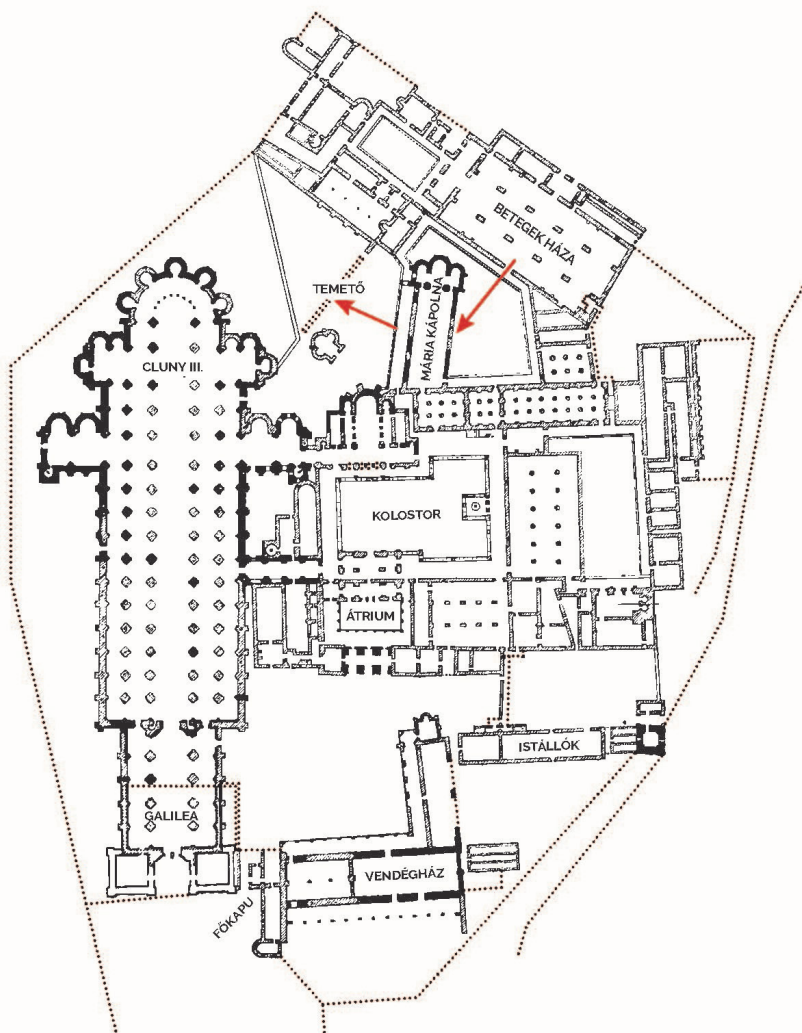
51 Paxton, 2013. 33. p.

52 Paxton, 2013. 94, 176. p.

53 Antiquiores consuetudines 773D.

54 Burkhardt Tutsch: Studien zur Rezeptionsgeschichte der Consuetudines Ulrichs von Cluny. In: Vita regularis 6. Münster 1998. 17–22. p.

55 Noreen Hunt: Cluny under St. Hugh 1049–1109. London, 1967. 82–83. p.

*A halottas szertartás helyszínei Clunyben Hugó apát idején
(alaprész: J. K. Conant nyomán Károlyi-Kiss Máté munkája)*

polnára 1083–1085 között került sor.⁵⁶ Ahogy fentebb írtuk, a kápolna kibővítése és a benne elhelyezett állandó ravataléptmény tette lehetővé, hogy a halott a kápolnában maradjon. A kápolna kibővítése és a szertartás módosítása tehát időben is szorosan összetartozhatott.

Talán Hugó liturgikus ambícióival magyarázható a clunyi szertartás temetési orációinak a Pray-kódextől és Corbie-tól eltérő sorrendje is, és az, hogy Clunyben a *Benedictus*-kantikum a hozzá tartozó antifónával a kommandációs modulban kapott helyet. Hugó reformjai, amelyek nem csak a temetés helyszíneit, de Cluny halottas zsolozsmáját is érintették,⁵⁷ vélhetően a temetési tételeket is átrendezték.

Visszatérve az Udalrik-féle konszuetúdira, fontos még kiemelni egy részletet: a főtemplomba tartó processzióhoz nem a már ismert *Heu mihi* responzóriumot, hanem a *Ne recorderis* és a *Peccantem me* tételeket hozza. Ezzel szemben az Odilo idejében készült Liber tramitis a *Heu mihi*-t közli ugyanebben a szerepben.⁵⁸ Jóllehet Udalrik konszuetúdira és Hugó apát építkezéseinek nyomán kiderült, hogy az Odilo által összeállított temetés egészen az 1080-as évekig használatban maradt, a processziós responzórium cseréjéből arra lehet következtetni, hogy a Corbie-ban szokásos és a Pray-kódexben közölt temetés Odilo idejéből való. Corbie esetében ez azt jelenti, hogy a X. század végi Ratoldus-szakramentárium elkészülése után nem sokkal vették át Cluny temetési rítusát, amelyet az utókorok egy XIII. századi pontifikále őrzött meg. Ehhez hasonlóan a Pray-kódex temetése sem egyidős a kódexszel, hanem a XI. század első feléből származhat.

Összegzés

A Pray-kódex temetési ordójának nemzetközi összehasonlítása alátámasztotta azt a korábban már megfogalmazott felvetést, miszerint a kézirat szerzetesi használ-

56 *Kenneth John Conant: The History of Romanesque Cluny as Clarified by Excavations and Comparisons.* In: *Monumentum* 7. (1971) 10–33., 13. p.

57 *Paxton*, 2013. 237. p.

58 *Liber tramitis aevi Odilonis abbatis.* Szerk.: Peter Dinter. *Corpus Consuetudinum Monasticarum* 10 (1980). 274. p. Paxton a három forrásban a halált megelőző szertartások összehasonlítása alapján is arra jutott, hogy a Liber tramitis Bernát és Udalrik művéhez képest egy korábbi gyakorlatot őrzött meg. *Paxton*, 2005. 299. p.

latra készült.⁵⁹ Az erre utaló jelek a kódexben azok a votív misék, amelyeket a közösségért végeznek (két *pro congregatione* mise a 108v főlíón), a heti szolgálattevők felett mondott áldások (*Post missas et communiones super hebdomadarium dicatur mensae fratrem lectorem* és *Super egredientes fratres hebdomadarios coquinae post matutinas* a 131v–132r főlíókon), de ide sorolható a magyarországi összefüggésben páratlan, hamvazószerdát bevezető rubrika is, amely előírja, hogy a testvéreknek saru nélkül kell a processzió részt venniük (*Feria quarta in capite ieiunii ante missam discalciant se fratres ad processionem*, 38r főlíó).

A hamvazószerdai rubrikával kapcsolatban már Zalán Menyhért is idézett Clunyból származó párhuzamokat.⁶⁰ Az általánosabb, monasztikus forrásokban gyakran előforduló elemek és a hamvazószerdai rubrika-párhuzam mellett a temetési ordó szoros kapcsolata a clunyi ordóval perdöntő bizonyítékként tűnik fel. Ez a szertartás a XI. századtól kezdve Európa több monostorába eljutott – ezek közül a tanulmányban Corbie esetét részleteztük —, de szekuláris környezetben sohasem használták.

A Pray-kódex ordójának korábbi vizsgálata során külföldi jellegzetességnek ítélt elemeket Cluny temetése megmagyarázta. Az összehasonlítás során az is kiderült, hogy az esztergominak ítélt elemek közül az *In exitu* zsoltár és az *In paradysum* antifóna párosa, a temetés orációsorozata és szerkezete szintén levezethetők a clunyi szokásrendből. A *Si bona* responzórium *Nudus egressus* verzusa, az *Omne quod dat* antifóna, valamint a két zárókönyörgés azonban valóban az esztergomi úzus ismertetőjegyei lehetnek. A responzóriumot tekintve Esztergom a kelet-európai „germán liturgikus tájba” illeszkedik:⁶¹ a tétel ugyanebben a szerepben a Litomyšlből (Leitmischl), Prágából, Magdeburgból, Konstanzból, Brixenből (Bressanone), Olomoucból (Olmütz), Schleswigből és Wormsból származó temetéseken van jelen⁶², de a *Nudus egressus* verzus ezek közül csak Prága, Olomouc, Worms, Magdeburg és Brixen alkalmazza.⁶³ Az *Omne quod dat* antifóna, ahogyan fentebb említettük, az esztergomi halottas

59 Zalán Menyhért: A Pray-kódex írásának helye és további sorsa. In: Magyar Könyvszemle 34. (1927). 3–4. sz. 247–274., 252–253. p.; Szendrei, 2005. 149. p.

60 Zalán, i.m. 253. p. Clunyban valójában minden böjti processziót saru nélkül végeztek: „In quarta feria et sexta post nonam exeunt fratres de ecclesia, et se discalciant, et ita redeunt ad processionem. Tunc autem oratio non praemittitur, sed pueri intranses statim imponunt antiphonam *Exsurge Domine*.” *Antiquiores Consuetudines* 697D.

61 A liturgikus tájakról: Földváry, 2014.

62 <https://usuarium.elte.hu/1/53da> (2021. július 1.)

63 <https://usuarium.elte.hu/1/84db> (2021. július 1.)

vesperásból kölcsönzött énektétel. A *Fidelium Deus* kezdetű oráció egy Európa-szerte elterjedt halottas könyörgés, a temetés zárókönyörgéseként ritkán fordul elő, de az esztergomi úzus éppen ezt használja a megholtakért általában végzett zsolozsmák végén.⁶⁴ A clunyi temetés „magyarosítása” leginkább az *Exauditor omnium* oráció alkalmazásában mutatkozik meg, amely Esztergomban és a pálos szerkönyvekben hamvazószerdán hasonló funkcióban: a hamvazás szertartását lezáró stációs könyörgésként jelenik meg.⁶⁵ Ez a tétel Magyarországon kívül csak egyetlen helyen, egy Albiból származó pontifikáléból került elő; ott a beteglátogatás végén, számos más választható orációval együtt szerepel.⁶⁶ A Pray-kódex temetésének végére az orációt annak elvontabb liturgikus funkciója: szakaszráló, processzióhoz és stációhoz kötődő jellege juttathatta.

A *Heu mihi* rezponzorium használatának kronológiai leszűkítése által vált lehetővé, hogy a Pray-kódexben szereplő temetési szertartás átvételét és hazai kidolgozását a XI. század első felére helyezzük. A X. század végétől egyre nagyobb tekintéllyel és befolyással bíró Cluny temetési ordóját valószínűleg önként adaptálták a frissen megalapított magyarországi monostorok. Azt, hogy a Clunyhez való alkalmazkodás nem kívülről jövő kényszer, hanem önkéntes mintakeresés volt, az bizonyítja, hogy a Pray-kódex temetésében olyan elemek is vannak, amelyek nem a clunyi ordóból, hanem az esztergomi gyakorlatból származnak.

Az államalapítás-kori monostorok belső életéről igen keveset tudunk. Az 1920–30-as évek magyarországi történetírásában az az elképzelés uralkodott, amely a magyarországi szerzetesség kialakításában elsősorban Cluny befolyását tartotta mérvadónak.⁶⁷ Ezt később Csóka Lajos bírálta, rámutatva arra, hogy a lotharingiai-gorzei szerzetesi reformok képviselőjét biztosabb kézzel lehet kimutatni az István-korban.⁶⁸ Az első keresztény évtizedeinkben újonnan alapított

64 <https://usuarium.elte.hu/l/64a6> (2021. július 1.)

65 *Földváry Miklós István*: A „magyar” hamvazószerda változatai és eredete. In: *Magyar Egyházezen* 23. (2015/2016) 127–144., 132, 136. p.

66 Pontificale Albiense. Bibliothèque municipale, Albi, Ms. 34 (20), fol. 64v.

67 *Hóman Bálint*: Magyar történet I. Bp., 1928. 187–191. p.; *Galla Ferenc*: A cluny reform hatása Magyarországon. Pécs, 1931.; *Deér József* (ism.): Galla Ferenc, A cluny reform hatása Magyarországon. Századok 67. (1933) 437. p.

68 *Csóka Lajos*: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. sz.-ban? In: *Regnum* (1942/1943). 141–176. p. vö. *Györffy György*: István király és műve. Bp., 42013. (A továbbiakban: *Györffy*, 1977 (2013).) 188–190. p.; *Szovák Kornél*: Monachorum pater ac dux: A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 2001. 35–47. p.; *Solymos Szilveszter*: Az első bencés szerzetesek hazánkban. In: *Paradisum plantavit*, i.m. 48–60. p.

számos szerzetesi közösség aligha alkotott homogén tömböt. A clunyi temetés meghonosítása a XI. század első felében, és annak hagyományozódása egészen a Pray-kódex keletkezési idejéig arra világít rá, hogy az a kapcsolat Cluny és Magyarország között, amelyről Odilo apát Istvánnak írt levele tanúskodik, nem maradt nyom nélkül a magyarországi monostorok életében. A forrásból tudjuk, hogy Cluny és Magyarország között István idejében gyakran fordultak meg szerzetesek és követek, akik a levélben említett ereklyék mellett feltehetően liturgikus könyveket is hoztak magukkal.⁶⁹

A clunyi ordó viszonylag izolált jelenléte a magyarországi liturgiában arra is következtetni enged, hogy korai monostoraink a külföldi mintakeresés során válogattak az egyes szertartások között. A kegyúri alapítású monostorok feladata a középkorban elsősorban az volt, hogy adományozóik lelki üdvéért imádkozzanak, és ebben a feladatban különösen nagy szerep jutott a halottakért végzett különböző szertartásoknak. Cluny a klasszikus szerzetesi életformát zászlajára tűzvéen élen járt az ünnepélyes halottas liturgia végzésében, és ezt a kortársak is tudták. Rodulfus Glaber, Odilo apát történetírója révén maradt fenn az a csodás elemekkel dúsított történet, miszerint egy utazó Afrikában találkozott egy régóta elszigeteltségben élő remetével, aki hallott már Cluny apátságáról, és arról, hogy Cluny minden más monostornál sikeresebb a lelkek mennybe juttatásában: Clunyben minden reggel misét mondtak a halottakért és ennek hatására minden nap kiszabadult egy lélek a démonok fogságából.⁷⁰ A történet az önreklámozás nyilvánvaló szándékát figyelembe véve is sokat elárul a clunyi identitásról és a Clunyben végzett liturgia korabeli jelentőségéről.⁷¹ Odilo tekintélye, személyes közreműködése a halotti liturgia kidolgozásában szintén hatással lehetett a szertartás recepciójára. A XI. század első felében Magyarországon, monasztikus környezetben egy olyan temetési szertartást dolgoztak ki, amely a nyugati szerzetesség legtekintélyesebb szellemi műhelyéhez kötődött, de képviselte az újonnan megalapított magyar liturgiát is.

69 A levél magyar fordításban: Györffy, 1977 (2013). 297–298. p.

70 *Rodulfus Glaber: Historiarum sui temporis libri quinque. Patrologia Latina* 142. 692B-D.

71 *Megan McLaughlin: Consorting with Saints. Prayer for the Dead in Early Medieval France.* Ithaca, 1994. 230. p. skk.; *Iogna-Prat*, 2002. 223–225. p.

RUDOLF VERONIKA

MAGYAR–BAJOR KAPCSOLATOK A 13. SZÁZAD ELEJÉN

Első királyunk és Gizella bajor hercegnő házassága mindig is kiemelt helyet foglalt el a történettudományban, hiszen azon túl, hogy külpolitikai szempontból rendkívül előnyös volt, a menyasszonyt elkísérő udvarhölgyek, lovagok és egyháziak, illetve a rajtuk keresztül érkező kulturális hatás komoly mértékben befolyásolta a születőben lévő magyar állam arculatát.¹ E frigy jelentőségéhez mérhető esemény sem a 11. század második felében, sem pedig a 12. században nem történt, ráadásul a Német-római Császárságban is olyan folyamatok vették kezdetüket, amelyek a Magyar Királyság és a Bajor Hercegség eltávolodását segítették elő.

A Bajor Hercegség a 11. században a császári trónt is birtokló Száliak kezébe került, így a bajor politika tulajdonképpen megegyezett a birodalmival. A magyar királyok és a császár viszonya pedig kifejezetten feszültnek nevezhető az Árpád-kor korai szakaszaiban: a hatalmon lévő császárok előszeretettel avatkoztak bele a magyar trónviszályokba, de a magyar királyok sem voltak restek a Birodalom urának ellenségeit támogatni. A hercegség élére a 12. században a Stauf-császárokkal ellenséges Welfek kerültek, így a bajor hercegekkel fenntartott kapcsolat és minden érintkezés a (belső) birodalmi viszályok, esetleg az ezekkel párhuzamosan zajló, közkeletűen csak investitúraharc néven emlegetett

1 Erről bővebben: *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) (továbbiakban: *Makk*, 1996.) 41–47. p.; *Trogmayer, Ottó*: Gisela von Bayern, die Königin Ungarns. In: Bayern – Ungarn. Tausend Jahre = Bajorország és Magyarország 1000 éve. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau 15. bis 18. Oktober 2000. Hrsg.: Wurster, Herbert Wilhelm – Treml, Manfred – Loibl, Richard. Augsburg, 2001. 157–161. p.; *Varga, Gábor*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. München, 2003. (Studia Hungarica – Schriften des Ungarischen Instituts München 49.) (továbbiakban: *Varga*, 2003.) 82–89. p.; *Boshof, Egon*: Gisela – eine bayerische Prinzessin auf dem ungarischen Königsthron. In: Passauer Jahrbuch, 52. (2010) 91–103. p. — Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Köszönettel tartozom továbbá témavezetőmnek, Dr. Körmendi Tamás habilitált egyetemi docensnek (ELTE) tanácsaiért és útmutatásáért.

konfliktus kontextusában volt értelmezhető.² Emellett szintén a magyar–bajor viszony elhidegülését segítette elő a közös határ lassú megszűnése. Az eredetileg a Duna regensburgi szakaszától egészen a magyarok szállásterületéig terjedő Bajor Hercegség a 10–12. század során folyamatosan zsugorodott. 976-ban leválasztották róla Karintiát, 1153-ban az újonnan életre hívott Meráni Hercegség gyarapodott bajor területekkel, 1156-ban a korábban a bajor herceg vazallusaként létező Osztrák Őrgrófságot emelték hercegi rangra,³ ami 1180-ban Stájerországgal is megisméltódott.⁴ Az ilyenképpen létrejött új államalakulatok és az őket uraló dinasztiák már saját, a bajor hercegtől független politikát folytattak és alakították ki kapcsolatukat az Árpádokkal. Mindezen tényezők miatt a magyar és a bajor fél ekkoriban célzottan nem kereste egymás társaságát. A helyzet csak a 13. század elején változott meg, amikor ismét adatolható érintkezésekre, majd konkrét szövetségkötésre is sor került a két uralkodócsalád között.

A beinduló közeledés ellenére a 13. századi magyar–bajor kapcsolatok mind-ezidáig nem részesültek szisztematikus feldolgozásban sem hazánkban, sem pedig külföldön, így komolyabb szakirodalmi előzménnyel sem számolhatunk. Természetesen a Magyar Királyság, illetve a Bajor Hercegség 13. századi történetét feldolgozó munkák kisebb vagy nagyobb mértékben kitérnek a magyar–bajor viszonyra, ám közel sem kellően részletesen, továbbá jellemző módon nem vonják be rekonstrukciójukba a teljes forrásbázist.⁵ Ezek mellett néhány fontosabb

-
- 2 A Stauf-Welf ellentétre és a Magyar Királyság szerepére a teljesség igénye nélkül: *Schneidmüller, Bernd*: Heinrich der Löwe und die Welfen im mittelalterlichen Europa. In: Salzgitter-Jahrbuch 17–18. (1996) 24–41. p.; *Makk*, 1996. passim; *Varga*, 2003. passim; Stauer und Welfen: zwei rivalisierende Dynastien im Hochmittelalter. Hrsg.: Hechberger, Werner – Schuller, Florian. Regensburg, 2009. 10–155. p.
 - 3 Az ezt kimondó Privilegium minusra: *Appelt, Heinrich*: Privilegium minus. Das Staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich. Wien–Köln–Graz, 1976.
 - 4 Bővebben: *Appelt, Heinrich*: Zur diplomatischen Kritik der Georgenberger Handfeste. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (továbbiakban: MIÖG), 58. (1950) 97–112. p.
 - 5 A Magyar Királyságra vonatkozó legfontosabb művek: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp., 1899. (továbbiakban: *Pauler*, 1899.) II.; *Almási Tibor*: A tizenharmadik század története. Bp., 2000. (Magyar Századok) (továbbiakban: *Almási*, 2000.); *Kristó Gyula*: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Bp., 2003. (továbbiakban: *Kristó*, 2003.) A Bajor Hercegségre: Handbuch der bayerischen Geschichte. II. Das alte Bayern, der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang der 18. Jahrhunderts. Hrsg.: Spindler, Max. München, 1969. (továbbiakban: *Spindler*, 1969.); *Hödl, Günther*: Bayern, Österreich und die Steiermark in der Zeit der frühen Wittelsbacher. In: Wittelsbach und Bayern. 295–306. p. (továbbiakban: *Hödl*, 1981.); *Kraus, Andreas*: Das Herzogtum der Wittelsbacher:

eseményt feldolgozó tanulmány áll a kutatók rendelkezésére, amelyek szintén nem tudják megkerülni a szóban forgó témát, ám ezek elszórtsága és kis száma a teljes kép megalkotásához nem elegendő.⁶

Jelen tanulmány az említett hiány pótlására vállalkozik, vizsgálat alá vonva a teljes rendelkezésre álló forrásanyagot. Utóbbi zömében elbeszélő forrásokat — elsősorban bajor, osztrák és stájer évkönyveket, illetve krónikákat —, valamint okleveleket, levelezéseket takar. Okleveles források tekintetében természetesen kiemelt helyet foglalnak el az érintett felek, tehát a magyar királyok és a bajor hercegek által kiadott diplomák, de mellettük olykor a szomszédok kiadványai is értékes adalékokkal szolgálnak.

1. Rendszertelen érintkezések

A magyar királyok már a 13. század legelején kapcsolatba kerültek a Bajor Hercegséget 1180 óta birtokló Wittelsbach-dinasztia tagjaival. Az utóbbiból kikerülő Konrád mainzi érsek (1161–1165 és 1183–1200) ugyanis 1200-ban Magyarország határvidékére érkezett, hogy Gregorius de Crescentio⁷ bíborossal és VI. Lipót

Die Grundlegung des Landes Bayern. In: Wittelsbach und Bayern. I/1. Die Zeit der frühen Herzöge von Otto I. zu Ludwig dem Bayern. Beiträge zur bayerischen Geschichte und Kunst. 1180–1350. Hrsg.: Glaser, Hubert. (továbbiakban: Wittelsbach und Bayern.) München–Zürich, 1981. 165–200. p. (továbbiakban: *Kraus*, 1981.); *Hubersteiner*, *Benno*: Bayerische Geschichte. Staat und Volk, Kunst und Kultur. München, 1992. (továbbiakban: *Hubersteiner*, 1992.)

- 6 Ezek közül néhány: *Patze, Hans*: Die Wittelsbacher in der mittelalterlichen Politik Europas. In: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte (továbbiakban: ZBLG), 44. (1981) Nr. 1. 33–80. p. (továbbiakban: *Patze*, 1981.); *Boshof, Egon*: Bayern und Österreich in der Schlussphase der Herrschaft Friedrichs II. In: ZBLG, 63. (2000) Nr. 2. 415–443. p. (továbbiakban: *Boshof*, 2000.); *Schlütter-Schindler, Gabriele*: Die Heiratsverbindungen der frühen Wittelsbacher Herzöge. In: ZBLG, 67. (2004) Nr. 3. 581–640. p. (továbbiakban: *Schlütter-Schindler*, 2004.)
- 7 Gregorius de Crescentio előbb a Szent Mária in Aquiro szerpap bíborosa, majd a Szent Vitális áldozópap bíborosa. Már III. Celesztin alatt is végzett legátusi megbízatásokat, majd pápai ügyhallgató lett. 1199-ben pápai oldalkövetként Magyarországra küldte III. Ince, hogy rendezze az Imre és András közötti viszályt. 1207-ben ismét Magyarországon járt a halicsi egyház Rómával történő egyesítésének ügyében, valamint őt bízta meg a pápa azzal, hogy kivizsgálja Meráni Bertold alkalmasságát a kalocsai érseki szék betöltésére. Ezt követően nem sokkal, valamikor 1209 előtt távozott az élők sorából. Gregorius de Crescentio. In: DeleatOnline <http://deleatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/18> (Letöltés ideje: 2021.07.21.); *Barabás Gábor*: Gregorius de Crescentio bíboros élete és magyarországi legációi. In: Varietas delectat. Pápai megbízottak a 11–13. századi Magyarországon – Papal Representatives in Hungary in the 11–13th Centuries. Szerk.: Kiss Gergely. Pécs, 2016. 93–115. p.

osztrák–stájer herceggel (1198–1230) békét teremtsen az egymással viszálykodó Imre király (1196–1204) és András herceg között. A két fivér konfliktusa tulajdonképpen apjuk haláláig nyúlik vissza. Mint ismeretes, III. Béla a trónt idősebb fiának, Imrének tartotta fenn, fiatalabb fiára, Andrásra pedig pénzt, várakat és a korábban tett keresztes fogadalmát hagyta. Utóbbi azonban inkább területi hatalomra tört és fellázadt bátyja ellen. VI. Lipót segítségével 1197-ben győzelmet aratott Imre felett Macseknál (Mačke), ami hozzájárulhatott az ország megosztásához. 1199-ben újra a fegyvereké lett a főszerep, ám a hadiszerencse ezúttal Imrét pártolta: András vereséget szenvedett Rádnál és menekülni kényszerült. Ekkor újfent unokatestvére, VI. Lipót sietett a segítségére, aki menedéket nyújtott neki az Osztrák Hercegségben.⁸ Ezen események után pedig — ahogy fentebb említettem — a két fél csak közvetítők útján tudott békét kötni. A Kölni Szent Pantaleon Évkönyv⁹ így számol be erről: „Ezután Konrád püspök [helyesen érsek – R. V.] Magyarországra ment, hogy elsimítsa a testvérek közti ellentétet, s [ott] mindkettejük által tiszteletteljesen lett fogadva. Kettejükkel, Ausztria hercegével, Lipóttal és Magyarország minden főemberével tanácskozáva és egyetértésre jutván, oly módon teremtett békét, hogy mindketten [Imre és András] a kereszt jelével keljenek át a tengeren, a Magyar Királyságot pedig a mondott Ausztria hercegére bízzák, hogy ha az egyikük a tengerentúlon fizetné meg a test adósságát, akkor a túlélő visszatérve birtokolja az országot.”¹⁰

8 Imre és András konfliktusáról bővebben: *Pauler*, 1899. II. 12–14., 17–22. p.; *Szabados György*: Imre és András. In: *Századok*, 133. (1999) (továbbiakban: *Szabados* 1999.) 94., 105. p.; *Scheibelreiter, Georg*: Die Babenberger. Reichsfürsten und Landesherren. Wien–Köln–Weimar, 2010. (továbbiakban: *Scheibelreiter*, 2010.) 239–240., 277. p.; *Körmendi, Tamás*: The Struggle between King Emeric of Hungary and Duke Andrew in Dalmatia (1197–1203). In: *Стефан Првовенчани и његово доба — Stefan the First-Crowned and His Time*. Ed.: Rastović, Aleksandar – Komatina, Ivana. Belgrade, 2020. (Collection of Works, 42.) 195–210. p.

9 A kölni Szent Pantaleon monostor évkönyve a világ teremtésétől 1237-ig, kiegészítéssel együtt 1249-ig beszéli el az eseményeket. Műfaját tekintve világrónika. Az 1199-es évig túlnyomórészt Michelsbergi Frutolf és Aurai Ekhard, valamint a Kölni Királykrónika szövegét vették át a szerzetesek, 1200-tól azonban önálló értesüléseket is közölnek. *Wattenbach, Wilhelm – Schmale, Franz Josef*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. I. Vom Tode Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum. Darmstadt, 1976. 109–112. p.

10 „Post hec Cunradus episcopus Ungariam intravit, ut discordiam fratrum sedaret, et ab utroque honorifice susceptus est. Inito consilio et habito consensu utriusque et ducis Austrie Lupoldi omniumque principum Ungarie, pacem tali modo statuit, ut signati cruce mare transirent et regnum Ungarie predicto duci Austrie commendarent, ut si quis illorum morte preventus in transmarinis partibus debitum carnis exsolveret, supervivens rediens ad patriam regnum possideret.” — *Annales Sancti Panthaleonis Coloniensis*. Ed.: Pertz, Georg Heinrich. In:

A tárgyalások természetesen a jelen lévők személyes kapcsolatainak gyarapítását is szolgálhatták, így nem elképzelhetetlen, hogy Imre és/vagy András Konrád révén tapogatózni kezdett a bajor hercegi dinasztia felé, ennek azonban nem lett foganatja, ugyanis a mainzi érsek a hazafelé úton elhunyt. A váratlan eseményt unokaöccse, I. Lajos bajor herceg (1182–1231) az érsek kincseinek eltulajdonítására használt fel, így Konrád talán nem is lett volna igazán alkalmas a két dinasztia közötti közeledés elősegítésére.¹¹

Ugyanígy csak óvatosan feltételezhető, hogy a magyar–bajor viszony vagy a két uralkodócsalád közötti kapcsolatfelvétel is felmerülhetett Erlai Wolfger passauai püspök (1191–1204) magyarországi útján vagy akár az Imrével folytatott követváltásai során. A passauai püspök utazásairól fennmaradt számadásokból tudható, hogy a magyar király egy meg nem nevezett követe 1203. szeptember 22. környékén a St. Pöltenben időző püspöknél járt, majd 1204 januárjában újabb követet küldött hozzá, ám ezúttal Passaubá, az év márciusában pedig az ismét az Osztrák Hercegségbe látogató Wolfger a magyar király költségén kelt át Dévénynél a Dunán.¹² Az említett számadások alapján római útjára magyarok egy kis, közelebről nem meghatározható csoportja is elkísérte a főpapot, de Imrével se szakította meg kapcsolatát: 1204. június 9-én egy bizonyos Burchardot

Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. I–XXXVIII. Ed.: Pertz, Georg Heinrich et alii. Hannover, 1826–2006. (továbbiakban: MGH SS) XVII. (továbbiakban: Annales S. Pantaleonis.) 809. p. Említi még: Annales Claustroneoburgenses. Ed.: Wattenbach, Wilhelm. In: MGH SS IX. (továbbiakban: Annales Claustroneoburgenses.) 620. p.; Anonymi Chronicon Austriacum. Ed.: Rauch, Adrian. In: Rerum Austriacum Scriptorum. II. Wien, 1793. 229. p. — A testvérviszály mindazonáltal 1203-ban újból fellobbant, és tulajdonképpen csak 1205-ben, András trónra kerülésével jutott nyugvópontra. *Pauler*, 1899. II. 32–33., 36–39.; *Szabados*, 1999. 108–111.; *Körmendi Tamás*: A „varasdi jelenet” kritikája. Megjegyzések Imre király és András herceg trónviszályának történetéhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk.: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 503–513. p.

- 11 Wittelsbachische Regesten von der Erwerbung des Herzogthums Baiern 1180 bis zu dessen erster Widervereinigung 1340 in Oberbaiern bis auf Rudolfs I. Tod 1319 und Ludwigs des Baiern Königswahl 1314, in Niederbaiern bis auf das Erlöschen der ersten niederbayerischen Linie 1340. Hrsg.: Böhmner, Johann Friedrich. Stuttgart, 1854. (továbbiakban: WR) 4. p.
- 12 Die Regesten der Bischöfe von Passau. I–IV. Hrsg.: Boshof, Egon – Frenz, Thomas. München, 1992–2013. (Regesten zur bayerischen Geschichte.) (továbbiakban: RBP) I. Nr. 1085.; *Heger*; *Hedwig*: Das Lebenszeugnis Walthers von der Vogelweide. Die Reiserrechnungen des Passauer Bischofs Wolfger von Erla. Wien, 1970. (továbbiakban: *Heger*, 1970.) 79., 90., 169–171. p.

küldött Vicenzába a magyar király ott várakozó követéhez.¹³ A követváltások okáról nincsenek információink, az említett számadások ezzel kapcsolatban nem nyújtanak tájékoztatást. Az ezeket közzé tevő Hedwig Heger felvetette, hogy az 1203. szeptemberi alkalomnak köze lehetett VI. Lipót november eleji esküvőjéhez, 1204-ben pedig Imre fiának, a későbbi III. Lászlónak (1204–1205) a koronázása, András herceg aktuális fogsága vagy éppen utóbbi feleségének, Meráni Gertrúdnak a hazaküldése is szóba kerülhetett.¹⁴ Emellett az is elképzelhető, hogy a déli területen is érdekelt Imre a következő aquileiai pátriárkával kívánt egyeztetni a jövőről.¹⁵ Ugyanígy nem zárható kis az sem, hogy a relatíve sűrű követváltás pénzügyi okokra vezethető vissza. A passauai püspök ugyanis közelebről ismeretlen időpontban 2000 márkát kölcsönzött a magyar királytól, a visszafizetés terén azonban nem jeleskedett. III. Ince pápa (1198–1216) 1202. október 2-án arra panaszkodott II. Eberhard salzburgi érseknek (1200–1246), hogy a passauai suffraganeusa nemcsak, hogy elhagyta a pápai tábornak a német trónviszályban, de még a 2000 márkát sem törlesztette Imre felé.¹⁶ Ezen lehetőségek mellett persze az sem zárható ki, hogy a tanácskozások témája az éppen zajló és alább még bővebben kifejtendő német trónviszály volt. Imre talán kísérletet tett a főpap átcsábítására a pápai táborba, vagy éppen fordítva, Wolfger próbálkozott meg a magyar király átállításával. A későbbi fejlemények fényében inkább az előbbi

13 Heger, 1970. 95., 96., 101., 102., 103., 105., 107. p.; RBP I. Nr. 1158. — A Wolfgerrel tartó magyarok csak „Hungari” alakban szerepelnek a számadásokban, így név szerint nem azonosíthatóak. A számukra kiutalt összegek és tételek általános megfogalmazása („pro tunica” vagy „pro vino”) pedig foglalkozásukat sem árulja el. Ennek megfelelően egyes kutatók szerint Imre bizonyos szolgálatok miatt biztosított kíséretet a püspöknek, mások viszont zsoldosoknak tartják őket, de az is felmerült, hogy kereskedők, esetleg zenészek voltak. Hegerrel egyetértve csupán annyi állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy Wolfger kíséretében magyarok is voltak. Heger, 1970. 170. p.

14 Heger, 1970. 157–158., 170. p.

15 A korábbi szakirodalom még azt feltételezte, hogy Wolfger azért ment Rómába, hogy kieszközölje a pátriárkává választását, azonban újabbán Othmar Hageneder rámutatott, hogy a választás már közvetlenül Peregrin pátriárka 1204. május 15-i halála után megtörtént, így III. Incének már „csak” a megerősítés maradt hátra. Hageneder; Othmar: Innocenz III. und Wolfger von Passau: Nächster Akt. In: Pápste, Privilegien, Provinzen. Beiträge zur Kirchen-, Rechts- und Landesgeschichte. Festschrift für Werner Maleczek zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Gießauf, Johannes – Muraier, Rainer – Schennach, Martin P. Wien–München, 2010. (továbbiakban: Hageneder, 2010.) 127–128. p.

16 Regesta Archiepiscoporum Salisburgensium inde ab anno MCVI usque ad annum MCCXLVI. Regesten zur Geschichte der Salzburger Erzbischöfe Conrad I., Eberhard I., Conrad II., Adalbert, Conrad III. und Eberhard II. Hrsg.: Meißler, Andreas von. Wien, 1866. Nr. 5801. (1079. p.)

tűnik valószínűnek, hiszen a Magyarországról egyenesen Rómába utazó főpap már a szentatya táborához tartozva hagyta el a Kúriát, amely pártváltásnak az előkészítésében talán nem alaptalanul sejthetjük Imre ténykedését.¹⁷ Mivel a passzai püspök és a bajor herceg ekkoriban épp jó viszonyt ápoltak egymással és ráadásul azonos politikai nézőpontra is voltak, joggal feltételezhető, hogy Wolfger akár közvetíthetett is a két uralkodó között — annak ellenére is, hogy a német trónviszályban eltérő aspiránst támogattak —, de információk továbbadásával biztosan számolhatunk.

2. Az egymásra találás

Ezen sporadikus és csak a kapcsolatfelvétel lehetőségét magukban hordozó érintkezésekkel szemben — amelyek végső soron legalább arról gondoskodtak, hogy a két dinasztia információkkal rendelkezzen egymásról — három tényező egészen biztosan közelebb vitte egymáshoz a két családot.

Ezek közül az első egy ekkortájt létesített dinasztikus kapcsolat volt. I. Lajos bajor herceg első hitvese halála után feleségül vette Csehországi Ludmillát, Frigyes cseh herceg (1172–1173 és 1178–1189) és Árpád-házi Erzsébet leányát.¹⁸ Erzsébet II. Géza (1141–1162) leányaként a magyar trónon ülő Imre, valamint az őt követő II. András (1205–1235) unokatestvére, vagyis egészen közeli rokona volt. Az új hazájában leginkább a Seligenthalban található, első ciszterci női apátság alapítójaként elhíresült Ludmilla ráadásul annak az I. Ottokár cseh királynak (1198–1230) volt az unokahúga, aki 1199 óta házasságban élt Árpád-házi

17 *Hageneder*, 2010. 127–128. p.

18 *Bieblová, Kristýna*: Ludmila Přemyslovna, manželka Ludvíka I. Dolnobavorského. Diplomová práce. (Univerzita Karlova) Praha, 2016. 36–37., 39. p. – A cseh–bajor viszonyban is mérföldkőnek számító házasság egyébként utóbb komoly konfliktusforrássá vált a két uralkodócsalád között, ugyanis I. Lajos a friggyel egy időben gyámsága alá vette felesége III. Albert bogeni gróffal kötött első házasságából született gyermekeit. Mivel utóbbiak házasságai gyermekeiknek maradtak, a bogeni birtokok I. Lajos és Ludmilla elsőszülött fiára, II. Ottó bajor hercegre szálltak. Ludmilla révén azonban a cseh királyi dinasztia is érdekeltnek tartotta magát az ügyben, főleg a bogeni grófok cseh hűbérei miatt, amelyek Schüttenhofen központtal több várat is magukba foglalva, szinte ékként fűrdtek bele a Cseh Királyság szövetébe. A bogeni örökség kérdése több háború (névleges) kiindulópontjává vált az 1250-es és 1260-as években. *Piendl, Max*: Böhmen und die Grafen von Bogen. In: *Bohemia*, 3. (1962) 137–138., 144–146. p.; *Spindler*, 1969. 44., 49. p.

Konstanciával, az említett Imre és II. András testvérével.¹⁹ Az 1204-ben megkötött cseh–bajor frigy révén tehát a Wittelsbachok bekerültek az Árpádok tágabb rokonságába.

Szintén nagyban hozzájárult a magyar–bajor egymásra találáshoz az uralkodók érdekközössége, ami az 1198 és 1214 között zajló német trónviszályban folytatott politikában nyilvánult meg. VI. Henrik német-római császár (1190–1197) 1197. évi halála után a birodalmi fejedelmek széthúzása következtében kettős királyválasztásra került sor. Az eddig hatalmon lévő Stauf-dinasztia támogatói az elhunyt császár öccsét, Sváb Fülöpöt (1198–1208), míg ellenlábasai az ellenséges Welf családból származó IV. Ottót (1198–1218) választották királlyá a következő évben. A kettejük között kirobbanó háború természetesen választásra készítette a Birodalom fejedelmeit, de a külföldi uralkodók sem szemlélhették semlegesen a történéseket. A Wittelsbachok kezdettől fogva kitartottak a Staufok mellett, hiszen 1180-ban mégiscsak a dinasztia egy emblemikus alakjától, Barbarossza Frigyesztől kapták hűbérbe Bajorországot.²⁰ Imre ugyan rövid uralkodása alatt a pápát, és ebből következően IV. Ottót támogatta, ám II. András 1205. évi trónra kerülése ezen a téren is változást hozott. 1205-től egészen Sváb Fülöp 1208. évi meggyilkolásáig mind II. András, mind I. Lajos a Stauf-tábort erősítette. Ezt követően ugyan kényszerűségből átálltak IV. Ottó táborába, ám amint utóbbi magára vonta a pápa haragját, mindkét uralkodó elfordult tőle. 1211-ben már VI. Henrik időközben felnőtt fiát, II. Frigyeszt (1212–1250) kezdték el támogatni, utóbbi végső győzelme után pedig személyesen vagy követeik útján a koronázásán is részt vettek.²¹

19 Konstanciáról és az Ottokárral kötött frigyéről bővebben: *Rudolf Veronika*: Árpád-házi Konstancia, a csehek királynéja. In: *Magister historiae*. III. Válogatott tanulmányok a 2016-ban és 2017-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásából. Szerk.: Borbás Benjámín – Kozák-Kigyóssy Szabolcs László. Bp., 2019. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Tanulmányok – Konferenciák 14.) 123–144. p.

20 Ennek hátterére: *Glaser, Hubert*: Auftakt. Der Dynastiegründer. Pfalzgraf Otto II. von Wittelsbach, Kaiser Friedrich Barbarossa und der Hoftag von Altenburg am 16. September 1180. In: *Wittelsbach und Bayern*. 5–11. p.

21 A német trónviszályról bővebben a teljesség igénye nélkül: *Winkelmann, Eduard*: Philipp von Schwaben und Otto IV. von Braunschweig. I–II. Leipzig, 1873–1878. (*Jahrbücher der deutschen Geschichte*.); *Csendes, Peter*: Philipp von Schwaben — Ein Staufer im Kampf um die Macht. Darmstadt, 2003.; *Hucker, Bernd Ulrich*: Otto IV. Der wiederentdeckte Kaiser. Eine Biographie. Frankfurt am Main, 2003.; *Landau, Peter*: Die Ermordung des deutschen Königs Philipp von Schwaben in Bamberg am 21. Juni 1208. Rechtsgeschichtliche Fragen zum ersten deutschen Königsmord. In: *Päpste, Privilegien, Provinzen. Beiträge zur Kirchen-, Rechts- und Landesgeschichte*. Festschrift für Werner Maleczek zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Glebaut, Johan-

Mindazonáltal a rokonság, illetve a politikai érdekazonosság ekkor még nem volt elegendő szorosabb kapcsolatok kialakításához, a Bajor Hercegség ugyanis riválisként tekintett az Osztrák Hercegségre, csakúgy mint a Meráni Hercegségre, amelyekkel II. András kifejezetten baráti kapcsolatban állt. VI. Lipót osztrák és stájer herceg a magyar király unokatestvére volt, ráadásul többször segítséget nyújtott neki Imrével folytatott viszályában, majd közös kereszties hadjáraton is részt vettek.²² Egy 1205-ben bekövetkezett, kisebb elhidegülést leszámítva tehát alapvetően jó viszonyt tartott fenn nyugati szomszédjával. András felesége, Gertrúd pedig a meráni herceg lányaként látta meg a napvilágot, több családtagja töltött hosszabb vagy rövidebb időt Magyarországon, a kapcsolat pedig a királyné 1213. évi meggyilkolása után is megmaradt.²³ Ennek fényében a magyar és a bajor fél közötti közeledés csak akkor válhatott volna valósággá, ha a Magyar Királyság szakított volna az egyik (vagy esetleg mindkét) említett szövetségeseivel. Ez a fordulat azonban csak az 1220-as évek közepén következett be.

nes – Murauer, Rawer – Schennach, Martin P. Wien–München, 2010. 229–244. p. — II. Frigyes az időközben megürült Rajnai Palotagrófsággal jutalmazta I. Lajos hű szolgálatait és kitartását, a Birodalom második emberévé téve őt. *Schneidmüller, Bernd*: 1214 – Wittelsbachische Wege in die Pfalzgrafschaft am Rhein. In: *Die Wittelsbacher und die Kurpfalz im Mittelalter. Eine Erfolgsgeschichte?* Hrsg.: Pletzger, Jörg et alii. Regensburg, 2013. 23., 27–28., 31–33. p.

- 22 Közös kereszties hadjáratukra: *Borosy András*: A kereszties háborúk és Magyarország. II. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 2. sz. 11–45. p.; *Veszprémy László*: II. András magyar király kereszties hadjárata, 1217–1218. In: *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk.: Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 99–112. p.; *Scheibelreiter*, 2010. 288–290. p.
- 23 Gertrúd fivére, Bertold fiatal kora ellenére hosszan viselte a kalocsai érseki méltóságot, de emellett horvát–szlavón–dalmát bánként, Bács és Bodrog ispánjaként, sőt Erdély élén is felült. *Varga*, 2003. 241. p. Sváb Fülöp 1208. évi meggyilkolásakor Gertrúd két másik fivérére, Ekbert bambergi püspökre és Henrik isztriai ögrófra is gyanú vetült, minek következtében IV. Ottó megfosztotta őket birtokaiktól és birodalmi átkot mondott ki rájuk. A Merániak ekkor kb. egy évre Magyarországra menekültek. *Schütz, Alois*: *Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter*. In: *Herzöge und Heilige*. Hrsg.: Kirmeier, Josef – Brockhoff, Evamaria. München, 1993. 21–187. p. (továbbiakban: *Schütz*, 1993.) 76–77. p.; *Varga*, 2003. 242–243. p. Gertrúd meggyilkolására: *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Tanulmánykötet. Szerk.: Majorossy Judit. Szentendre, 2014. 95–121. p.

A mai Ausztria területén keletkezett Garsteni²⁴ és Heiligenkreuzi Évkönyvek²⁵ (továbbá az utóbbit szó szerint átvevő Klosterneuburgi Évkönyv²⁶) az 1225. évhez kapcsolódóan beszámolnak arról, hogy II. András meg nem nevezett indítatásból összeesküdött I. Lajos bajor herceggel VI. Lipót ellen. A szervezkedés azonban nem ért célt, a kegyúr az isteni közbenjárásnak köszönhetően elkerülte a veszedelmet.²⁷ Az összeesküvés háttérében bajor részről régi területi követelések, illetve a már említett rivalizálás állt.²⁸ II. András esete azonban már nem ilyen egyértelmű, hiszen egészen eddig alapvetően baráti viszonyban állt VI. Lipóttal.

Az ok véleményem szerint a magyar belpolitikában keresendő. Mint ismeretes II. András 1223-ban minden különösebb előzmény nélkül felesége, Laszkarisz Mária eltaszítására szólította fel elsőszülött fiát, Bélát. Ennek háttérében Bárány Attila kutatásai alapján nem belső gondok, Béla lázadása vagy éppen a nemesi elit nyomása, hanem egy szintiszta külpolitikai megfontolás állt: az 1220-as évek elején uralkodóváltásra került sor a Nikaiai Császárságban, a frissen trónra lépő

-
- 24 A garsteni monostorban a Melki Évkönyv folytatásaként készült forrás az 1181 és 1257 közötti eseményekről számol be, nagyban támaszkodva a Melki, a Heiligenkreuzi, az Admonti és a Salzburgi Főszékeskáptalan Évkönyvére, valamint a Leobeni Névtelenre. Az 1220-as évekig kifejezetten szoros kapcsolatot mutat az Admonti Évkönyvvel, valószínűleg egy ősforrásra vezethetőek vissza, a későbbi időszakra azonban egyedi értesüléseket is hoz. *Körmendi Tamás*: Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája. Bp., 2019. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) (továbbiakban: *Körmendi*, 2019.) 75–76. p.
- 25 A heiligenkreuzi monostor évkönyve több részletben készült el. Az első réteg az 1225 és 1233 közötti időszakra tartalmaz híradásokat és egyebek mellett a Bécsi Skót Évkönyv kivonatának tekinthető. (Ennek ellenére utóbbi nem tartalmazza a főszövegben említett híradást.) A második réteg azonban már önálló értesülések alapján tárgyalja az 1234 és 1266 közötti eseményeket, ezért a korszak egyik legfontosabb és leghitelesebb forrásának tekinti a kritikai irodalom. *Körmendi*, 2019. 66–67. p.
- 26 A klosterneuburgi monostor évkönyvén belül hat redakciós fázis különíthető el. A Melki Évkönyvből szó szerint átvett, 1075 és 1139 közötti történéseket elbeszélő részt az önálló betoldásokat is tartalmazó, 1139 és 1142 közti eseményekről tudósító folytatás követi. A harmadik rész 1142 és 1224 között a második részre épít, majd az 1233-ig terjedő intervallumra a Heiligenkreuzi Évkönyvből kölcsönöz. Egy nagyobb kihagyás után, 1267-től 1288-ig terjed a negyedik, 1307–1455 közöttre az ötödik és végül 1324–1383 közöttre a hatodik redakciós fázis. *Körmendi*, 2019. 68. p.
- 27 *Annales Garstenses*. Ed. Wattenbach, Wilhelm. In: MGH SS IX. (továbbiakban: *Annales Garstenses*.) 596. p.; *Annales Sancrucenses*. Ed. Wattenbach, Wilhelm. In: MGH SS IX. (továbbiakban: *Annales Sancrucenses*.) 626. p.; *Annales Claustroneoburgenses*. 636. p.
- 28 I. Lajos a stájer hercegi dinasztia kihalása után igényt tartott a korábban Bajorországhoz tartozó Enns feletti területekre (Land ob der Enns), amit a Babenbergek viszont a Georgenberger Handfeste értelmében az örökség részeként a saját uralmuk alá vontak. *Spindler*, 1969. 33. p.

Vatatzész (1222–1254), Mária sógora pedig nem a korábbi magyarbarát orientációt kívánta folytatni. Mária és Béla házassága eképpen haszontalanná vált a Magyar Királyság számára, II. András pedig egy előnyösebb frigy megkötését célozva próbált szabadulni menyétől.²⁹ Béla a pápához fordult tanácsért, majd miután a kiküldött vizsgálóbizottság — az egri, a váradi és a váci püspök — mindent rendben talált a házassággal kapcsolatban, visszafogadta hitvesét.³⁰ Az apai parancsral való szembeszegülés miatt azonban Bélának az év első hónapjaiban menekülniük kellett. A fiatalokat a pápa által is buzdított VI. Lipót fogadta be, ahogyan tette azt korábban Imre özvegyével, Konstanciával és fiával, III. Lászlóval.³¹ A VI. Lipótnak küldött levéllel közel egy időben III. Honoriusz (1216–1227) I. Ottokár cseh királyt és I. Bernárd karintiai herceget (1202–1256) is arra szólította fel, hogy nyújtsanak menedéket Bélának, ha netalán az Osztrák Hercegségből is távozni kényszerülne.³² Erre végül nem volt szükség, mivel II. András verziójának ismeretében III. Honoriusz megváltoztatta álláspontját, és 1224 márciusában már arra kérte az osztrák herceget, hogy bírja rá Bélát a békülésre és az apai szó iránti engedelmességre, amit VI. Lipót minden bizonnyal meg is tett, hiszen pártfogoltja néhány hónap múlva feleségével együtt visszatért Magyarországra.³³ Béla és felesége befogadása mindazonáltal nem múlt el nyomtalanul, miképpen azt az említett források is tanúsítják. Kiindulva az 1205-ös eseményekből, amikor Lipót kész lett volna fegyverrel megvédeni Aragóniai Konstanciát és a kis III. Lászlót a háborúra készülő Andrással szemben,³⁴ a magyar király joggal

-
- 29 *Bárány Attila*: II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár. King Andrew II and Székesfehérvár. Szerk.: Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2012. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Kiadványai 7.) 150–151. p.; *Bárány Attila*: II. András és a Latin császárság. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 2. sz. 474. p.
- 30 *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*. I–II. Ed.: Theiner, Augustinus. Rom, 1859–1860. (továbbiakban: VMHH) I. 42. p.
- 31 *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich*. Bearb.: Zöllner, Erich – Fichtenau, Heinrich. I–IV. Wien, 1950–1997. (továbbiakban: BUB) IV/2. 125. p. (Nr. 1082.); *Barabás Gábor*: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.) 132. p.
- 32 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemae*. Ed.: Friedrich, Gustav et alii. I–V. Prag, 1904–1974. (továbbiakban: CDB) II. 245. p. (Nr. 255.)
- 33 BUB IV/2. 127. p. (Nr. 1084.) Hasonlóképp Bélának és a híveinek: VMHH 48., 49. p.
- 34 *Annales Claustro-neoburgenses*. 621. p. — Azt, hogy a konfliktus majdnem háborúvá fajult, jól mutatja egy Sienai Boncompagnusnál (1165/1170–1240 után) fennmaradt és feltételezhetően közvetlenül Magyarországról, talán Paulus Hungarustól származó információkra vissza-

számíthatott hasonlókra a mostani konfliktusban is. Ez pedig óvintézkedéseket, szövetségesek szerzését tette szükségessé, az osztrák herceg hátában székelő bajor herceg pedig ideális választásnak tűnt.

Ezzel párhuzamosan ráadásul a stájer–magyar határon is konfliktusokra került sor. Az elbeszélő kútfők sajnálatos módon hallgatnak a konkrét eseményekről,³⁵ az egyetlen forrás, ami fogódzót kínál, az 1225. június 6-án megkötött grazi béke fogalmazványa, amely lezárta az ellenségeskedést. A források hallgatása és a békeszerződés alapján valószínűleg sorozatos, esetleg elfajult határvillongásokról lehetett szó. Az ilyesféle határmenti csatározások szilárd és egyértelműen meghúzott határok hiányában, mindennaposnak számítottak, önmagukban nem tették szükségessé az uralkodó közbeavatkozását egészen addig, amíg intenzitásuk és számuk el nem ért egy kritikus mennyiséget. Erre pedig minden valószínűség szerint 1225-ben került sor.³⁶

Az 1225-ben kirobbant konfliktust végül csak Urachi Konrád³⁷ pápai legátus közvetítésével sikerült elcsitítani. A tárgyaláson a magyar királyt Jakab nyitrai püspök (1223–1241) képviselte, és igen valószínűnek tűnik, hogy a szerződés

menő levélminta, amelyben az osztrák herceg a császár és a német fejedelmek segítségét kéri Magyarországra király ellen, aki Konstancia befogadása miatt folyamatosan zaklatja országát. *Szovák Kornél*: Boncompagnus. Adalék a XIII. századi magyar történet külföldi forrásaihoz. In: Quasi libet et pictura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Bp., 2004. 503–507. p.

35 Minden bizonnyal a szűkös forrásadottságokra vezethető vissza, hogy az összetűzés több, a korszakkal foglalkozó szakmunkából kimaradt. *Almási*, 2000.; *Kristó*, 2003.

36 Ezzel szemben gazdasági okokat és Bécs 1221-től fennálló lerakati jogát véli az összeütközések egyik okának Klaus Lohrmann. *Lohrmann, Klaus*: Die Babenberger und ihre Nachbarn. Wien–Köln–Weimar, 2020. (továbbiakban: *Lohrmann*, 2020.) 312. p. A magyar és a mérvadó osztrák kutatás álláspontja szerint viszont ezen kiváltságának Bécs csak sorozatos megerősítések és változtatások (1244, 1278, 1281, 1312, 1350) után a 14. században tudott valóban érvényt szerezni, illetve az 1351. évi módosítás csukta be a lerakati jog elkerülésére a korábbi időszakban végig fennálló kiskapukat, így nem tűnik valószínűnek, hogy ennek köze lett volna az 1225. évi osztrák–magyar (vagy akár osztrák–bajor) konfliktushoz. *Mayer, Theodor*: Zur Frage des Wiener Stapelrechts. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 10. (1912) H. 3. 355–358., 375–377. p.; *Skorka Renáta*: A bécsi lerakati Magyarországra vezető kiskapui. In: Történelmi Szemle, 54. (2012) 1–2., 7–8. p.

37 Portói érsek, bíboros, akit a pápa 1224 elején azzal bízott meg, hogy katonákat toborozzon a Birodalom területén a küszöbön álló kereszties hadjáratra, majd a Német Lovagrend ügyében kellett közbenjárnia a magyar királynál. Utóbbi megbízását nem tudta sikerre vinni, ezért a grazi tárgyalásról a Cseh Királyság felé vette az irányt. *Zimmermann, Harald*: Die Ungarnpolitik der Kurie und Kardinal Konrad von Urach. In: *Uő*: Siebenbürgen und seine hospites Theutonici. Köln–Weimar–Wien, 1996. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 20.) 151–152. p.; Kon-

fennmaradt piszkozatjellegű példánya is a magyar prelátus tollán született.³⁸ A grazi béke értelmében a herceg vállalta, hogy 1000 márkányi jóvátételt fizet az okozott károkért, valamint további 2000 márkát két részletben. A herceg fizetőképességét egy Bécsben élő, feltételezhetően mindkét fél által ismert és elismert zsidó polgár, Téka³⁹ szavatolta. A kártérítésért cserébe II. András elismerte a korábban vitatott hovatartozású Pinkafeld (Friedberg) Stájerországhoz tartozását és vállalta, hogy továbbra is fizeti a herceget különböző hűbérek után megillető évi 1000 márkát. A felek leszögezték, hogy az elfoglalt birtokokat és egyéb területeket vissza kell juttatni jogos tulajdonosuknak, a vitás kérdéseket pedig a királyi adománylevelek és/vagy a hűbéri adományokat igazoló dokumentumok felmutatásával tervezték rendezni. A herceg és emberei vállalták, hogy nem akadályozzák a magyarok várepítéseit a térségben, továbbá szabaddá tették a malomépítést és a malomhasználatot.⁴⁰ A két fél tehát átlátható birtokviszonyok teremtésére, valamint a határvonal egyértelmű tisztázására törekedett a térségben.

Ezek és néhány személyi kérdés tisztázása után a szerződés egy rövid bevezetés elejéig a „nagypolitikára” is kitekint. Megtudjuk, hogy II. András ígéretet tett, hogy erőfeszítéseket fog tenni VI. Lipót és Henrik isztriai örgróf (1204–1228), valamint I. Lajos bajor herceg kibékítésének érdekében. Amennyiben a békekötésre minden igyekezete ellenére a kijelölt időpontig nem kerülne sor, vállalta, hogy lemond a bajorok támogatásáról.⁴¹ A szerződés eme passzusa minden bizonnyal I. Lajos és II. András fentebb már említett szövetségére, illetve a bajor herceg

rad von Urach. In: Delegat Online <http://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/203> (Letöltés ideje: 2020.08.18.)

- 38 *Dienst, Heide*: Zum Grazer Vertrag von 1225 zwischen Herzog Leopold VI. von Österreich und Steier und König Andreas II. von Ungarn. In: *MIÖG*, 9. (1982) (továbbiakban: *Dienst*, 1982.) 10. p.; *Rudolf Veronika*: Nyitrai püspökök a diplomácia szolgálatában az 1220-as években. In: *Turul* 92. (2019) (továbbiakban: *Rudolf*, 2019.) 35. p.
- 39 Téka a második név szerint ismert zsidó a középkori Osztrák Hercegség területén. A grazi békét követően Magyarországon tűnt fel II. András kamarabérlőjeként. A beregi egyezmény megkötése után Bécsbe költözött, ahol házzal rendelkezett, majd több polgárral hitelüzletbe kezdett, de IV. Béla uralkodása alatt ismét visszatért hazánkba, sőt feltételezhető, hogy fia, Henel kamaraispánsága idején is befolyással volt a magyar pénzverés irányítására. *Brugger, Evelin*: Von der Ansiedlung bis zur Vertreibung. Juden in Österreich im Mittelalter. In: *Brugger, Evelin et alii*: *Geschichte der Juden in Österreich*. Wien, 2013. 126–127. p.; *Gyöngyössi Márton*: 13. századi esztergomi és budai kamaraispánok. In: *Az Érem*, 71. (2015) 2. sz. 6–7. p.
- 40 BUB IV/2. 140–141. p. (Nr. 1099.) Fordítása: Magyar–osztrák békekötés. Ford.: Köblös József. In: *Magyar békeszerződések*. (1000–1526). Szerk.: Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin. Pápa, 2000. 59–62. p.
- 41 BUB IV/2. 141. p. (Nr. 1099.); *Dienst*, 1982. 18., 31., 35–38. p.; *Lohrmann*, 2020. 313. p.

VI. Lipót elleni merényletkísérletére reflektál. A szűkös forrásadatok alapján úgy tűnik, hogy a magyar király nem keveredett mélyen bele az osztrák herceg elleni összeesküvésbe, vagy az unokatestvérek 1225-re már rendezték ez irányú konfliktusukat, hiszen a békeszerződés bizonyosan nem hagyott volna szó nélkül egy ilyen esetet. A forrás alapján ugyanakkor I. Lajossal nem alakultak hasonlóan gördülékenyen a dolgok. Értelemszerűen a bajor herceg és II. András korábbi együttműködése tette alkalmassá a magyar királyt a közvetítésre a Wittelsbachok és a Babenbergekközött, ahogyan az isztriai örgróf számára is elfogadható lehetett korábbi sógorának közbenjárása. Míg az osztrák herceget nyilvánvalóan az életét veszélyeztető merényletkísérlet miatt kellett megbékíteni, addig Henrik és Lajos között területi kérdések vártak tisztázásra. A Sváb Fülöp 1208. évi meggyilkolása miatt gyanúba keveredett Henrik (és fivére, Ekbert bambergi püspök) ugyanis IV. Ottó ítéletének értelmében elvesztette területeit, amiket I. Lajos rögvest birtokba vett. Bár 1211-ben rehabilitálták a fivéreket, Lajos mégsem volt hajlandó visszadni Henrik bajor területen fekvő birtokait.⁴² Arról megint csak nem tájékoztatnak a források, hogy II. András beváltotta-e fentebbi ígétét, az osztrák–magyar viszony azonban kétségkívül javulásnak indult. Joggal feltételezhető továbbá, hogy I. Lajos és Henrik is a békülés útjára lépett, mivel az örgróf 1228-ban visszakapta a bajor területeken fekvő birtokai egy részét.⁴³

E fejlemények azonban hosszú távon nem bizonyultak tartósnak. Az 1220-as évek második felében rendkívüli mértékben megromlott mind a bajor–osztrák, mind az osztrák–cseh viszony, főként (VII.) Henrik római király (1220–1235) házassága miatt. A házasulandó korba lépett császári sarjért komoly versengés indult meg az 1220-as évek derekán: VIII. Lajos francia (1223–1226), III. Henrik angol (1216–1272), I. Ottokár cseh király, VI. Lipót, de még II. András is tett egy próbát. Kezdetben angol–francia vetélkedésre lehetett számítani: míg II. Frigyes 1223-ban felújította a német trónviszály idején jó szolgálatot tett Stauf–Capeting szövetséget, addig Engelbert kölni érsek (1216–1225) az angol királyi dinasztiával igyekezett rokonságot teremteni, amitől egyrészt gazdasági előnyöket remélt Köln számára, másrészt csökkenteni akarta a Birodalom nyugati részére nehezedő francia nyomást.⁴⁴ A Capeting-szövetség tervét végül a kölni érsek futtatta zátonyra, az angol frigy azonban a Birodalom fejedelmeinek elutasításán bukkott

42 Patze, 1981. 38. p.

43 Kraus, 1981. 183. p.; Schütz, 1993. 87–89. p.

44 Huffman, Joseph P.: Cologne Archbishops. Territorialpolitik, Marriage Negotiations, and Imperial Relations with England. In: *Uő: The Social Politics of Medieval Diplomacy. Anglo-German Relations (1066–1307)*. Michigan, 2000. 224. p.

el áprilisban a frankfurti gyűlésen.⁴⁵ Az 1225 januárjában Ulmban megrendezett *Hoftagon* ezért mind II. András, mind I. Ottokár „versenybe szállt” a vőlegényért, ám előbbi ajánlata valószínűleg a menyasszony-jelölt — aki véleményem szerint csak Jolántával lehet azonos — fiatal kora miatt vagy a kései ajánlattétel okán nem talált elfogadásra. Mindezt annak ellenére, hogy Walter carlisle-i püspök III. Henrik angol királynak írt jelentése szerint a magyar király ajánlotta a legnagyobb hozományt.⁴⁶ A választás így végül I. Ottokár legkisebb leányára, Ágnesre⁴⁷ esett. A frankfurti gyűlés után az arát az esküvő előkészítésének idejére Bécsbe küldték, legendája⁴⁸ szerint azért, hogy majd VI. Lipót adja át férjének, de minden bizonnyal az is a célok között szerepelt, hogy az eddig főleg apácák között nevelkedett Ágnes elsajátítsa a császári udvarban dívó etikettet és nyelvet.⁴⁹ A jövő azonban mást tartogatott számára.

VI. Lipót 1225 nyarán, a grazi béke megkötését követően IV. Lajos türingiai tartománygróf (1217–1227) követeivel Itáliába utazott, ahol a pápától szerzett diszpenzáció birtokában rávette II. Frigyes császárt a menyasszony személyét érintő döntése újragondolására. A tartománygróf környezetében született

45 *Annales S. Pantaleonis*. 838. p.; *Gramsch, Robert*: Das Reich als Netzwerk der Fürsten. Politische Strukturen unter dem Doppelkönigtum Friedrichs II. und Heinrichs (VII.) 1225–1235. Ostfildern, 2013. 99–100. p.

46 CDB II. 258. p. (Nr. 266.); *Hausmann, Friedrich*: Kaiser Friedrich II. und Österreich. In: Probleme um Friedrich II. Hrsg.: Fleckenstein, Josef. Sigmaringen, 1974. (Vorträge und Forschungen 16.) (továbbiakban: *Hausmann*, 1974.) 240–241. p.

47 A később szentté avatott Ágnes I. Ottokár és Árpád-házi Konstancia legkisebb lánya, feltételezhetően 1211-ben született. Szülei először Szakállas Henrik sziléziai herceg és Meráni Hedvig kisebbik fiával jegyezték el. A kis Ágnes a trebnitzi ciszterci monostorban nevelkedett, vőlegénye azonban három év múlva váratlanul elhunyt, így visszatért Csehországba. Következő éveit a doxani premontrei monostorban töltötte, mígnem eljegyezték Henrikkel. *Polc, Jaroslav*: Agnes von Böhmen. 1211–1282. Königstochter, Aebtissin, Heilige. München, 1989. 11., 19–24. p.

48 Szent Ágnes legendáját valószínűleg a kanonizációjára vetette papírra egy ferences szerzetes 1328 előtt, amelyhez Assisi Szent Klára és Meráni Szent Hedvig életrajzát használhatta mintának. Az ismeretlen szerző a hangsúlyt Ágnes misztikus jámborságára, szegénységének és alázatának dicséretére helyezte. A legendában több következetlenség és önellentmondás található, a cseh történelemre vonatkozó információi azonban nagyrészt helytállóak. *Nechutová, Jana*: Die lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen. Köln–Weimar–Wien, 2007. 144–145. p.

49 „Candor lucis eterne – Glanz des ewigen Lichtes”. Die Legende der Heiligen Agnes von Böhmen. Hrsg.: Schneider, Johannes OFM. Mönchengladbach, 2007. 26. p.

Reinhardsbrunni Krónika⁵⁰ minden leplezés nélkül közli, hogy a császár mihelyt „a szorgos tárgyalások okát megvizsgálta, megtagadta a cseh király leányának a fiával, Henrik királlyal való eljegyzését, és átengedte az osztrák herceg leányának [a lehetőséget arra], hogy összeházasodjon Henrik királlyal.”⁵¹ A hivatalos eljegyzés, továbbá az Ottokár és I. Lajos bajor herceg által közösen felajánlott 45 000 márká hozomány ellenére Henriknek tehát mégis Margitot⁵² kellett feleségül vennie, Lipót pedig hazaküldte Csehországba az időközben feleslegessé vált Ágnest.⁵³ A fegyveres összetűzésekhez vezető konfliktus hatására a Magyar Királyság választani kényszerült szövetségesei között, amely választás — VI. Lipót minden erőfeszítése ellenére — a cseh sógorra és ezzel közvetetten a bajorokra esett.⁵⁴

50 A reinhardsbrunni monostorban 1340–1349 között keletkezett krónika a középkori tüingiai történetírás egyik legfontosabb forrása az 527–1338 közti időszakra. Első része a 12. század végéig terjed és a mára már elveszett Reinhardsbrunni Évkönyv adatait tartalmazza, második része a 12–13. század fordulójára vonatkozó tudósításokat tartalmaz egy ránk nem maradt gesztára, továbbá a Historia Reinhardsbrunnensesre támaszkodva. A harmadik rész az 1200 és 1227 közötti eseményeket öleli fel IV. Lajos tüingiai tartománygróf 14. századi életrajzából és Árpád-házi Szent Erzsébet legendájából merítve. A negyedik, 1227 utánra vonatkozó rész Erfurti Péter és az Erfurti Minorita híradásait vegyíti. *Körmendi*, 2019. 109–110. p.

51 „cum causam negotii diligentius inspexisset, renuit desponsationem filie regis Bohemie cum filio suo Heinrico rege Romanorum et indulsit filie ducis Austrie contrahere matrimonium cum filio suo” – Chronica Reinhardsbrunnensis. Ed.: Holder-Egger, Oswald. In: MGH SS XXXI. (továbbiakban: Chronica Reinhardsbrunnensis.) 606. p.

52 Margit VI. Lipót és Angelosz Teodóra legidősebb, 1210–1211 körül született lánya. *Penth, Sabine*: Margarete von Babenberg. Römische Königin – Herzogin von Österreich – Königin von Böhmen. In: Frauen der Staufer. Hrsg.: Reuß, Karl-Heinz. Göttingen, 2006. (Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst 25.) 90. p.

53 *Prinz, Friedrich*: Böhmen im mittelalterlichen Europa. Frühzeit, Hochmittelalter, Kolonisationsepoche. München, 1984. 122–123. I. Lajos számára több szempontból is kívánatos lett volna Ágnes „győzelme”. Egyrészt neki magának nem voltak leányai, így kiházasításukkal nem tudta elérni a hön áhított királyközelséget, rokonával viszont komoly esélye lett volna rá. Másrészt lehetősége nyílt volna régi ellenlábasai, a Babenbergek és szövetségeseik, a Bajor Hercegséget szorongató Merániaiak háttérbe szorítására a Birodalomban. *Schlütter-Schindler*, 2004. 625–626.

54 I. Ottokár például már 1226-ban betört az Osztrák Hercegségbe. Chronica Reinhardsbrunnensis. 606. p. A magyar állásfoglalásra: *Rudolf*, 2019. 35–36. p. A frigy meghiúsulása természetesen I. Lajos számára is sérelmes volt, amit a császár is felismert és mintegy fájdalomdíjúl Reichsverweserré nevezte ki fia mellé. Az 1220-as évek második felében azonban egyre inkább VI. Lipót befolyása érvényesült az ifjú római király felett, ráadásul utóbbi fiának, Harcias Frigyesnek a Meráni Ágnessel kötött házassága is rontott a helyzeten. *Kraus*, 1981. 183–184. p.

3. Egy dinasztikus kapcsolat felé

A közös ellenség indukálta közeledés még inkább felerősödött VI. Lipót fiának, II. (Harcias) Frigyesnek (1230–1246) az uralkodása alatt. A herceg szinte minden évben konfliktusba került valamelyik szomszédjával vagy akár többel is egyszerre. 1233-ban például mind a bajor, mind pedig a magyar, sőt a cseh fronton is háborús eseményekre került sor. Az első lépést az újdonsült bajor herceg, II. Ottó (1231–1253) tette meg: az év nyarán betört Ausztriába — talán, hogy megakadályozzon egy ellene irányuló, közös Babenberg–Meráni akciót,⁵⁵ vagy azért, hogy visszaszerezze a korábban Bajorországhoz tartozó Enns feletti területeket,⁵⁶ de az sem zárható ki, hogy Formbach előző évi elfoglalását kívánta megtorolni⁵⁷ —, felégette a lambachi monostort és annak földjeit, bevette Welst, majd hazatért. A bajor betörésről a közvetlenül is érintett Lambachi Évkönyv,⁵⁸ a Salzburgi Főszékeskáptalan Évkönyve,⁵⁹ és az utóbbit szó szerint átvevő Altaichi Hermann⁶⁰ számol be, ám a bajor hadsereg távozásának, illetve Harcias Frigyes tétlenségének indokát egyik sem említi.⁶¹ (Utóbbi oka egyébként a herceg által ugyanekkor indított morva hadjárat volt.) Harcias Frigyes beavatkozására végül nem is volt

55 *Spindler*, 1969. 37. p.; *Kraus*, 1981. 185. p.

56 *Hödl*, 1981. 296. p. — Ugyanakkor a betörés irányát figyelembe véve, ez a lehetőség tűnik a kevésbé valószínűnek.

57 Ezt a lehetőséget Walter Pohl vetette fel, ám az erről tájékoztató forrást nem nevezte meg. *Pohl, Walter: Die Welt der Babenberger*. Wien, 1995. 272. p.

58 A lambachi monostorban keletkezett, kb. húsz szerző által vezetett évkönyv 1197 és 1283 között tárgyalja az eseményeket. Az apátok váltakozását leszámítva birodalmi nézőpont dominál osztrák–bajor szemszögből. Nagyban épít a Melki és az Admonti Évkönyvekre. *Körmendi*, 2019. 64–65. p.

59 A salzburgi Szent Rupert–székeskáptalanban keletkezett, részben a régebbi salzburgi, részben az újabb osztrák tradíciókra, elsősorban a Melki Évkönyvre építő évkönyv alapszövege Krisztus születésétől 1286-ig számol be az eseményekről. 1139-től nagyrészt önálló értesítéseket hoz, csak néhány esetben merít észak-itáliai kútfőkből. A 14. századból három folytatása ismert. *Körmendi*, 2019. 74. p.

60 Hermann 1242-től az 1273–1275 között bekövetkezett haláláig a niederaltaichi bencés monostor apátja volt. Élete során hat írással is gazdagította a középkori történetírást, amelyek közül az Évkönyvek Michelsbergi Frutolf és Aurai Ekkehard krónikáját folytatva, az 1137 és 1273 közötti eseményeket őrizte meg. 1234-ig több osztrák kútfő információit vegyíti, utána azonban saját értesítésekre támaszkodik. Művét később három fázisban (1273–1291, 1287–1301, 1273–1303) folytatták. *Körmendi*, 2019. 94–95. p.

61 *Annales Lambacenses*. Ed. Wattenbach, Wilhelm. In: MGH SS IX. 558. p.; *Annales Sancti Rudberti Salisburgenses*. Ed. Wattenbach, Wilhelm. In: MGH SS IX. (továbbiakban: *Annales S.*

szükség, mivel (VII.) Henrik római király augusztus folyamán több fejedelem társaságában betört Bajorországba. A támadás bizonyára elegendő motivációt jelentett a hercegnek a hazatérésre, bár ez sem mentette meg a vereségtől és a megaláztatástól: Henrik csak a salzburgi érsek közbenjárása tett le a hercegség teljes megsemmisítéséről, II. Ottó pedig kénytelen volt a békéért cserébe túszul adni elsőszülött fiát, Lajost is.⁶² Harcias Frigyes említett morvaországi hadjáratával párhuzamosan pedig lezajlott egy kisebb volumenű magyar betörés Stájerországba, később pedig maga II. András vezetett hadat az Osztrák Hercegség ellen.⁶³

Harcias Frigyes uralkodását számtalan hasonló összetűzés tarkította, amivel hosszútávon egyértelműen saját maga ellen dolgozott. Ez legkésőbb 1236-ban számára is nyilvánvalóvá vált, amikor is különböző panaszok miatt a császár és a szomszédos fejedelmek összehangolt támadást indítottak a hercegségek ellen. Az intervencióban a Birodalom részét képező Bajor Hercegség és Cseh Királyság seregei is részt vettek, így az ellenséges viszony 1238-ig konstansnak tekinthető.⁶⁴ Ebben az évben azonban változás következett be a cseh–osztrák, illetve a bajor–osztrák relációban. A herceg elleni fellépésben oroszlánrészt vállaló I. Vencel cseh király (1230–1253) és II. Ottó bajor herceg ugyanis területszerzésben reménykedett erőfeszítéseik kompenzációjaképp, II. Frigyes császár azonban a Birodalomra háramoltatta vissza a Harcias Frigyes-től elkobzott és elárvultnak tekintett Osztrák és Stájer Hercegségeket.⁶⁵ Ennek hatására Vencel és II. Ottó átállt a császárral ismét harcban álló pápa oldalára, ellenkirály választását vették tervbe, majd szövetséget kötöttek Harcias Frigyessel a hercegségek visszaszer-

Rudberti Salisburgenses.) 785. p.; Hermannus Altahensis abbas: Annales. Ed. Jaffé, Philipp. In: MGH SS XVII. (továbbiakban: Hermannus Altahensis abbas: Annales.) 393. p.

62 Annales S. Rudberti Salisburgenses. 785. p.

63 *Roháč, Peter*: Fridrich II. Babenberský a jeho boje s Uhorským a Českým Kráľovstvom 1230–1246. In: *Vojenská historia*, 19. (2015) č. 3. 6–16. p.; *Rudolf Veronika*: Cseh–magyar–osztrák kapcsolatok II. (Harcias) Frigyes uralkodása alatt (1230–1246). In: *Fons*, 24. (2018) (továbbiakban: *Rudolf*, 2018.) 10–19. p.

64 Hermannus Altahensis abbas: Annales. 393. p.; Annales Sancrucenses. 638. p.; *Görich, Knut*: Normen im Konflikt. Kaiser Friedrich II. und der „Prozess“ gegen Herzog Friedrich den Streitbaren von Österreich. In: *Herrschaftsräume, Herrschaftspraxis und Kommunikation zur Zeit Kaiser Friedrichs II.* Hrsg.: Görich, Knut – Keupp, Jan – Broekmann, Theo. München, 2008. 369–391. p.

65 *Palacký, František*: Geschichte von Böhmen. Grösstentheils nach Urkunden und Handschriften. II. Böhmen als erbliches Königreich unter den Přemysliden vom Jahre 1197 bis 1306. Prag, 1866. 107. p.; *Hausmann*, 1974. 253. p.

zésére.⁶⁶ A támogatásért cserébe utóbbi ígéretet tett Vencelnek, hogy átadja az Osztrák Hercegség Dunától északra fekvő területeit, valamint, hogy feleségül adja unokahúgát, Gertrúdot⁶⁷ a cseh király elsőszülött fiához, Ulászló morva örgrófhhoz.⁶⁸ A herceg 1239 karácsonyára végül maradéktalanul visszaszerezte területeit, az azonban a források hallgatásának fényében igen csak kérdéses, hogy valóban számíthatott-e cseh–bajor segítségre. Mindazonáltal az uralmát biztonságban tudó Harcias Frigyes már nem kívánta betartani korábban tett ígéreteit, így szövetségesei várakozásaival ellentétben nem csatlakozott a császárellenes szervezkedéshez, hanem épp ellenkezőleg, felvette a kapcsolatot II. Frigyesel és rendezte viszonyát a Birodalommal. Értelmezése szerint ez a lépés feleslegessé tette a cseh király szövetségét, hiszen egyedül is stabilizálta helyzetét, vagyis az utóbbinak tett ígéretnek végrehajtása alól automatikusan felmentést nyert. Vencel azonban egészen másképp értékelte a fejleményeket és a későbbiekben sem volt hajlandó lemondani a beígért — és a herceg gyermektelenségének fényében komoly lehetőségeket magában hordozó — frigről, legfeljebb a Duna feletti területek átadásáról. Ragaszkodásának több ausztriai betöréssel (1240, 1245–1246) adott nyomatékot.⁶⁹

II. Ottó esetében nem tudunk a szövetség ellentételezésének formájáról, továbbá úgy tűnik, hogy a jó viszony 1239 után sem szűnt meg teljesen a két fél között, vagy legalábbis visszatáltak egymáshoz, amit leginkább egy dinasztikus kapcsolat kilátásba helyezése bizonyít. 1243-ban Harcias Frigyes gyermektelenség ürügyén elvált második feleségétől, Meráni Ágnessel.⁷⁰ Ez is jól mutatja, hogy az idő előrehaladtával a herceg számára egyre sürgetőbbé vált egy örökös nemzése, hiszen már fivérei sem voltak az élők sorában, ráadásul utánuk sem

66 *Lechner, Karl*: Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich. 976–1246. Wien, 1994. 285. p.; *Kraus*, 1981. 186. p.

67 Gertrúd Harcias Frigyes bátyjának, Kegyetlen Henriknek a Turingiai Ágnessel kötött házasságából származó egyetlen gyermeke volt. Életéről bővebben: *Meier, Hermann*: Gertrud. Herzogin von Österreich und Steiermark. In: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 23. (1927) 5–38. p.

68 *Žemlička, Josef*: Die Tradition der Babenbergisch–Přemyslidischen Heiratsverbindungen. In: Böhmisches–österreichische Beziehungen im 13. Jahrhundert. Österreich (einschließlich Steiermark, Kärnten und Krain) im Großprojekt Ottokars II. Přemysl, König von Böhmen. Vorträge des internationalen Symposiums vom 26. bis 27. September 1996 in Znam. Hrsg.: Bláhová, Marie – Hlaváček, Ivan. Prag, 1998. 82. p.; *Vaniček, Vratislav*: Velké Dějiny zemí Koruny České II. 1197–1250. Paseka–Praha–Litomyšl, 2000. 347–348. p.

69 *Hausmann*, 1974. 262–263. p.; *Rudolf*, 2018. 32., 41–42. p.

70 BUB IV/2. 261. p. (Nr. 1241.)

maradt férfi örökös (csak a már említett Gertrúd), ami a herceg halála esetén a Babenberg-dinasztia fiági kihalásával fenyegetett. Éppen ezért rögvest új feleség után nézett, akit a bajor herceg leányában, Erzsébetben talált meg. Az eljegyzésre valószínűleg még 1243-ban sor került.⁷¹

Ezzel párhuzamosan II. Ottó egy másik dinasztikus házasság tető alá hozásáról is tárgyalni kezdett, méghozzá a Harcias Frigyessele kifejezetten ellenséges viszonyt fenntartó IV. Béla magyar királlyal. A két szomszéd tatárjárás óta fennálló feszült viszonya közismert volt a kortársak előtt,⁷² ami különösen érdekessé teszi II. Ottó lépését: a bajor herceg ugyanis Altaichi Hermann és az Osterhofeni Évkönyv⁷³ alapján 1244-ben eljegyezte másodszületett fiát, Henriket IV. Béla leányával, Erzsébettel.⁷⁴ A források hallgatnak arról, hogy ki volt a kezdeményező, de tulajdonképpen mindkét fél számára előnyös és már-már logikus lépés volt a szövetségkötés. IV. Béla szempontjából egy szövetséges a herceg hátában mindenképpen haszonnal kecsegtetett. Ez a Harcias Frigyes és Erzsébet közötti frigy létrejötte esetére is igaz, hiszen IV. Béla joggal építhetett arra, hogy újdonsült rokona nem fogja támogatni az osztrák herceget a Magyar Királyság ellen. II. Ottó számára pedig egyfelől vonzó lehetett a híd szerep a két ország között, hiszen így mindenképpen élvezhette volna mindkét szövetség előnyeit, másfelől pedig a legrosszabbra, azaz az osztrák–bajor viszony újbóli megromlására készülve, neki is lett volna egy szövetségese Harcias Frigyes hátában.

Henrik és Árpád-házi Erzsébet eljegyzésére tehát 1244-ben sor is került, a menyasszonyt Türje nembeli Fülöp dömösi prépost és királynéi alkancellár, ké-

71 *Goetz, Elke*: Elisabeth von Bayern, Gemahlin Konrads IV. und Meinhards II. von Görz–Tirol. In: *Frauen der Staufer*. Hrsg.: Reuß, Karl-Heinz. Göppingen, 2006. (Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst. Band 25.) (továbbiakban: *Goetz*, 2006.) 151. p.

72 Erre bővebben: Rogerius: *Carmen miserabile*. Ed.: Juhász, Ladislaus. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed.: Szentpétery, Emericus. II. Bp., 1938. 566., 574–576. p.; *Rudolf*, 2018. 32–37. p.

73 Az osterhofeni premontréi monostor évkönyve a 43 és 1313 közötti időszakra, rövid kiegészítéssel az 1365 és 1433 közötti eseményekhez. 1300-ig ismert források kompilálása Altaichi Hermann évkönyvének folytatását egészítve ki, utána viszont önálló és részletes híradásokat tartalmaz. *Körmendi*, 2019. 97. p.

74 *Hermannus Altahensis abbas*: *Annales*. 395.; *Annales Osterhovienses*. Ed. Wattenbach, Wilhelm. In: *MGH SS XVII*. 544. p. A magyar szakirodalom mindeztidáig nem foglalkozott behatóbban a friggyel. Említi: *Pauler*, 1899. II. 222. p. (évszám nélkül); *Varga*, 2003. 270. p. (1245-re datálva.)

sőbbi esztergomi érsek kísérte el Bajorországba.⁷⁵ Erzsébet születését Wertner Mór 1236–1237-re datálta, vagyis 1244-ben még csak 7–8 éves lehetett, Henrik pedig 1235-ben látta meg a napvilágot, így ő is csak 9 éves volt, vagyis ekkor valóban csak az eljegyzésre került sor, a tényleges esküvőt pedig csak az 1250-es évek elején tartották meg.⁷⁶

Ezzel szemben a másik fronton bekövetkezett a „legrosszabb”: Harcias Frigyes és Wittelsbach Erzsébet esküvője meghiúsult, minek következtében a magyar–bajor szövetség egyértelműen osztrákelenes élt kapott.⁷⁷ A kedvezőtlen fordulat mögött egy határvidéki incidens állt: bizonyos waldecki rablók elfoglaltak Rüdiger passauai püspök (1233–1249) Obernberg nevű várát és a környéket fosztogatták, a főpap pedig egyedül nem tudott fellépni ellenük, ám mivel ekkor újfent feszült viszonyban állt II. Ottóval, inkább az osztrák herceghez fordult segítségért. Harcias Frigyes épp ekkortájt, 1245-ben indult Itáliába a császárhoz, hogy a hercegségek rangemeléséről tárgyaljanak,⁷⁸ útja pedig a német területeken át vezetett, így segítőt kezet nyújtott a főpapnak. A Garsteni Évkönyv leírásából tudható, hogy sikeresen ki is verte a rablókat Obernbergből, majd továbbvonult a Bajor Hercegségbe, hogy meglátogassa jegyesét és ajándékokkal halmozza el annak családját. Ugyanakkor az is kiderül, hogy Harcias Frigyes azt gyanította, hogy a püspök összejátszik a rablókkal, így megtorlásul leromboltatta a Passauhoz tartozó Ebersberg várát és más módon is zaklatta a főpapot. Jelesül nem adta vissza neki Obernberg várát, amit a főpap nem meglepő módon rossz néven vett.⁷⁹

Így amikor Harcias Frigyes Itáliába távozott, Rüdiger mégiscsak felvette a kapcsolatot II. Ottóval, aki szintén nem értékelhette pozitívan, hogy leendő veje hirtelen szert tett egy komolyabb erődítményre az osztrák–bajor határvidéken. Ottó ezért kihasználva a Babenberg távollétét, megostromolta a várát, azonban nem boldogult vele, ezért a herceg visszatérésének hírére sietve visszavonult. Ugyan az évkönyv azt írja, hogy II. Ottó azért ostromolta meg Obernberget, mert

75 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván. I–II. Bp., 1923–1987. 926. sz.

76 Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 481., 483. p.

77 Boshof, 2000. 427. p. Erzsébet nem sokkal később IV. Konrád római királlyal kelt egybe. Goetz, 2006. 152. p.

78 Koller, 19 Koller, Heinrich: Das „Königreich“ Österreich. Graz, 1972. (Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte 4.) 72. 18–19. p.

79 Annales Garstenses. 597. p.

a herceg nem akarta feleségül venni a lányát,⁸⁰ de ezt más források nem támasztják alá, ezen kívül Harcias Frigyesnek továbbra sem volt örököse — nem tűnik valószínűnek, hogy a királyi rang megszerzéséért folytatott törekvései közepette erről lemondott volna —, így nem volt oka elállni a jegyességtől. Ráadásul maga a forrás sem támasztja alá ezt az értelmezést, hiszen Frigyes Itáliába való indulása előtt látogatást tett a Wittelsbachoknál, ami a kútfő szerint rendben zajlott.⁸¹ Ha szakításra került volna sor a két fél között, akkor bizonyára nem hallgatta volna el azt az igencsak jól értesült szerző. Emiatt inkább valamiféle visszavetített információval vagy egyszerű tévedéssel, találgatással állhatunk szemben véleményem szerint. Mindazonáltal ezen történések fényében nem meglepő, hogy az osztrák–bajor dinasztikus kapcsolat végül nem jött létre, IV. Béla pedig újdonsült szövetségeseinek elvesztése vagy magára haragítása nélkül készülhetett az osztrák herceggel való végső összecsapásra.

4. Összegzés

A XIII. század első felének magyar–bajor kapcsolatai egy sajátos ívet mutatnak, amelyről a fentebbiek fényében a következők állapíthatók meg: a század elején alapvetően csak rendszertelen érintkezéseket — Wittelsbach Konrád mainzi érsek közvetítése Imre és András herceg viszályában, valamint Rüdiger passauai püspök látogatása Magyarországon és követváltásai Imrével — hagyományoztak ránk a kútfőink, amelyekkel kapcsolatban ugyan felvetődhet a két dinasztia közötti kapcsolatfelvétel lehetősége, ám a szegényes forrásbázis tükrében ez nem lehet több mint pusztán feltételezés.

A későbbiekben azonban három tényező egyre közelebb vitte egymáshoz a két dinasztiát. Egyrészt I. Lajos bajor herceg és Csehországi Ludmilla házassága révén, a magyar uralkodócsaláddal is rokonságban álló cseh Přemyslidák hidat alkottak az Árpádok és a Wittelsbachok között, másrészt pedig létrejött egy ezzel szorosan összefüggő politikai érdekközösség. II. András uralkodásától kezdve ugyanis mindhárom ország a Staufokat — előbb Sváb Fülöpöt, 1211-től pedig II. Frigyeset — támogatta a korszak Európáját lázban tartó német trónviszályban. Ezen két tényező azonban ekkor még nem bizonyult elegendőnek a Magyar Királyság és a Bajor Hercegség szövetségéhez, ami véleményem szerint a magyar király Merániakkal és Babenbergekkal fennálló baráti viszonyára vezethető visz-

80 Uo. 597. p.

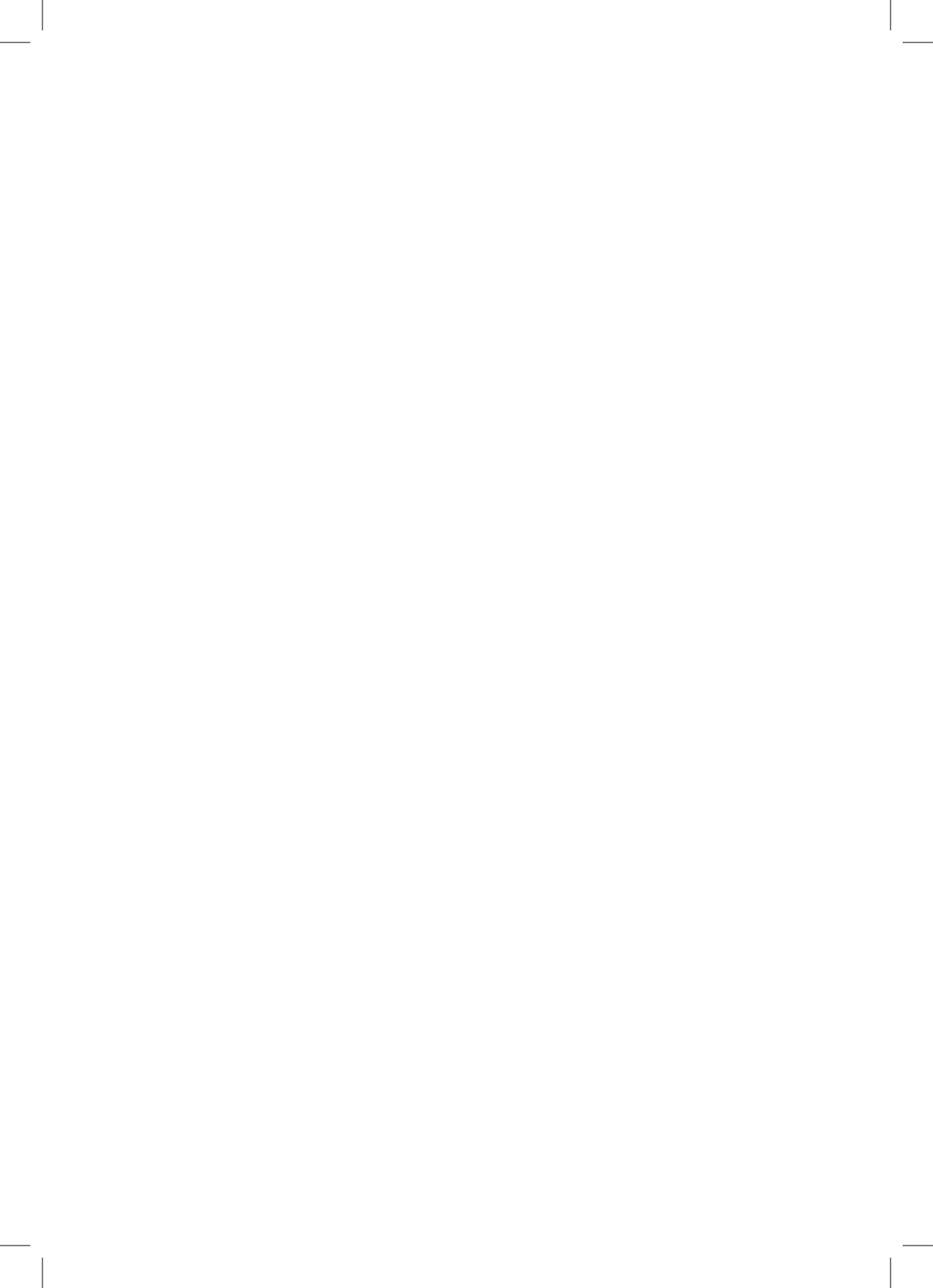
81 Annales Garstenses. 597. p.

sza. Ahogy fentebb is uraltam rá, a bajor hercegek egyfelől területi igények, másfelől pedig hatalmi kérdések, a Birodalomban betöltött pozíció miatt rivalizáltak a két dinasztiával. Ebből kiindulva pedig a harmadik tényező, ami a magyar–bajor közeledés beteljesüléséhez szükségeltetett, nem más volt, mint egy közös ellenség — lehetőség szerint a „problémás” szövetségesek közül.

Erre az alkalom az 1220-as évek derekán érkezett el, amikor II. András szövetezésre adta a fejét I. Lajos bajor herceggel unokatestvére, VI. Lipót ellen, mivel utóbbi befogadta engedetlen fiát és kész volt fegyverrel is megvédeni. Ez a tendencia, vagyis az, hogy a közös ellenséggé váló osztrák (és stájer) herceg sodorja egyre közelebb a földrajzilag igencsak távol élő feleket, az utód, Harcias Frigyes uralkodása alatt is folytatódott, sőt mondhatni felerősödött, és végül konkrét dinasztikus kapcsolathoz vezetett.

Árpád-házi Erzsébet és a későbbi XIII. Henrik alsó-bajor herceg (1255–1290) 1244. évi eljegyzésére meglepő időpontban, az osztrák–bajor kapcsolatok szorosabbra fonásával egy időben került sor. II. Ottó tulajdonképpen két vasat tartott a tűzben, és idealista módon szövetségre törekedett az egymással a tatárjárás óta köztudottan rossz viszonyban álló IV. Bélával és Harcias Frigyessel. Lehetségesnek tartom, hogy a bajor herceg egyfajta híd szerepet kívánt betölteni a két fél között, biztosítva magának a különböző oldalakról várható előnyöket, de legalábbis bebiztosította magát arra az esetre, ha valamelyikükkel megromlana a viszonya. Előrelátása kifizetődő volt, ugyanis félelme 1245-ben valósággá vált: egy határmenti incidens következtében felbomlott az eljegyzés Harcias Frigyes és leánya, Erzsébet között, a két herceg pedig visszatért az ellenséges viszonyhoz. II. Ottó és IV. Béla szövetsége pedig ennek fényében a magyar király előnyére átalakult, és kétségkívül osztrákellenes élt kapott.

Henrik és Árpád-házi Erzsébet házassága azonban nem csak azért kiemelkedően fontos, mert Szent István és Gizella egybekelése óta ez volt az első valóban jelentős dinasztikus kapcsolat az Árpádok és a Bajor Hercegséget uraló Wittelsbachok között, hanem azért is, mert alapvetően határozta meg a 13. század második felének magyar–bajor kapcsolatait és egyben a régió életét is. Jelentősége viszont jóval túlmutat ezen is, hiszen a Wittelsbachok e frigyre alapozva jelenthették be igényüket az Árpád-ház 1301. évi kihalása után a magyar trónra.

PORKOLÁB ANNA SÁRA

BŰNBÁNÓ NŐVÉREK EMLÉKEZETE: A NŐI VALLÁSOSSÁG ÚJ FORMÁI A 15. SZÁZADI CORPUS DOMINI KOLOSTORBAN*

A 14. század végén Velence egyik szegletében hosszú évtizedek serény munkája során felépült egy domonkos kolostor, amelyet az alapító, Lucia Tiepolo, ahogy maga Jézus szólította föl őt erre, Corpus Domininek nevezett el. Megalapításának első napján huszonhét szerzetesnő csatlakozott a közösséghez. Erről tudósít minket Bartolomea Riccoboni nővér krónikája¹, amely nem kisebb feladatot tűzött ki maga elé, minthogy megörökítse a kolostor megalapításának történetét, későbbi hányattatásait, méltó emléket állítson a patronálóknak, és mindemellett betekintést is nyújtson a közössége életébe. A motiváció mind e mögött a korszak más kolostori krónikáihoz hasonlóan a közösség erősítése és a példamutatás a kortársak és későbbi tagok számára a kollektív emlékezet útján.²

A modern szakirodalom általában a közösségre vonatkozó tartalmat emeli ki azzal a céllal, hogy felhívja rá figyelmünket, hogy Riccoboni krónikája egyike azon kevés forrásnak, amelyből bepillantást kaphatunk a késő középkori domonkos szerzetesnők mindennapjaiba, és lehetővé teszi a szkizma éveinek alulnézetből, tehát egy kortárs közösség szemszögéből való vizsgálatát.³ A krónikából valójában ennél több érdekességet is megtudhatunk: pontosan kik alkották a közösséget, mit hordtak, hogyan aludtak, milyen víziókat láttak, mi jellemezte a kapcsolatukat a külvilággal és lelki vezetőjükkel, Giovanni Dominicivel.

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1 *Bartolomea Riccoboni: Cronaca del Corpus Domini.* In: *B. Giovanni Dominici OP: Lettere spirituali.* Ed.: Maria-Teresa Casella, Giovanni Pozzi. Freiburg, Edizioni Universitarie, 1969. 257–294. p. [A továbbiakban: *Cronaca del Corpus Domini.*]

2 *Anne Winston-Allen: Convent Chronicles: Women Writing About Women and Reform in the Late Middle Ages.* Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2004. 21–22. p.; *Anne Huijbers: Zealots for Souls – Dominican Narratives of Self-Understanding during Observant Reforms, c. 1388–1517.* Berlin – Boston, De Gruyter, 2018. (A továbbiakban: *Huijbers*, 2018.) 109. p.

3 *Winston-Allen*, i. m. 5. p.; *Huijbers*, 2018, 110. p.

A krónikát követő nekrológium⁴ mintha jóval kevesebb figyelmet kapna, pedig érdemes volna alaposabb elemzésnek alávetni. Nem példánélküli és már a korai, 13. századi domonkosoknál megjelenik, hogy a kolostor krónikája kiegészül egy liturgikus könyvvel, amelybe feljegyezték az elhunyt rendtagok neveit és haláluk időpontját — ez kapta a későbbiekben a nekrológium vagy obituárium elnevezést.⁵ Ahogyan azt a firenzei Santa Maria Novella kolostor 1280-tól vezetett obituáriumának bevezetőjében olvassuk, „helyénvalónak tűnt, hogy halott rendtársaink lelki üdvéért, valamint az utókor és mindazok számára, akik olvasásuk, vigasztalásuképpen az emlékezetbe vésessenek az elhunytak nevei.”⁶ Némi bővítéssel ellátva, de szinte ugyanezzel a bevezetővel találkozunk az 1340-ben kezdődő *Necrologio di Orvietóban*.⁷ Bartolomea nővér krónikához írt bevezetőjében azonban vigasz helyett csupán a későbbi rendtársak okítása jelenik meg célként.⁸

A Stefano Orlandi által közzétett *Necrologio de S. Maria Novellának* latin nyelvű obitusában kezdetben a rendtársak rövid, egy-két soros bemutatásával találkozunk.⁹ Bár az idők folyamán terjedelmükben ezek változatosabbá váltak,

-
- 4 *Bartolomea Riccoboni*: *Necrologio del Corpus Domini*. In: *B. Giovanni Dominici OP*: i. m. 295–330. p. [A továbbiakban: *Necrologio del Corpus Domini*.] A krónika esetében csak az oldalszámmal, a nekrológium esetén az oldalszám, a nekrológ sorszám és a vonatkozó sorok megadásával hivatkozom a szöveghelyekre. A neveket a standardizált olasz írásmódban használom. A forrás angol fordításához ld. *Life and Death in a Venetian Convent: The Chronicle and Necrology of Corpus Domini, 1395–1436*. Ed.: Daniel E. Bornstein. Chicago – London, The University of Chicago Press, 2000. 25–101. p. (A továbbiakban: *Bornstein*, 2000.)
- 5 További hagyományos nekrológiumokért ld. *Annamaria Facchiano*: *Monasteri femminili e nobiltà a Napoli tra Medioevo ed età moderna: Il necrologio di S. Patrizia (secc. XII–XVI)*. Altavilla Silentina Edizioni Studi Storici Meridionali, 1992. (Fonti per la Storia del Mezzogiorno Medievale, 11); *I Necrologi di San Domenico in Camporegio*. Ed.: Marie H. Laurent. Milan, Sansoni, 1937.; *Chronique du couvent des precheurs d’Orvieto*. Ed.: A. M. Viel, P. M. Girardin. Rome, 1907.
- 6 „Ad utilitatem et suffragium animarum fratrum nostrorum decedentium et ad exemplum posteris et consolationem legentium visum est fratribus, quod nomina ipsorum memorie commendentur.” *Stefano Orlandi*: ‘Necrologio’ di S. Maria Novella: testo integrale dall’inizio (MCCXXXV) al MDIV corredato di note biografiche tratte da documenti coevi. Ed.: Leo S. Olschki. Firenze, 1955. 3. p.
- 7 Uo. XLVIII. p.
- 8 „...ho deliberado a scriver a questa intentione, acciò che le sorelle che vegnerà de può de noi siano ben edificate et abiano causa de laudar el Signor de tanti beni et infiamarse a ben viver et seguir el bon principio.” *Cronaca del Corpus Domini*, 258. p.
- 9 Anne Huijbers Emilio Panella OP kutatásaira hivatkozva a *cronica fratrum* megnevezést tartja helyénvalónak, mivel a fent idézett művek csak a későbbi történeztől kapták a *necrologio*

az általunk vizsgált korszakban, azaz a 14–15. század fordulóján átlagosan nem rúgnak pár sornál többre — Giovanni Dominici 56 soros obitusa kivételesnek számít. Ezzel ellentétben a Bartolomea nővér által 1394 és 1436 között vezetett nekrológok tehát mind terjedelmükben, mind részletességükben figyelemre méltóak, átlagosan 10–25 sorosak. Ezekből a kollektív biográfiákból némileg következtethetünk a rendtársak közötti viszonyokra, felbukkannak testvérek, szülők — a *Necrologio di S. Maria Novella*ban ilyen utalásokkal egyáltalán nem találkozunk. Bartolomea Riccoboni személyes ismertségben állt az elhunyt rendtársakkal, a szövegek közvetlenségének legnyilvánvalóbb megjelenési helyei ezért a közte és a többiek közti párbeszédnek, valamint még azok a részek, ahol magára az írásra vonatkozó reflexióval és egyéb önreflektív utalásokkal találkozunk. Ezt olvassuk, amikor bevallja, hogy az közösség hanyagsága következtében számos víziót nem jegyeztek fel.¹⁰ Kétségkívül nagyban hozzájárult még a történések jóval közvetlenebb stílusban történő tolmácsolásához, hogy latin helyett Riccoboni az anyanyelvén, az olasz venetói dialektusában írt, ez a későbbi olvasóközönség számára is segíthette a könnyebb megértést.

A nekrológok tartalma minden esetben az elhunytak *Corpus Dominib*en töltött idejére és ottani viselkedésükre koncentrál, ugyanakkor esetenként a nővérek kolostor előtti életéről is megtudunk részleteket, amennyiben azok vallási értelemben meghatározóak voltak, tehát hozzájárultak az egyén vallásos elköteleződéséhez. Sok esetben feltárul, hogy ki honnan, milyen családból származott, minek a hatására fordult el világi életétől és csatlakozott a velencei kolostorhoz. Ezek a leírások tehát lehetőséget adnak, hogy ebből a forrástípusból is következtetéseket vonhassunk le a nővérek mindennapi életére és/vagy személyes vallásosságukra vonatkozóan. Itt azonban fontosnak tartom megjegyezni, hogy az elhunyt nővérek életéről, erényeiről és haláláról minden esetben rendtársukon, egy olyan szerzõn keresztül tájékozódunk, aki az ezidõtájt az obszerváns fordulat hatására megújuló vallásos szellemiségben élt. Az obszerváns mozgalmakkal a késõbbiekben még behatóbban fogunk foglalkozni, hiszen hatásuk a domonkos rendben is sok változást idézett elõ. Bartolomea Riccoboni és a közösség számára kétségkívül inspirációul szolgálhatott az *imitatio Christi*hez, azaz Krisztus követéséhez kapcsolódó új, szigorúbb elvárásoknak való megfelelés — feltételezhetően ennek lenyomatát felfedezzük a nekrológokban is.

megnevezést. *Huijbers*, 2018. 109–110. p. Én az egyszerűség kedvéért fogom Riccoboni munkáját nekrológiumnak vagy nekrológoknak nevezni.

10 *Necrologio del Corpus Domini*, 322. p., XXXIII/42–44.

Milyen jó domonkos szerzetesnői képnek akarnak megfelelni az apácák a 14–15. század fordulóján, és ehhez kapcsolódóan milyen személyes vallási stratégiák körvonalazódnak a nekrológokból? Az obszerváns vallásgyakorlatnak egyáltalán milyen formáival találkozunk az életrajzokban? Találunk-e párhuzamokat a szerzetesnők és a szentek tettei között, látunk-e törekvést bármelyik szent imitálására? Mivel azonban a nekrológok közlékenysége a halottakról változó, ennek okait is érdemes lesz feltárni. Milyen tényezők befolyásolták a szerzõt a nekrológok összeállításakor: a társadalmi rangnak, életkornak, a kolostorban töltött évek számának vajon jelentősége volt-e abban, hogy milyen emléket állít a halottnak? Hogyan jelennek meg a betegségek, szenvedés- és gyógyulástörténetek, csodás esetek?

Bartolomea Riccoboni két külön forrástípusból engedi a vizsgálódást, hogy hogyan hatott a 14–15. század mind egyházi, mind laikus körökben szigorodó vallási morálja egy konkrét vallási közösségben, a Corpus Domini velencei kolostor szerzetesnői csoportján belül. Csakhogy amíg a nekrológokban a halottak egyéni céljait kifejező, személyes odaadásuk erősségének bizonyítására megkonstruált vallási stratégiákkal találkozunk, addig a konvent krónikájából egy közösségi ideál ismerhető meg. Lezárásként ezeket, a nekrológiumból és a krónikából megismert képeket ütköztetem, miben egyezik és miben tér el tehát az egyéni vallásos magatartás a közösségi ideáltól, és kísérletet teszek e hasonlóságok és eltérések magyarázatára, azzal a céllal, hogy ne csupán a híres szentek, hanem „névtelen” követőik, a Corpus Domini domonkos nővéreinek (ön)reprezentációját is megismerjük.

A velencei Corpus Domini kezdetei és a női vallásosság megújulása

Bár a krónika nem titkolja, hogy nem ment gördülékenyen a Corpus Domini kolostor felépítése, ahhoz azonban már kétség sem fér, hogy pár éven belül az egyik legnagyobb és legközkedveltebb velencei vallási intézménnyé nőtte ki magát. Gyorsan terjedő hírnevét mutatja, hogy még a megnyitás évében, 1394-ben San Girolamo kolostorából érkezett hat nővér és egy novícia.¹¹ Ahogy Bartolomea nővér is beszámol róla: „A kilencedik napra negyvenen, év végére ötvenen, és két éven belül pedig már hetvenketten voltunk.”¹²

11 Cronaca del Corpus Domini, 266. p.

12 Uo. 266. p.

A Corpus Domini gyors sikeréhez két dolog volt elengedhetetlen. Egyrészt szükség volt egy olyan karizmatikus és köztiszteletnek örvendő személyiségre, mint a fő pártfogó, Giovanni Dominici atya, aki felkarolta Lucia Tiepolo, a kolostort alapító szerzetesnő ügyét. Dominici a firenzei S. Maria Novella domonkos kolostor szerzetese volt, Sziénai Szent Katalin tisztelői és követői, az ún. *caterinati* közé tartozott, ismertségben állt annak életrajzírójával, Capuai Rajmunddal, aki őt később Velence helynökének és a Corpus Domini lelki vezetőjének is jelölte. Dominici nem sokáig tölthette be azonban egyik hivatalát sem, 1399-ben száműzték a városból, miután részt vett a Bianchi mozgalomban.¹³ A nővérek tiszteletén ez azonban mit sem változtatott, 1419-es halálát követően¹⁴ Bartolomea nővér a legterjedelmesebb, 280 sort meghaladó nekrológban emlékszik meg a tiszteletreméltó atyáról (*venerando padre*).¹⁵ A tisztelet nem véletlen, Dominici velencei működése alatt sikerrel népszerűsítette a domonkos obszervanciát a helyi vezető elit körében.¹⁶ A krónika beszámol arról, hogy az építkezéseket Messer Francesco Rabia és a jeles Tommasini, Contarini patríciusfamíliák, valamint a jó polgárok-ként (*buoni popolari*) aposztrofált Paruta család finanszírozta. Mindhárom család képviselőivel találkozunk a krónikában és a nekrológiumban is: mint a kolostor vezetőihez, Margarita Paruta és Isabetta Tommasini nevéhez számos további építkezés fűződik.¹⁷

A kolostor megalapításának másik feltételét az a vallásos közeg jelentette, amelyben éppen a 13–14. században kezdődtek meg komoly változások. Kezdetben a koldulórendek megjelenése hozott újdonságot az európai és itáliai valóságba, Velence pedig a 14. század végére az obszerváns reformmozgalom központjává vált Itáliában, és a domonkos rend szép lassan kiszorította a ferenceseket a régióból. Lucia Tiepolo nővér még a Santa Maria degli Angeli kolostor Benedek-rendi szerzetesnőjeként kapta az isteni sugallatot, hogy alapítsa meg a Corpus Dominit, ami Itália második obszerváns domonkos zárdájaként jött létre.

Magát az obszervancia kifejezését csak körbeírni tudjuk, a szó a latin *observo* (figyel, szemlél) igére vezethető vissza, és szélesebb értelemben a vallási előírások és a liturgia hiánytalan, tökéletes betartását, tiszteletben tartását jelenti.

13 Dominici életútjáról és velencei működéséről ld. *Daniel E. Bornstein*: Bianchi of 1399: Popular Devotion in Late Medieval Italy. Ithaca, Cornell University Press, 1993. 177–187. p. (A továbbiakban: *Bornstein*, 1993.)

14 A Necrologio di S. Maria Novella tévesen 1420-ra teszi a halálát.

15 Necrologio del Corpus Domini, 313–320. p., XXXI.

16 *Bornstein*, 1993. 180–181. p.

17 Cronaca del Corpus Domini, 270. p.

Voltaképpen a bűnbánat motívumához visszanyúlva a laikus és egyházi szférában egyaránt szigorúbb vallásgyakorlást elváró mozgalomról beszélhetünk. Az obszervancia követői visszahozták a köztudatba a 13. századra már kevésbé alkalmazott aszketikus gyakorlatokat, mint például az önostorozást, a szörmellény hordását, valamint a szigorú böjtöt. Az obszerváns szellemiség népszerűségét és gyors európai terjedését az adta, hogy nem korlátozódott pusztán a szerzetesi életterre, hanem a harmadrendi, de még a világi közösségekben egyaránt megvalósítható volt, sőt a mozgalom kifejezetten a nőket is megszólította.¹⁸ Ezzel együtt ugyanakkor a női szentség is átalakult: a származás jelentőségét veszítette, és akár a harmadrendiként, azaz laikus apácaként is válhatott valaki csodálatra, imitálásra méltóvá. Klaniczay Gábor Rudolph Bell kutatásaira hivatkozva közel százra teszi a 13–14. századból ismert női szentek számát. Ezek a szentéletű nők lokális tiszteletnek örvendtek, közülük kiemelkedett az Itália-szerte ismert Sziénai Szent Katalin kultusza és talán túl is ragyogta elődjeit.¹⁹ Capuai Rajmund által lejegyzett legendájából ismerjük, hogy a penitenciában az aszkézis minden formáját művelte, borzalmas betegségekben szenvedőket ápolt, csupán a szentostyán és vízen élt stb.

Meg kell említeni, hogy Szent Katalin név szerint nem szerepel a forrásainkban, azonban tudomásunk van egy oltártábláról, amelyet Andrea Bartolo készített, és ami megmaradt a Corpus Domini templomából. Ez a kép a szentet négy mantelláta, azaz domonkos harmadrendi apáca körében ábrázolja, az itteni Katalin-kultusznak tehát van tárgyi bizonyítéka.²⁰

A női vallásosságban jelentkező folyamatok a pisai San Domenico kolostor 1385-ös alapításával máris új szintre léptek. Az alapító, Chiara Giambacorta négy másik nővérrel és gyóntatójukkal, Domenico Pecciolival a VI. Orbán pápa által is szorgalmazott obszerváns életmód és rendszabályozás szerint rendezkedtek be, ezt a mintát kezdte el nyíltan követni minden későbbi domonkos kolostor, köztük a Corpus Domini is.²¹

18 *Winston-Allen*, i. m. 5–7. p.

19 *Klaniczay Gábor*; *Klaniczay Tibor*: A női szentség új modelljei a XIII–XVI. századi Itáliában. In: *Klaniczay Gábor*; *Klaniczay Tibor*: Szent Margit legendái és stigmái, Budapest, 1994. 195–228. p.

20 *Karen E. McCluskey*: *New Saints in Late-Mediaeval Venice, 1200–1500. A typological study.* London – New York, Routledge, 2020. 161. p.

21 *Sylvie Duval*: *The Observance's Women. New Models of Sanctity and Religious Discipline for the Female Dominican Observant Movement during the Fifteenth Century.* In: *Religious Orders and Religious Identity Formation, ca. 1420–1620.* Ed.: Bert Roes, Johanneke Uphoff. Leiden – Boston, Brill, 2016. 13–31., 13–14. p.; *Huijbers*, 2018. 209–210. p.; *Anne Huijbers*:

Az egyre vonzóbb obszerváns trendhez kapcsolódóan a 14. század végére a kolostorok biztosságot és új szerepet biztosítottak a fiatal, ki nem házasított nők és az özvegyek számára egyaránt. A domonkos rendi gyakorlat szerint a belépés feltétele volt a hozomány felajánlása a közösség számára,²² amelyeket egyéb felajánlásokkal együtt a kolostor és kiszolgáló épületek fejlesztésére fordítottak. A krónika leírja, hogy Marco Paruta sokat tett a konvent renoválásáért. Halála után özvegye, Margarita Paruta bevonult, vagyónát pedig, ami több mint kétezer dukára rúgott, felajánlotta a rend számára. Riccoboni a bölcsességének (*savia e discreta*) tulajdonítja, hogy hamar a beteg, öreg Lucia Tiepolo perjelnö helyettesének tették meg, ugyanakkor kiderül, hogy Margarita nővér családja erőforrásaival folyamatosan fejlesztette a zárdát: könyveket vásárolt, nyitható ablakokat szereltetett a cellákba, új társalgót és kiszolgáló épületeket építtetett.²³ Maruzza Bonzi, harmadrendi ferences nővér, aki élete utolsó hónapját töltötte csak a Corpus Dominiben, halála előtt szintén több mint kétezer dukátot hagyott a kolostorra. Riccoboni írásából az is gyanítható, hogy nemcsak emiatt vált a rend nagy segítségére, hanem, mert lánya, Francheschina da Noale, valamint három unokája is csatlakozott a közösséghez.²⁴

Az obszervancia tökéletesen kivitelezett vallási életre törekvő mozgalma nemcsak visszanyúlt a folyamatos bűnbánat, a penitencia eszményéhez, az aszketikus eszközökhöz és a szigorú elzárkózáshoz, hanem adaptálódott a korabeli szükségletekhez is.²⁵ A harmadrendi szerzetesi vagy más laikus közösségek kialakulásával a szerzetesi kötelességek is újraértelmeződtek. E két közösség tagjai általában a kevésbé vagyonos, szegényebb rétegből jöttek, és hozomány hiányában nem engedhették meg maguknak ugyanazt az életformát, amit a totális vallásos elköteleződés követelt.²⁶ Így számukra, azaz az ún. *conversa* vagy laikus nővérek számára is útmutatást kínált az obszervancia. Előtérbe került a hasznosság, a

Observance' as Paradigm in Mendicant and Monastic Order Chronicles. In: A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond. Ed.: James Mixson, Bert Roest. Leiden – Boston, Brill, 2015. 126–127. p.

22 Giulia Barone: Society and Women's Religiosity, 750–1450. In: Women and Faith. Ed.: Lucetta Scaraffia, Gabriella Zarri, Harvard University Press, 1999. 56–58. p.

23 Necrologio del Corpus Domini, 305–306. p., XXIII/6–19.

24 Uo. 299. p., XII/7–8.

25 Huijbers, 2018. 180. p.

26 Luigi Pellegrini: Female Religious Experience and Society in Thirteenth-Century Italy. In: Monk and Nuns, Saints and Outcasts – Religion in Medieval Society. Ed.: Sharon Farmer, Barbara H. Rosenwien. Ithaca – London, Cornell University Press, 2000. 97–122., 103–104. p.

közösségért való munkavégzés, a többiek segítése és az ezek felett érzett öröm, igaz, az alsóbb társadalmi státusú nőknek a 13. század óta nemigen volt lehetőségül, hogy kilépjenek a segítő vagy *servientes* szerepből.²⁷ Összességében tehát újabb elvárások jelentek meg a szerzetesnők és laikus nővérek irányába a három legfőbb erényen, az engedelmisségen, szegénységen és tisztaságon kívül, de ez a tendencia egyúttal változatosabb módjait engedte a korabeli nőknek, hogy kifejezhessék saját vallásosságukat, odaadásukat.

Dominici atyával kapcsolatban már szó esett Sziénai Szent Katalinról, akinek életmódja és már életében kialakult kultusza az egyik legnagyobb hatást jelentette a reformmozgalom számára. Szerzetesnői ideálként kifejezetten a domonkos rend sajátította ki,²⁸ de a középkor egyik legjelentősebb spirituálisaként egész Európában tiszteletnek örvendett. Szent Katalin 1380-ban halt meg Rómában, Dominici atya mellett tehát az akkor még bencés rendi Lucia Tiepolo perjelnő is kortársa volt. Szent Katalin életében kiemelt helyet foglalt el az engedelmisség erénye, amely nemcsak a regulának, hanem az egyén önmaga alkotta szabályainak való megfelelést és vállalt életmódjához való ragaszkodást is jelentette, a penitenciában példaképeként pedig Mária Magdolnát választotta. A katalini üzenet szerint az egyén nemcsak a „hivatás” szerzetesi és közösségi, hanem a személyes valóságosság szintjén is munkálkodhat az üdvözülése érdekében. Bár Szent Katalin kultusza kétségtelenül nagy népszerűségnek örvendett, ahogy egész Itáliában, úgy Velencében is, életrajzírójának, Capuai Rajmundnak azzal kellett szembesülnie, hogy Katalin mantelláta — domonkos harmadrendi —, tehát még csak nem is felszentelt szerzetesnő, nem lehet elég hiteles szent az imitálásra, márpedig a 14–15. századra már megtörtént a különbségtétel a vallásos tiszteletre méltónak és az imitálásra alkalmasnak ítélt szentek között.²⁹ Szent Katalin életmódja az emberi test és szellem legvégső határainak folyamatos feszegetéséről szólt: a szentostyán kívül nem volt hajlandó más élelmet venni magához, mindössze félórát aludt vagy napokig annyit sem, testét pedig még nagybetegen is húsába maró láncokkal kínoztta. Ez az életmód még a konvent falain belül élők esetében sem volt kivitelezhető. A Giovanni Dominici helyét átvevő Tommaso Caffarini ezt jól érzékeltte, ezért a Corpus Domini új lelki vezetőjeként annak egykori szentéletű, harmadrendi tagját, Maria Sturiont igyekezett boldog Velencei Máriaként

27 *Pellegrini*, i. m. 104. p.

28 *Huijbers*, 2018. 183. p.

29 A különbségtételről ld. *André Vauchez*: Saints admirables et saints imitables. Les fonctions de l'hagiographie ont-elles changé aux derniers siècles du Moyen Âge? In: Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe–XIIIe siècle), Roma, École française de Rome, 1991. 161–172. p.

imitálásra alkalmasnak formázni.³⁰ Azonban sem a krónikában, sem a nekrológokban nem találunk semmilyen bizonyítékot Maria Sturion tiszteletére — sőt, noha 1399-ben hunyt el, nekrológjával sem találkozunk Riccoboninál, ahogy nem mellesleg az 1434 körül elhunyt Tommaso Caffariniéval sem.

A Corpus Domini nekrológiuma

A nekrológiumban található leírások közül Giovanni Dominici atya nekrológjával nem foglalkoznék, hanem csak a fennmaradó 48 halálesettel. Felépítésüket tekintve igen hasonlóak, bemutatásként az egyik legszikárabb leírást hozom:

HOGYAN HUNYT EL FRANCESCHINA DELLO ABATE NŐVÉR

1411-ben Franceschina nővér, aki tizenöt évig élt a rendben, el-távozott. December 8-án hunyt el. Özvegyasszony volt, egy azok közül, akik a konvent megnyitásának napján léptek be. Több mint hetven éves, szent cselekedetű obszerváns nő (*domna observante e piena de sancte operationi*) volt. Egy évig tartott a betegsége, amit nagy türelemmel visel, és a szentségeket megkapva az Istennek adta lelkét.³¹

A szerző mindig a halál időpontjával (év, hónap, nap, sok esetben napszak) és az elhunyt megnevezésével kezd. Ezután következik a tárgyalás, ami a nekrológ legértékesebb része, az elhunyt bemutatása: nem egyszer olvashatunk egyéni életutakról, megtérésekről, illetve megismerjük az apácák korát, származását és a rendbe történő belépés körülményeit stb. A legtöbb nekrológ szövegét átszövi az elhunytak méltatása, erényeik felsorolása és szent életük kifejtése, ami Franceschina nővér esetében arra korlátozódik, hogy obszerváns volt és tele szent cselekedetekkel. A szövegekbe beépített idézeteknek, párbeszédnek köszönhetően, Riccobonit olvasva amellet, hogy szinte megelevenedik előttünk a kolostori élet a szerzetesnők bemutatásán keresztül, utóbbiak személyesebb vallásos oldalát is megismerhetjük. Volt, aki az énekben lelte örömét (*sollecita al choro*),³²

30 *Dival*, i. m. 14–18. p.; *McCluskey*, 2020. 156–159. p.

31 *Necrologio del Corpus Domini*, 305. p., XXII.

32 Uo. 302. p., XVI/10–11.; 310. p., XXVIII/5–6.

voltak, akik a Szentírást vagy a szűz szentek történeteit tanulmányozták,³³ voltak, akiket kifejezetten a Passió története indított meg,³⁴ de olyan nővérről is hallunk, aki elzarándokolt Róma összes szent helyére.³⁵ Az erények mellett látomásokról, csodás esetekről is értesülünk, a víziók nem számítottak példanélkülinek a kolostorban. Nem egy haldoklónak maga Jézus jelent meg, vagy haláluk után angyalok és szentek kísérték őket végső útjukra. A betegségek és haldoklás tárgyalását követően az elhalálozás pillanata egy külön, lezáró résznek tekinthető.

Riccoboni tehát egy logikus sémát követve építi fel a nekrológokat, számunkra azonban azok az esetek lesznek az igazán érdekesek, ahol ezt az egyenletes felépítést valahol megtöri: például, azzal, hogy az általános erények kiegészülnek konkrét történetekkel a célból, hogy alátámasszák a nővér vallásos elhivatottságát. Emellett a betegségről vagy a halál előkészítéséről szóló részekre kerülhet még nagyobb hangsúly.

A szövegeket az alábbi szempontok szerint vizsgáltam meg: az illető apáca hány évesen halt meg, mennyi idő töltött a rendben, honnan és milyen körülmények között érkezett a kolostorba? Milyen az átlagos apáca képe és ehhez képes milyen tulajdonságokkal rendelkeznek azok, akik kiemelkednek a közösségből? Milyen stratégiát követnek a nővérek saját vallásos emléküik kiépítése érdekében, például hogyan viszonyulnak a betegséghez, hogyan viselkednek a halálukkor?

Társadalmi összetétel, műveltség és élettartam

Corpus Domini közösségének jó része, amint arról már a bevezetőben volt szó, Velence és a környék vagyonos, vezető családjaiból származott. Az első napokban beköltöző nővérek nevét olvasva számos, a velencei elithez tartozó családnévvel találkozunk még, akik szintén támogatták a konvent felállítását.³⁶ A nekrológokból még kiderül, hogy a tagok között volt Pistoia grófjának lánya³⁷ és Santa Maria márki lánya is,³⁸ valamint Felicitas nővér feltételezhetően az 1400-ban

33 Necrologio del Corpus Domini, 301. p., XV/3–4.; 304. p., XXI/5–6.; 328. p., XLVIII/5–6.

34 Uo. 324. p., XXXVI/3–4.

35 Uo. 330. p., XLIX/4–5.

36 Cronaca del Corpus Domini, 265–266. p.

37 Geronima dei Cancellieri: Necrologio del Corpus Domini, 327–328. p., XLVI.

38 Onesta dei Marchesi: Uo. 322–323. p., XXXIV.

elhunyt Antonio Venier dózse lánya lehetett,³⁹ de a kereskedő Mussolinik lányai⁴⁰ is ezt a kolostort választották. Bornstein a forrás fordításához írott bevezetőjében kiemeli azt is, hogy a kolostor összetétele nagyon változatos volt, már az első napon csatlakozhattak laikus nővérek is a közösséghez.⁴¹ Az idős Lucia Tiepolót követő perjelnök (*priora*) és helyetteseik (*vicaria*) viszont a legnevesebb patrícuscsaládokból kerültek ki, mert tanítatásuk révén jobban megfeleltek a feladatára. A nővérek műveltségére csak kevés helyen van utalás.⁴² Mindazonáltal kiderül, hogy Lucia Canal mindig a szent szüzekről olvasott,⁴³ Diamanta Mussolini „mindig a Szentírást olvasta, kiváló esze volt az olvasáshoz és énekléshez”.⁴⁴ Isabetta Tommasini szintén a Szentírást tanulmányozta, Riccoboni teológiadoktorhoz hasonlította (*la pareva uno doctor*),⁴⁵ Dominici egy levelében *teológának* nevezte.⁴⁶ A krónika szerint húga, Andreola Tommasini festette fel a refektóriumban látható Utolsó vacsorát.⁴⁷

A nekrológokból megismert 48 nővér közül tizenhatan özvegyként, huszonhatan pedig Riccoboni feljegyzése szerint tiszta szűzként (*verzene purissima*) léptek be a Corpus Dominibe, a fennmaradó hat nőről családi állapotára vonatkozó információt nem tudunk meg. Negyvenhárman apácaként, ketten laikus nővéreként éltek a rendben, Maruzza Bonzi harmadrendi szerzetesnőként érkezett élete utolsó hónapjaira, az első, 1394-ben feljegyzett halott, Paola Zorzi pedig novícia volt. Ő 13 évesen érkezett társaival San Girolamo kolostorából. A következő halálesetet 1400-ban jegyzi fel Riccoboni. Megfigyelhető, hogy 1400–1405 között elhunyt tizenhárom apáca túlnyomórészt húszas éveik elején jártak. 1406-tól kezdve enyhe emelkedést látunk az életkorokban, és kevesebben, mindössze tizenöten haltak meg 1406 és 1419 között, és évente egy-két halálesetről értesülünk. Ez a szám 1423 és 1427 között ugrik meg, ekkor tizenegy nővért veszít el a közösség, életkoruk azonban már a 37 és 80 év között mozog. Az 1427-es évben két apáca egymást követő nekrológiájában azt jegyzi fel Riccoboni, hogy a pestis

39 Felicitas Vernier: Uo. 320. p., XXXII.

40 Diamante és Margarita Mussolini: Uo. 301–302. p., XV. és XVI.

41 Bornstein, 2000. 15. p.

42 A középkori domonkos szerzetesnők műveltségéről ld. László Sándor: Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Budapest, 2016. 15–40., 297–299. p.

43 Necrologio del Corpus Domini, 304. p., XXI/5–6.

44 Uo. 301. p., XV/3–5.

45 Uo. 328. p., XLVIII/5–7.

46 Epistola 27/12–13. B. Giovanni Dominici OP, i. m. 153. p.

47 Cronaca del Corpus Domini, 270. p.

végzett velük.⁴⁸ Annak ellenére, hogy a már 1423-ban elhunyt Felicitas nővér is „súlyos betegségben szenvedett, testén hatalmas kelésekkel, amik szörnyű büzt árasztottak”⁴⁹, majd Onesta nővér is sok bűzlő kelést viselt türelemmel (*la portò parechi anni molte piaghe puzolente con gran patientia*),⁵⁰ az 1423 és 1427 közötti halálokat nem lehet egyértelműen a pestisjárványnak tulajdonítani. Az utolsó periódusban, 1428 és 1436 között a halálozások még a legkorábbi időszakhoz képest is csökkennek, csupán hét szerzetesnő halt meg ekkor. A betegségekkel és a halállal való szembenézés fontos eszköz lesz a nővérek számára az üdvözülés érdekében, előtte azonban nézzük meg, hogy milyen általános erényekkel rendelkeztek a Corpus Domini szerzetesnői, milyen a szent életmód a nekrológok tükrében?

A szent életmód és az erények

A nekrológokban rendre visszatérő erények összecsengenek a krónika VI. fejezetének tartalmával, ahol Riccoboni a szentéletű nők közösségét és annak egységét magasztalja.⁵¹ Az 1. táblázatban a nekrológiumban előforduló szerzetesi életmódhoz kapcsolódó jellemzőket és erényeket, valamint gyakoriságukat szemléltetem. A számok azt mutatják, hogy a vizsgált 48 nekrológ közül hányban jelenik meg legalább egyszer a keresett kifejezés.

1. táblázat

imádkozás (<i>oration</i>)	16
könnyes imádkozás, sírás (<i>orava con lacrime e sospiri</i>)	10
lelki odaadás (<i>devotion, fervor</i>)	17
tisztaság (<i>pura, purissima</i>)	16
alázat (<i>humiltà</i>)	12

48 Necrologio del Corpus Domini, 326. p., XLI/11–12., XLII/4.

49 Uo. 321. p., XXXIII/22–23.

50 Uo. 323. p., XXXIV/35.

51 Cronaca del Corpus Domini, 266–270. p.

engedelmisség (<i>obbediente</i>)	10
jótékonyság (<i>carità</i>)	10
munkavégzés (<i>vili servicii</i>)	9
szegénység (<i>povertà</i>)	4

A nekrológokban leggyakrabban előkerülő erény a hitbuzgalom, az imádkozás iránti szeretet és a lelki odaadás. A szkizma éveiben Piera di Città di Castello „nem hagyta abba az imádkozás, legfeljebb az étkezés és az alvás idejére, és sokszor egész éjjel a templomban maradt sírva és siránkozva, de olyan hangosan, hogy az egész konventben hallható volt”.⁵²

Az alapító főnökasszony Lucia Tiepolo imádkozását hasonlóképpen örökíti meg Riccoboni: „Nagyon istenfélő volt, sokat imádkozott. A [Padova elleni] háború alatt éjjel-nappal olyan retteneten sírás és sóhajgatás közepette imádkozott, hogy hallani lehetett a kiáltásait, és néhány nővér oda is sietett hozzá, mert az hitték, szüksége van valamire.”⁵³ A történet további részéből kiderül, hogy Lucia nővérhez maga Istennel szólt, arra szólítva fel a nővéreket, hogy buzgón imádkozzanak. Velence hadereje végül győzedelmeskedett Padova felett, így Lucia nővér imájának ereje további példamutatásul szolgált a közösség számára, miért érdemes törekedni a legtökéletesebb, legalázatosabb állapotra. Mindkét fent idézett epizód azonban egy-egy olyan nővérhez köthető, akik igen nagy tekintélynek örvendtek erényeik és példaértékű életmódjuknak köszönhetően. A könnyes imádkozás visszatérő kép a nekrológokban, a könnyek adományának szimbóluma még Mária Magdolnáig vezethető vissza, és jelentősége a középkor végéig, egészen a 17. századig kitart.⁵⁴ A nővérek a világ bűnei miatti fájdalom és az együttérzés könnyeit hullajtják, bánatuk forrása, hogy elszakadtak Istentől. A vigasztalás pedig a nekrológok értelmezése szerint komoly súllyal bírt — akár kapta az illető, akár szolgálni tudott vele. Caterina Constantininél említi Riccoboni, hogy a húszévesen elhunyt apáca nagy vigasztalást (*rezeveva di gran consolation*) kapott Jézus Krisztustól, de hogy ez pontosan hogyan történt, azt már nem fejti

52 Necrologio del Corpus Domini, 322. p., XXXIII/36–39.

53 Uo. 306. p., XXIV/16–21.

54 A könnyek adománya motívumról bővebben ld. Nagy Piroska: *Le don des larmes au Moyen Âge. Un instrument spirituel en quête d'institution (V^e–XIIIe siècle)*. Paris, Bibliothèque Albin Michel Histoire, 2000.

ki.⁵⁵ Margarita Mussolini maga szolgált vigasszal a kolostor ablaka alatt elmenő emberek számára,⁵⁶ ahogy a bölcs Isabetta Tommasinitől is bárki, aki fölkereste, jó tanácsot kapott és vigasszal távozott.⁵⁷ A két nézőpont különbözősége abban rejlik, hogy amíg Caterina nővér személyes vallásosságához és „kiválasztottságához” tartozik az isteni vigasztalás, addig Margarita nővér esetében azt mutatja be a szerző, hogy miként tartható megfelelően a kapcsolat a külvilággal a nővérek számára.

A megindult, könnyes imádkozás után következnek az olyan szerzetesi alapérenyek, mint a (szellemi és testi) tisztaság, az alázat, majd az engedelmisség és a jótékonyosság, mások segítése. A szerzetesi érenyek harmadik eleme, a szegénység és az iránta érzett szeretet csak elenyészve kerül megemlítésre, annak ellenére, hogy a közösség számtalan tagjáról derül ki, hogy igen fényes életmódot hagyott hátra a belépéssel.

Az átlagos apáca tehát, ha semmivel sem tűnt ki a közösségből, akkor is engedelmes, segítőkész és erényes módon él. Amennyiben e tulajdonságokat még fokozni szeretné, Riccoboni a saját írói képességeit alacsonyítja le, minthogy „olyan tökéletes, hogy képtelen vagyok azt leírni” (*tanta perfectione che io non sufficiente a dirlo*).⁵⁸

Nyomon követhető a nekrológokban, ahogy a szorgalom, a leghitványabb házimunkák elvégzése szintén a nővérek dicséretére válik, ezért tüntettem fel a szent életmódhoz kapcsolódó jellemzők sorában. Amint azt a női vallásosságról szóló részben már tárgyaltuk, az obszerváns törekvések egyik eleme a megváltozott szerzetesi viselkedés volt, bár az imádság mindenkor központi feladat maradt, a kontempláció, meditáció mellett a hasznosság, a közösség és a konvent érdekében történő munkálkodás nagyobb hangsúlyt kapott. A conversa Ambrosina nekrológja a bevezetést követően a nővér jótékonyágát dicséri, ahogy minden társát szolgálta, és hogy a leghitványabb munkákat is a legnagyobb megnyugvással (*con grandissima consolatione*) végezte.⁵⁹

55 Necrologio del Corpus Domini, 296. p., II/5.

56 „...se pur alguna volta la andava alle finestre, la parlava de Dio con tanto fervor che tutti chi l’aldiva se partiva con puncti e consolati...” Uo. 302. p., XVI/6–9.

57 „...la iera de boni conegni, el vegniva de molti tribolati religiosi e secolari e donne e tutti se partiva consolati.” Uo. 328. p., XLVIII/7–8.

58 Uo. 298. p., VIII/3–4.

59 Uo. 300. p., XIV/2–4.

Az obszervancia formái

Riccoboni a nekrológiumban tizenegy nővérrel közli, hogy obszerváns életvitelt folytatott (*fo observantissima, molto observante, perseverò nella sancta observantia*), további négy esetében pedig más szavakkal írja körbe ugyanazt a jelenséget (ld. 2. táblázat). Ezekben az esetekben a nővérek buzgóságát (*zelante dell'onor de Dio*) vagy tökéletességét (*observava perfectemente, uno minimo defecto non se vedeva in essa*) hangsúlyozza. Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy hogyan változnak meg Riccoboni kifejezései az évek folyamán. 1406-ig a tökéletes (*perfection*) szót használja, majd a következő években az 'obszerváns' és 'obszervancia' szavak kerülnek túlsúlyba, mígnem 1429-ben már ismét más kifejezést használ: Elena és Geronima nővérek teljesen, megfelelően, tökéletesen gyakorolták a vallást (*far la religion compidamente, feva tutta la religion compida*).⁶⁰

Bár a krónikában a közösség egészét dicséri tökéletes, szigorú vallásgyakorlatukért, erre az életmódra vonatkozó utalásokban azonban nem dűskálnak a nekrológok. Ennek oka feltételezhetően, hogy Riccoboni számára nyilvánvaló volt, hogy azok a nővérek, akik felvételüket kérték a kolostorba, egy szigorúbb szabályzat reményében hozták meg ezt a döntést, ezért csak a kivételes esetben hangsúlyozza még jobban adott nővér obszerváns szokásait.

2. táblázat

obszerváns (<i>observantia, observante</i>)	11
buzgó (<i>zelante</i>), tökéletes (<i>tanta perfection, far la religion compidamente</i>)	6
tökéletesség iránti vágy (<i>desidero de mazor perfection</i>)	3
csend (<i>silentio, fugiva le parole otiose, poche parole</i>)	6
elzárkózás (<i>star in cella, despresiò el mondo</i>)	4
bűnbánó (<i>non degna, peccatrice</i>)	6
böjttölés (<i>dezuni</i>)	5

60 Necrologio del Corpus Domini, 327. p., XLIV/6.; 328. p., XLVI/19–21.

szőrmellény viselése (<i>cilitio</i>)	3
virrasztás (<i>vizilie</i>)	2
önostorozás (<i>discipline</i>)	2

Joggal gondolhatnánk, hogy az obszerváns életmód követői gyakrabban folyamodtak a vezeklés külsődleges formáihoz, már Sziénai Szent Katalin tisztelete és imitálása végett is, akinek egész élete az örökös böjtölésből, virrasztásból, önostorozásból és szegekkel kiveret övek viseléséből állt. Erre a hipotézisre a nekrológokból azonban csak nagyon kevés alátámasztást kapunk. Két obszervánsnak nevezett apácáról, Giovanna di Loretóról és Franceschina da Noaléról tudjuk meg, hogy ostorozták magukat,⁶¹ illetve Franceschinán kívül még Onesta és Elena nővéréről derül ki, hogy szőringet hordtak a habitusuk alatt.⁶² A böjtölés is ritkán kerül említésre, a nekrológokban nővérek ételhez való hozzáállásáról mindössze öt alkalommal tájékozódunk: Dominica Moro nővér „mindig a legrosszabb kenyeret és ételt ette csak, míg bármit, amit jónak látott, átengedett a többieknek”,⁶³ Beruzza Zioldi nővér Krisztus passiója iránti tiszteletből Nagycsütörtöktől Húsvétvasárnapig csak az ostyát vette magához,⁶⁴ az idősebbik Paola Zorzi pedig péntekenként egyáltalán nem vett magához ételt szintén a passió, továbbá a Jézusnak nyújtott — mára már kisebb jelentőséggel bíró — szent szivacs iránti tisztelet jeléül.⁶⁵ A maradék két esetben csak fogalom szintjén esik szó a böjtölésről. A krónikában ezzel szemben éppen az élelem elutasítására és a cilíciumok bevett használatára kerül a hangsúly, tehát feltételezhetően szélesebb körben elterjedt attitűdnek számított a test lebetegedésig vitt sanyargatása. Ennek kívánt véget vetni kolostor vezetése és Giovanni Dominici azzal, hogy felszólították a nővéreket, hogy kellő mennyiségű élelemet vegyenek magukhoz, majd a különböző önkínzó eszközöket is elkobozták és engedélyhez kötötték használatukat. Egyesek ennek ellenére sem hagytak fel a penitencia ilyen szélsőséges gyakorlásával, ami arra engedi következtetni, hogy az új típusú vallásgyakorlat egyben új lehetőséget is engedett a nőknek, hogy saját döntéseik, akaratuk alapján

61 Necrologio del Corpus Domini, 300. p., XIII/3.; 302. p., XVII/8.

62 Uo. 302. p., XVII/8.; 323. p., XXXIV/24.; 237. p., XLIV/4.

63 „...alla mensa non manzava mai niente de bon, ma toleva el pezot pan e le pezor cose e le bone deve alle compagne.” Uo. 303. p., XVIII/8–9.

64 Uo. 324. p., XXXVIII/7–9.

65 Uo. 309. p., XXVII/31–33.

élhessenek. A kolostor megnyitását követően hét, majd röviddel azután ismét hét apáca érkezett szomszédos zárdákból. Chiara Buonio nővér tizenöt éves korában kérte át magát a Santa Caterina kolostorból spirituális anyja beleegyezésével, mivel nem találta elég szigorúnak az ottani életmódot.⁶⁶ Világi körökben életének ilyen szintű irányítására nem lett volna alkalma egy ilyen korú leánynak.

Szintén az önrendelkezésről szólnak azok a történetek, amikor arról olvasunk, hogy a nővérek családjuk akarata ellenére, tőlük megszököve érkeztek és léptek be a rendben. Kiváltképp a tizenéves, fejük felett összehozott házasság elől menekülő lányok számára jelentett egészen más sorsot a konvent választása. A 17 éves Maria Ogniben a húgával érkezett anyja és rokonai beleegyezése nélkül. Lucia Canal számára minden erény felett a szüzesség állt, nem ismerjük belépése történetét, de árulkodó, hogy ha a családja meglátogatta, amint csak tehette, elküldte őket, szülei és testvérei temetésekor pedig senki meg nem mondta volna, hogy rokona volt bármelyiknek.⁶⁷ A szerzetesi életmód megkövetelte elzárkózás a Luciához hasonló lányok számára tehát kifejezetten kedvező volt. A *fuga mundi*, a világtól való elvonulás jelensége még felbukkan Geronima dei Cancellieri életrajzában, aki a forrás szerint mindig is egy olyan helyre vágyott, ahol Pistoia grófjának lányaként nem ismerik, nem tisztelik (*desiderava de andar dove la non fosse cognosciuta né honorata*).⁶⁸ Maria Tasso pedig fiatalon elvonult a világtól (*despresio el mondo*), hogy aztán elzarándokoljon Róma összes szent helyéhez.⁶⁹ Az elvonulás egy másik formája a közösségen belüli elzárkózás, Margarita Musolini példának okáért örömmel tartózkodott a cellája magányában (*se delectava star in cella*).⁷⁰ A már említett Lucia Canal nekrológiájából pedig feltételezhetjük, hogy sokan azért késtek az officiumról, mert az ablakokban lógtak, amely az egyetlen kapcsolatot jelentette a külvilággal. A külvilággal és a más szerzetesnőkkel való érintkezés csökkentéséhez kapcsolható az előírt csönd szigorú betartása. Margarita Piacentini az egyetlen, akiről megtudjuk, sose törte meg a csendet (*non rompete silentio*), halála előtt pedig megjelent egy fényes gömb és beszállt a szájába — Riccoboni magyarázata szerint, mert ilyen befogadó volt Krisztus felé.⁷¹ A többi esetben a beszédre vonatkozó önuralomról olvasunk, hogy adott nővér

66 Necrologio del Corpus Domini, 297. p., VI/2–4.

67 Uo. 304. p., XXI/20–24.

68 Uo. 327. p., XLVI/5–6.

69 Uo. 330. p., XLIX/4–5.

70 Uo. 301. p., XVI/4.

71 Uo. 297. p., V/5–6; 9–13.

csak Istenről volt hajlandó beszélni, vagy beszédében is alázatos és türelmes volt, sosem hagyta el üres fecsegés a száját, vagy egyszerűen csak keveset szólt.

A Szent Katalin imitálásának a testi vezeklésen túl természetesen más módjai is rendelkezésre álltak. *Vitájának* visszatérő és jelentős eleme a folyamatos és végletekig menő bűnbánat. A világ és saját bűneik, egykori világi életük felett érzett bűnbánat egyrészt a könnyekben jelenik meg, ugyanakkor több helyen találunk példát arra, ahogy verbálisan is kifejezésre jutnak. Giovanna da Loreto nővért, az egyik aszketikus életmódot követő szerzetesnőt így idézi Riccoboni: „Megérdemlem, hogy megvessenek, méltatlan vagyok, hogy ilyen szentéletű nővérek mellett éljek” (*Io merito di esser dispreziata, non son degna de star con queste sancte sorelle*).⁷² Onesta nővér, Monte Santa Maria márkijának lánya belépést követően egyre az egykori fényűzésein és hiúságain lamentált. Sőt, egyenesen azt kívánta, hogy megőrüljön, hogy így vehessen bosszút a testén, amiért megsértette az Urat korábbi életével (*la desiderava de esser impazita per veder vendeta del suo corpo che haveva tanto offeso el suo creator*).⁷³ Ezért kezdte a testi vezeklést: szőrmellényt viselt, élete a folyamatos könnyes imádkozásból, virrasztásból és szigorú böjtből állt.

Az erényekről szóló fejezetben már említett Piera nővér esetében Riccoboni úgy fogalmaz, hogy „minden veszélynek kitétte volna magát, hogy a többieket szolgálja, és ők anyának szólították”.⁷⁴ Az ’anya’ megszólítás hagyományosan Szent Katalinhoz köthető, akit társai és tisztelői fiatalok ellenére *la mammanak* neveztek. Ez annak tudatában bír jelentőséggel számunkra, hogy tudjuk, Piera nővér nem tartozott a közösség vezetői közé. Nekrológia terjedelmében mégis Lucia Tiepolo és Isabetta Tommasini perjelnök nekrológiájával vetekszik.

A három szerzetesi erény és a szigorúan vett szent életmód követése mellett jóval kisebb hangsúlyt kap a nővérek rend iránti elköteleződése. Onesta de Marchesi Giovanni Dominici prédikációja hatására helyben megtért,⁷⁵ ezt a történetet akár a domonkos igehirdetés hatékonyságáról is szólhat. Cristina Cornaróról azt jegyzi fel Riccoboni, hogy lelkiismeretesen szolgálta az Urat és a rendet (*zelante dell'onor de Dio e de l'ordine*).⁷⁶ Konkrét utalást a rend iránti szeretetre csak egy helyen találunk: Margarita Mussolini halálának óráján nagy fehér angyalraj jelent meg, élükön a domonkos rend három fő szentjével, az alapító Szent

72 Necrologio del Corpus Domini, 300. p., XIII/8–9.

73 Uo. 323. p., XXXIV/33–34.

74 Uo. 321. p., XXXIII/14–16.

75 Uo. 322. p., XXXIV/6–10.

76 Uo. 303. p., XIX/3.

Domonkossal, a rend első mártírjaként számon tartott Veronai Szent Péterrel, valamint a legnagyobb teológusukkal, Aquinói Szent Tamással. Bartolomea nővér az ő megjelenésüket azzal magyarázza, hogy Margarita nővér nagy szeretettel viseltetett a rend iránt (*l'haveva portato grande affecto a l'ordine*).⁷⁷

Amint látjuk, a tökéletesség keresésétől, az elvonuláson, bűnbánaton, vezekelésen át számos mód nyílt az obszerváns gyakorlatra, a katalini ideál megközelítésére. Végezetül két, a többinél árnyaltabb áthallást mutatnék be. A fejezet elején megnevezett Franceschina da Noale édesanyját, Maruzza Bonzit Riccoboni a jó gyümölcsöket hozó fához hasonlítja (*come el bon albero che fa li boni frutti*), merthogy lánya és három unokája is a domonkos rendbe lépett be, valamint több mint 200 dukátot hagyott a Corpus Dominire — mint Riccoboni írja.⁷⁸ Szent Katalin legendájának elején olvasható, hogy az életrajzíró, Capuai Rajmund Katalin édesanyját, Lapa asszonyt a jól termő szőlőtökéhez hasonlítja, mondván, az 15 gyermekkel ajándékozta meg férjét. Maruzza Bonzi ferences harmadrendiként, élete utolsó hónapjait töltötte csak a Corpus Dominiben. Lánya, Franceschina pedig a legszigorúbb obszervanciát követte, élete — akárcsak Szent Kataliné — a „folyamatos imádkozásból, virrasztásból, ostorozásból, böjtölésből és egy egyéb szent cselekedetéből állt, olyannyira, hogy lebetegítette, testét felemészítette, hogy már nem is tűnt élőlénynek [...]”⁷⁹

Andreola Tommasini halála után egy társa egy gyönyörű, bőséges gyümölcsfát (*uno albero pieno de bellissimo fructi*) látott álmában, amiről megtudta, hogy Andreola lelke.⁸⁰ Bár Sziénai Szent Katalin a tizedik, 1379-es imájában maga is a tökéletes, Isten alkotta embert és lelkét a fához hasonlítja, erényeit annak ágaihoz, az ember szívébe oltott szeretetet pedig a gyümölcséhez,⁸¹ Andreola esetében viszont meggyőzőbb magyarázatot kaphatunk Capua Rajmundtól. Az életrajzíró a *Legenda Maior*ban a fáradhatatlan Katalint úgy jellemzi, mint „víz mellé ültetett fa szüntelenül termi gyümölcsét”,⁸² aki ellen a gonoszság sikertelen támadást indított, „meg akarta fosztani gyümölcsseitől a vízpartra ültetett fát, de ehelyett,

77 Necrologio del Corpus Domini, 302. p., XVI/22–26.

78 Uo. 299. p., XII/6–8.

79 „...la sua vita era oration, vizilie, discipline, dezuni et altre sancte operation, in tanto che la se infermò e consumò quel corpo che non haveva aspeto di creatura...” Uo. 302. p., XVII/8–10.

80 Uo. 312. p., XXX/16–19.

81 Sainte Catherine de Sienne: *Œuvres complètes*. Ed.: Étienne Cartier et al. Paris, Les Belles Lettres, 2019. 2029. p.

82 *Capuai Boldog Rajmund OP: Sziénai Szent Katalin élete. Legenda Maior*. Budapest, 1983. 93. p.

amint az Úr adta, annak gyümölcse csak több lett”.⁸³ Andreola élete a nekrológja alapján igen nyugodtan telt, a betegség is elkerülte, a gyümölcsfa-hasonlat mégis érvényes rá: 11 évesen nővérével, Isabetta Tommasinivel az ő hozományuk és munkálkodásuk révén kezdődhetett meg a kolostor építése, Riccoboni a nekrológ elején és végén is megemlékszik arról, hogy ő építette a konvent épületét. Bár Isabettából lett vikária, majd később perjelnő, Andreola szintén a vezető elithez tartozott, de közösségen belüli státusa ellenére a legalázatosabb maradt.

Betegség és viselése

A 48 nővérből 41 esetében értesülünk valamilyen egészségromlásról, és nagyon ritkán, mindössze három apáca esetében olvasható az, hogy egészséges vagy élet-erős lett volna: Domenica Moro, aztán a majdnem százévesen elhunyt perjelnő, Lucia Tiepolo, illetve a később pestisben meghalt Cecilia Dotto dalla Dieta nekrológiájában. A betegségről, megbetegedésről azonban különböző árnyalatokban és különböző célokkal beszél Riccoboni. A legáltalánosabb formula mindössze anynyiról számol be, hogy a nővér megbetegedett, majd ezt a betegséget hány hónapig vagy évig viselte nagy türelemmel. A magas kort megélt nővérek nyilvánvalóan legyengültek, ám buzgalmukon nem esett csorba. Geronima Dei Cancellieri kilencéves komoly betegskedés alatt is perjelnő maradt,⁸⁴ de ennél talán még meggyőzőbb Maruzza Contanini esete, aki öregkorára fizikai ereje mellett látását és intellektusa nagy részét is elvesztette, ám ennek ellenére, amint meghallotta a kórust, sietett csatlakozni.⁸⁵

A betegség leírásakor két szemszög, narratíva is érvényesül. Egyrészt, Riccoboni megfogalmazásai sugallnak egyféle értékrendet — ami akár lehet a saját személyes meggyőződése —, illetve az elbeszél apáca maga is viszonyul valahogy a betegségéhez. Bartolomea nővér gyakran alkalmazza azt az összefüggést, hogy a szorgalmas, erényes nővért Isten megjutalmazza (*premiar le sue fadighe*),⁸⁶ pihenni hagyja (*darli riposo*)⁸⁷ azáltal, hogy megbetegíti, előkészítve ezzel azt, hogy hamarosan magához szólítsa.

83 Necrologio del Corpus Domini, 148. p.

84 Uo. 328. p., XLVI/18–20.

85 Uo. 310. p., XXVIII/6–8.

86 Uo. 302. p., XVI/11–12.

87 Uo. 298. p., VII/5.; 329. p., XLVIII/17.

Másrészről a nővérek szempontja érvényesül, itt a betegséggel kapcsolatban semleges, pozitív és negatív viszonyulást lehet megkülönböztetni. A leggyakoribb eset a betegség semleges vagy türelmes elviselése, ekkor voltaképpen a betegség tényét olvassuk. Negatív viszonyulásra egyetlen alkalommal, Domenica Moro nekrológiájában jegyzi meg a szerző, hogy a nővér „mindenki anyjaként tevékenykedett, nagy jótékonyással szolgált egészségeset és beteget egyaránt [...] minden jót a társainak adott, mivel önmagát méltatlannak vélte bármi jóra, és mivel mindvégig szolgálni akarta a többieket, így arra kérte az Urat, hogy ne küldjön neki hosszantartó betegséget.”⁸⁸ Ezzel ellentétben a fiatalon elhunyt Chiara Buonio Isten adományaként fogta fel a betegséget (*la accettò come don de Dio*),⁸⁹ Tommasa nővér pedig, bár lábát egy rákos betegség ronscolta szét, de folyamatosan áldotta az Urat.⁹⁰ Ezekhez hasonló, a betegség felé táplált szeretet ugyan nem jelenik meg máshol a nekrológiumban, de azt tapasztaljuk, hogy sokan a súlyos betegségüket, annak pozitív, türelmes viselésével, a saját vallásosságuk hangsúlyozására használták fel. 1427-ben a pestisnek rövid időn belül is ketten is áldozatul estek. Egyikükről, Benedetta Rossóról megtudjuk, hogy a kolostorban töltött huszónhét évből huszónháromban nagyon beteg volt: „Komoly remegés rázta, tüdőbeteg lett és gyakran vércseppeket köpött fel, és sokszor az ágyban áldozhatott, mert úgy hitte, meg fog halni. Nagy odaadással volt Krisztus testének szentségei iránt. Egy alkalommal, amikor ömlött belőle a vér és félt, hogy meg fog halni [...] a szentségek erejétől a vérzés azonnal elállt [...] Amikor a nagy pestis elérte a várost, és az Úr úgy látta, nekünk is osztoznunk kell ebben a csapásban (*anche lui partecipissimo de questo flagello*), ezzel a Benedetta nővérral kezdte.”⁹¹ Bár Benedetta nővér nekrológja nem tartozik a terjedelmesebbek közé, mégis egyedül ezen a helyen találkozunk klasszikus értelemben vett csodával, amint a szentségeket magához vette, már nem köpött vért. A pestissel szemben azonban már nem jelentettek védelmet.

Nem egy alkalommal találkozunk ennél még erőteljesebb képekkel és leírásokkal a betegségek kapcsán. A mindössze húsz évet élt Diamante nővér kínjai azután kezdődtek, miután megjelent neki az általa tisztelt Orsolya mártírszent a

88 „La [...] come madre de tutte se portava, servando con gran carità le sane e l’inferme; [...] reputandose indegna de haver ben e perché la desiderava di cervir le sorelle la domandò de gratia al Signor che non li desse lunga infermità...” Necrologio del Corpus Domini, 303. p., XVIII/6–7., 10–12.

89 Uo. 298. p., VI/8.

90 Uo. 327. p., XLIII/4–6.

91 Uo. 326. p., XLI/6–13.

társaival és közölte vele, hogy csatlakozhat hozzájuk: „Nem sokkal ezután egy szörnyű kór betegítette meg; sok vért hányt iszonyú kínok között gyógyíthatatlanul (*senza rimedio*), közben úgy remegett és elájult, hogy rossz volt nézni. Ennek a nőnek az arcán mindig örömteli kifejezés ült (*sempre stava con la sua faccia allegra*) és annyi türelem, hogy minden nővér csak ámult.”⁹² Feltételezhető Diamante esetében, hogy a testi kínokat a mártíromság iránti vágya okozta volna? Caroline Walker Bynum egy tanulmányában érvel amellett, hogy a vallásosság során a test manipulálása egyrészt jelentheti a fizikai sanyargatást, azonban kizárólag női szenteknél megjelennek a Diamantéihoz hasonló pszichoszomatikus manipulációk és rohamok,⁹³ amelyek során a szent egy nagyon erőteljes vallásos élményben részesül. Diamante nővér ugyanakkor „mindig a Szentírást tanulmányozta, kiváló agya volt az olvasáshoz, énekléshez és az íráshoz [...] Néha feszült elragadtatásban maradt mozdulatlanul.”⁹⁴ Valószínűbb, hogy az olvasott történetek és a mártíromság iránti vágy szerint magyarázta betegségét, „amiben Isten még hét éven át tartott, hogy ezzel is mutassa, be akarja teljesíteni ígéretét, hogy [Diamante] Szent Orsolya kíséretébe kerülhet, mint szűz és mártír.”⁹⁵

Giovanna di Loreto penitenciától sanyargatott, lesóványodott testén a vízkórság jelei csak tovább torzítottak. Riccoboni egészen elrettentőnek ábrázolja, Giovanna maga pedig alázatosan fogadja el helyzetét: „Minden betegsége ellenére annyira küzdött, hogy elvégezzen minden tőle telhetőt, hogy már szükségessé vált megparancsolni neki, hogy ne terhelje túl magát. Betegsége undorítóvá tette, így sokakat taszított; és ő mindezt a legnagyobb türelemmel viselte, mondván: «Megérdemlem, hogy megvessenek, méltatlan vagyok, hogy ilyen szentéletű nővérek mellett éljek» (*Io merito di esser dispreziata, non son degna de star con queste sancte sorelle*).”⁹⁶ Giovanna nővér Diamante nővérhez hasonlóan a súlyos, külsejét is eltorzító betegsége révén gyakorolhatja a büntudatot, erre építkezik az egész nekrológja.

Az, hogy a közösség tagjait egyes társaik betegségük folytán taszítják, Felicitas Vernier nővér esetében fontos még megvizsgálni. Az ő nekrológja talán a legszínképesebb valamennyi közül, Riccoboni csupán annyit említ vele kapcsolatban, hogy

92 Necrologio del Corpus Domini, 301. p., XV/9–13.

93 *Caroline Walker Bynum: The Female Body and Religious Practice in the Late Middle Ages. In: Uő: Fragmentation and redemption: essays on gender and the human body in Medieval religion.* New York, Zone Books, 1991. 164–165. p.

94 Necrologio del Corpus Domini, 301. p., XV/3–5.

95 Uo. 301. p., XV/15–18.

96 Uo. 300. p., XIII/4–9.

nagy lelkesedéssel és jóakarattal érkezett a rendbe, majd egy súlyos betegségbe esett, és meghalt.⁹⁷ A rá három hónapra elhunyt Piera di Città di Castello terjedelmes nekrológiájában azonban többet is megtudunk Felicitas nővér betegségéről: „Ő [ti. Piera] ápolt minden beteg nőt és mosdatta őket [...] Harminc nővér halt meg a kezei között és mindegyikük úgy gondolta, jó, hogy Piera nővér mellette van. [...] Azt is mondhatnánk, hogy a jótékonyágba halt bele, mivel amikor Felicitas nővér hatalmas sebeivel betegeskedett, amiknek szörnyű bűzük volt, így páran a nővérek közül, akik ápolták őt, undorodtak tőlük, Piera nővér (aki idősebb volt és betegségtől gyenge, és akinek az Isten iránti érzéseinek hevességétől csakúgy remegtek a tagjai) mégis képes volt körbejárni a kolostorban, mert bosszantotta, hogy nem láthatja el őt, amikor látta, hogy mennyi seb fedi a nővér testét.”⁹⁸

Tovább olvasva azonnal világossá válik, hogy mi célt szolgált szerencsétlen Felicitas nővér betegsége. Piera nővérről az egyik legtisztéletreméltóbb képet kapjuk Riccobonitól, a társai által kitaszított Felicitas nővér ápolása pedig tökéletes, példás tett, hogy Piera nővér önzetlen odaadását bizonyítsa: „[Piera nővér] egy nap nagy buzgalommal a beteg nőhöz ment és szájon csókolta, majd végigcsókolta és kitisztított minden sebet a testén, és ennek eredményképpen ez az áldott nő vállalta a betegséget és magas láz döntötte le, amivel tizenöt napig feküdt.”⁹⁹

A kitaszítottak ápolásáról már Assisi Szent Ferenc perugiai legendájában olvassunk. Szent Ferenc gyakran járt a leprakórházba, ahol a legalantasabb munkákat is elvégezte, valamint egy tálból evett egy leprással.¹⁰⁰ Sziénei Szent Katalin életében szintén külön fejezetet képviselt a fertőző betegek, mások által megbélyegzettek ápolása. Egy történet szerint, mikor egy rendtársa mellét szétronscolta a rák, a sebből áradó bűzt csak Katalin volt képes elviselni és émelygés nélkül tette a feladatát.¹⁰¹ Egy másik alkalommal elfogyasztotta a betegek testéből kitisztított gennyet. Ahogy Szent Ferenc és Szent Katalin is önmaguk vállalták a betegség kockázatát, úgy Piera nővér esetében is a betegápolás karitatív cselekedetének extrémitásig vitt gyakorlása, a valószínűsíthető megbetegedés vállalása, majd az abból való felgyógyulás a legfontosabb. A gennyes sebek megcsókolásának motívuma a bűnbánat jegyében megkövetelt alázatosság legszélsőségesebb megnyil-

97 Necrologio del Corpus Domini, 320. p., XXXII/2–4.

98 Uo. 321. p., XXXIII/16–26.

99 Uo. 321. p., XXXIII/26–30.

100 Assisi Szent Ferenc perugiai legendája. Ford.: Varga Imre. Budapest, 1991. 44–45. p.

101 *Capuai Boldog Rajmund OP: Sziénei Szent Katalin élete (Legenda Maior)*. Budapest, 1983. 93–95. p.

vánulása. Ez a jelenet véleményem szerint rávilágít a Corpus Domini apácáinak vallásosságának egy fontos jellemzőjére, ugyanis felmerül a kérdés, hogy a lelkes és elszánt domonkos obszervancia jegyében miért nem az egyik első, 13. századi domonkos szentet, Orvietói Johannát imitálja Piera nővér és sokan mások? Amint arról a női vallásosságról szóló részben már szó esett, Szent Katalin a reformmozgalom legkedveltebb szentje, és ezt teljes mértékben a szigorú, obszerváns és bűnbánó életmódjának köszönhető. Orvietói Johannával valójában maguk a domonkos atyák sem foglalkoztak különösebb egészen a 15. századig, akkor indul el a szentté avatási pere.¹⁰²

Víziók és csodás esetek

A krónika részletesen tárgyalja, hogy a Corpus Domini templomának és konventjének építését számos csodás esemény szegélyezte és segítette, kezdve attól a jelentettől, hogy Krisztus sebzett, vérző, szenvedő képében, fején töviskoszorúval megjelenik az imába mélyedt Lucia Tiepolónak, és felszólítja, hogy Murano szigetét elhagyva menjen és emeljen kolostort Velencében. Az isteni közbenjárás következtében Tiepolo rosszakarói kinkeserves véget érnek, jóakarói egyre többen lesznek, Dominici pártfogásával sikerül a vagyonos polgárokat meggyőzni, hogy támogassák a templom, majd a konvent építését. Lucia perjelnő vízióinak Riccoboni teljes fejezetet szentel a krónikában, amelyet végül azzal zár, hogy számtalan esetet ki kell hagynia, hogy el ne kalandozzon fő témájától. De nem csupán a perjelnő látomásait ismerjük meg, amint a negyedik fejezetben részletesebben is dicséri Bartolomea nővér a közösséget, úgy tűnik, az eksztázisok, víziók megszokott események a kolostorban. A nekrológiumban még gyakrabban, 18 helyen találkozunk különböző megmagyarázhatatlan történésekkel. Pawel Dobrowolski 13-ra teszi a csodás eseteket és víziókat leíró részeket¹⁰³, ez a szám azonban valószínűleg nem veszi figyelembe azokat a részleteket, ahol csupán említés esik a természetfeletti esetekről, pedig a kolostor közösségének csodákon keresztül történő reprezentációjához bizonyos félmondatok is éppúgy hozzátesz-

102 *Maiju Lehmijokya-Gardner*: Writing Religious Rules as an Interactive Process: Dominican Penitent Women and the Making of Their Regula. In: *Speculum*, 79. (2004:3) 660–687., 666–667. p.

103 *Pawel Dobrowolski*: Piety and Death in Venice: a reading of a fifteenth century chronicle and the necrology of Corpus Domini. In: *Bullettino dell' Instituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 92 (1986) 295–324., 321. p.

nek, mint egy-egy csodás eset részletgazdag elbeszélése. Hiszen milyen erős választás közösséget képzelhet el a kor befogadója, miután Bartolomea nővérnek elég csupán annyit leírnia egy rendtársával kapcsolatban, hogy halála előtt a „szokott módon” megjelent előtte Krisztus. Vagy éppen amikor félmondatban még hozzáteszi az előtte szisztematikusan végig dicsért Piera di Cittá nekrológiájához, hogy a tisztelt nővér számos kérdésben előre megjövendölte az igazságot.

Voltak, akikkel nem sokkal a haláluk előtt történt csodához hasonló dolog. A gyengélkedőből, Marina Ogniben ágya felől a nővérek egy édesen, odaadón éneklő hangot hallottak, majd pár nappal később Krisztus is megjelent neki, ahogy Giovanna Da Loretónak is.¹⁰⁴ Caterina Rossónak a halála előtt, ahogy már említettük, Jézus Krisztus a szokásos módon (*come l'era usa de vederlo molte volte*) jelent meg, de ez alkalommal, hogy megszabadítsa börtönéből.¹⁰⁵ Ezek a jelenések viszont, mivel minden esetben a már haldoklóval történtek, érdemes az *ars moriendi*, a halál művészetének elemeként interpretálni, amely témával a következő fejezetben foglalkozunk.

A csodák Bartolomea nővér narrációjában nem minden esetben eredményeznek pozitív történéseket, sok esetben éppen a halál vagy betegség előzményeként írja meg őket. Az egyik legnyilvánvalóbb példa erre az, ami Diamante Muscolinival történt. Mártíromság iránti vágya (*gran desiderio del martirio*) olyan nagy volt, hogy Szent Orsolya és kísérei — tizenegyezer szűz mártírról van szó — megjelentek neki, majd hamarosan súlyos, gyötrelmes betegségbe esett, amit hét éven keresztül kellett elviselnie.¹⁰⁶ Hasonló ok-okozati összefüggést sugall Riccoboni Felicitas Buonio csodás látomása kapcsán: miután egy örömteli, örök életet ígérő kisgyermeket látott a nyitva maradt tabernákulumban, pár nappal később megbetegedett és egy év múlva meghalt.¹⁰⁷

Szépen meghalni

A késő középkor konkrét modellt állított a korabeli emberek elé arról, hogy hogyan kell szépen meghalni. A Jean Gerson nevéhez köthető *Ars moriendi*, azaz a meghalás művészete a haldoklást kísérő rítusokat, gyakorlatokat gyűjtötte egybe. Gerson feltehetőleg nem egyedül készítette, a korai fordításokból és elterjedé-

104 Necrologio del Corpus Domini, 296. p., IV/6–13.; 300. p., XIII/11.

105 Uo. 298. p., VIII/7–8.

106 Uo. 301. p., XV/7–13.

107 Uo. 299. p., X/6–10.

se gyorsaságából Donald F. Duclow arra a következtetésre jut, hogy domonkos szerzők is besegíthettek a kéziratok elkészítésekor.¹⁰⁸ Két változat maradt fenn, számunkra azonban az illusztrációk lesznek érdekesekek. De előbb nézzük meg, hogyan ábrázolják a halál menetét, körülményeit a nekrológok. A meghalás közösségi esemény, amelyre egy kolomp szólította a nővéreket a haldokló cellájába, hogy még jelen lehessenek, amint eltávozik.¹⁰⁹ Maga a meghalás általában egy bensőséges pillanatként jelenik meg, amint a halálukon lévő nővérek átengedik lelküket Istennek. Ennek a formulának is van azonban egy érdekes sajátossága egy egészen finom fogalmazásbeli különbséget illetően. Míg a húszas, harmincas éveikben elhunytak esetében Riccoboni úgy fogalmaz, hogy a nővér a hitvesének, Krisztusnak engedi át lelkét (*rendete l'anima al sposo celestiale, al suo dilecto sposo, amantissimo sposo*), addig az idősebbeknél már jobb szeretet más formulákat alkalmazni: ezek az apácák Istenhez, a teremtőjükhöz térnek vissza (*andossene al signor, al suo benigno creator, a Dio*).

Bartolomea nővér külön megjegyzi, hogy egy-egy szerzetesnő nyugodtan, odaadással, örömteli arckifejezéssel (*tranquilmente, com summa dovotion, con el volto aliegra*) hunyt el, mintha nem félnének a haláltól. A halál fogadásának különböző módjai is megjelennek az *Ars moriendi*-ben. Számba veszi azt az öt kísértést, amelybe a haldokló eshet, ezek: a hit elutasítása; a bünöktől való kétségbeesés; a türelmetlenség; az elbizakodottság és önelégültség; valamint a zsurgoriság. Felsorolja ugyanakkor azokat az inspirációkat, tulajdonságokat is, amelyekkel az előbbieket kivédhetőek, voltaképpen, hogy miként kell várni a halált, hogyan viselkedjen a haldokló.¹¹⁰ Gabriella di Siena például így válaszol az öt ápoló társai vigasztalására: „A legkevésbé sem szenvedek. [Az Úr] Addig tart meg engem, ameddig akar (*tegnome quanto li piaxe*), mert tudom, ő a hitvesem. Kislánykoromban adta nekem a gyűrűt, és én semmit sem tudtam a testről. Olyan biztos vagyok a szent hitben, hogy ha szükséges volna, akár mártírhálált is halnék. Megesküdtem az Úrral, és ezért bízom erősen benne, mert ő az én kedves hitvesem.”¹¹¹ Gabriella nővér megszólalása az első négy kísértés ellen szól, kiteszi magát Jézus akaratának, hiszen hitvese gyermekkorától, biztosítja a nővéreket

108 Donald F. Duclow: Dying Well. The Ars morendi and the Dormition of the Virgin. In: Death and Dying in the Middle Ages. Ed.: Edelgard E. DuBruck, Barbara I. Gusick. New York, Peter Lang Publishing, 1999. 379–429., 379–380. p.

109 Necrologio del Corpus Domini, 303. p., XIX/11.; 308. p., XXVI/14–15.

110 Duclow, i. m. 381. p

111 Necrologio del Corpus Domini, 311. p., XXIX/5–10.

hite erősségéről és meggyőződéséről, mindezt azért, hogy megfeleljen a helyes halál attribútumainak.

A megkomponált, megtervezett halálnak sokféle megnyilvánulását olvashatjuk a nekrológokban. Diamante Mussolini nővér éppen az általa igen tisztelt Szentháromság ünnepén távozott el.¹¹² Gerolama Mercanti a földre feküdt, karjait kereszt pózba feszítve, fejét jobbra döntve adta át lelkét hitvesének, Jézus Krisztusnak.¹¹³ Andreola Piacenti ehhez hasonlóan kezeit keresztben tartva, örömteli és nyugodt arccal, akár egy angyal távozott (*con le man in croxe e con el volto aliegro e tranquillo la pareva un anzolo*).¹¹⁴ Cristina Cornaro pedig még a szentséggel a szájában lehelte ki lelkét.¹¹⁵

A szép halál Lucia Tiepolo esetében a női szenteknél közhelynek tekinthető formában valósul meg. Igaz, Bartolomea nővér feljegyzése szerint az perjelnö tisztaságának és örömteljes személyének köszönhetően már életében is egy kisgyermekhez hasonlított, ez a nekrológ szerint közel százéves korában elhunyt perjelnöre még halála pillanatában is igaz volt: „Olyan édesen távozott az életből, hogy bárki számára nyilvánvaló volt, hogy mennyi imádsággal boldogította Istent életében, még halálában is úgy tűnt, mintha imádkozna. Még csodálatosabb dolog volt, hogy a teste olyan fehér volt, mint a hó és olyan sima, hogy kislánynak tűnt.”¹¹⁶ A nővérek számára tehát az életmód mellett a halál jelent még egy olyan színteret, ahol a vallásos ideáljaihoz alkalmazkodhatnak.

Vajon mekkora volt a nővérek szerepe a saját vallásos portréjuk megalkotásában? Az özvegyek nekrológjaiban eshet szó a belépés előtti életükről. Franceschina da Noale példának okáért házassága alatt is szent életmódon (*sanctamente*) élt, szőringet visel a ruhája alatt,¹¹⁷ Marina Pisani pedig, még a kolostor megépülése előtt, de már özvegyen „az imádságnak, böjtölésnek és a jó cselekedeteknek szentelt magát, szegényeket, betegeket és rabokat látogatott, hogy ezzel is szolgálja az Urat.”¹¹⁸ Ezeket az információkat minden esetben a nővér saját bevallása alapján ismerhette csak meg Riccoboni, de jó alapul szolgálhattak későbbi nekrológjuk megírásához.

112 Necrologio del Corpus Domini, 301. p., XV/19–20.

113 Uo. 296. p., III/8–9.

114 Uo. 308. p., XXVI/15–16.

115 Uo. 303. p., XIX/13.

116 Uo. 307. p., XXIV/47–49.

117 Uo. 302. p., XVII/2–4.

118 Uo. 324. p., XXXVII/2–4.

Az ideális nővér képe a nekrológokban

A nekrológokban olvasható élettörténetekre tehát a szentek *vitái*hoz hasonló megkonstruáltság jellemző. A rövidebb, kevésbé informatív, sematikusabb nekrológókból egy felszínesebb, általánosabb domonkos nővér-képet ismerünk meg. Ugyanakkor a Corpus Domini nekrológiumának minden szövege egyéniesített. Az életmódjukkal a közösségen belül nagyobb tiszteletnek örvendő, nem egyszer kifejezetten jó származású nővérekről szóló szövegek terjedelmükben és tartalmukban is kitűnnek. Az ő biográfiáikból több elemből álló és alaposabban kifejtett vallásos identitás bontakozik ki, amelyben az életkor nem játszik befolyásoló szerepet. A nekrológókból egy sajátos logika építhető fel. Az efféle szövegek sajátja a tiszteletadás a halott személy részére, erényei számbavétele, ehhez kapcsolódóan, egy vallásos közegen belül a közösség saját értékrendje alapján is megítéli az elhunytat. Ebbe a belső logikába, belső értékítéletbe azonban beleszőődik a külső társadalom felépítéséből adódó értékrendszer is. Így történhet, hogy a legválasztékosabb, legrészletesebb Paola nővér, Giovanni Dominici édesanyjának nekrológja, valamint az első perjelnő, Lucia Tiepolo, de nem marad el messze tőlük a harmadik perjelnőnek, Isabetta Tommasininek, Margarita Parutának, valamint Onesta dei Marchesinek a nekrológja sem. Egyedül a második perjelnő, Geronima dei Cancellieri nekrológja tűnik szokatlanul rövidnek a sorban, róla viszont kiderül, hogy bár fiatalon özvegy lett, és noha a szöveg szerint mindig is vágyott az elvonulásra, csak 51 évesen lépett be a rendbe.¹¹⁹ Lányai jól házasodtak, fiai tiszteletreméltó lovagok lettek, Geronima kolostorba vonulása, majd a perjelnői hivatal betöltése inkább egy nemesasszony világi életének utolsó felvonásának tűnik, semmint valódi vallásos elköteleződésnek. Ők adták tehát a kolostor közösségének elitjét, amelynek alapja a Paola és Lucia nővér esetében vallásos tisztelet, Isabetta, Margarita, Onesta és Geronima nővérek esetében pedig a jó származás, a vagyon, de mindent összevetve a kolostorért tett szolgálat.

Elemzés szempontjából a legérdekesebbek talán azok a nekrológok, amelyek az előbbieket és a legsematikusabb szövegek között helyezkednek el. Ezekben tapasztalható a legnagyobb a szórás abban a tekintetben, hogy milyen vallásos stratégiát emel ki a szerző adott nővérről kapcsolatban. A legtöbb lehetőség az egyéni vallásos odaadás kifejezésére a betegséghez való hozzáállásban rejlik. Vannak, akik Isten adományaként (*come don di Dio*) interpretálták a betegséget, a szenvedést, mások beleillesztették a bűnbánat gyakorlásába és vezeklő életmódjuk-

119 Necrologio del Corpus Domini, 327. p., XLVI/2.

ba a hosszabb, testi szenvedéssel járó betegséget azért, hogy megérdemeltnek tekintették és türelemmel, örömmel viselték. Annak ellenére, hogy a domonkos nővérek legnagyobb inspirációjának tekinthető Sziénai Szent Katalin vallásosságának központi eleme a testi vezeklés (böjt, virrasztás, ostorozás, szőrmellény viselése) volt, megállapítható, hogy egy-két kivételtől eltekintve csupán másodlagosan jelennek meg ezek az aszketikus gyakorlatok Riccoboninál. Annál többet szól viszont Bartolomea azokról a nővérekről, akik — véleménye és/vagy feltételezhetően tapasztalata szerint — szigorúbb lelki elköteleződésről tettek tanúbizonyságot, birtokukban voltak az olyan szerzetesi erények, mint az alázat, engedelmesség, jótékonyosság, tisztaság, és ezeket tökéletesen gyakorolták. Ezzel találkozunk Piera Città di Castello, Lucia Canal és Felicitas Buonio biográfiájában, akik ugyan nem tartoztak a fent megnevezett elithez, jellemük és tetteik leírása azonban a legközelebb áll a katalini tökéletességhez: Piera a betegápolásban, Lucia a szüzességhez való ragaszkodásában és családjá teljes elutasításában mutat hasonlóságot a szenttel. A gyengéd és kecses (*tanto mansueta e gratiosa*), Felicitas pedig egyenes angyali teremtség volt, aki pusztá megjelenésével vallási odaadásra ösztönözte az embereket (*la pareva uno anzolo, rendeva una devotion a chi la guardava*).¹²⁰

Végezetül pedig a halottakhoz kötődő csodás esetek, látomások, jelenések azok a témák, amelyekről szívesen és részletesen beszámol Bartolomea Riccoboni. Ez a tematikai elem néha az egész nekrológ súlypontját eltolja. Diamante Mussolini nővér Szent Orsolyával történt találkozását úgy ábrázolja Riccoboni, mint a nővér egész életének központi élményét, Maruzza Contarini esetében pedig terjedelmes nekrológiának második felét csak a hozzá kötődő három csodás jelenésnek szentelte.

A közösségi és egyéni ideálok eltérései

A nekrológokban felbukkanó jellemzőket és tulajdonságokat, valamint a krónikában kidomborított erényeket számszerűsítve a 3. táblázatban követhetjük nyomon. A konvent krónika külön fejezetet szentel a nővérek közösségének és egységének bemutatására. A táblázatból viszont világosan látható, hogy a nekrológokban rendre megjelenő és a krónika vonatkozó fejezetében kihangsúlyozott tulajdonságok, erények nem azonosak, vagy csak ritkán jelennek meg hasonló

120 Necrologio del Corpus Domini, 299. p., X/4.

mértékben. Természetesen a táblázatos megoldással adott jelzőknek, erényeknek csupán viszonylagos gyakoriságát lehet megjeleníteni, és sok esetben képes elfedni bizonyos jelentésárnyalatokat. Ennek érdekében bontottam külön csoportokra az obszervancia fogalmát: a *szigorú vallásgyakorlat* a jelenség általános megjelenésére (pl. obszerváns jelző felbukkanására) vonatkozik; az *aszkezis* alatt én itt most szűk értelemben csak a saját testen vett erőszakot értettem, és végül külön szedtem a fizikai szükségletek (evés, alvás) elutasítására vonatkozó leírásokat.

Nyilvánvaló, hogy mind a nekrológoknak, mind a krónikának az a célja, hogy a későbbi olvasóközönség számára a domonkos nővérek Krisztus iránti teljes és tökéletes lelki odaadását bizonyítsa. Erre azonban kétféle bizonyítékot kapunk, egyiket egyik, másikat a másik forrástípusban. A nekrológium biográfiáiban olvasható dicséretes elsősorban a nővérek odaadó imádkozására és szerzetesi erényeik — mint látható, elsősorban a tisztaság, alázat, engedelmesség és jótékonyosság — tökéletes gyakorlására fókuszálnak. A bűnbánat, a penitencia gyakorlása ugyan megjelenik, Giovanna di Loreto életrajza pedig kifejezetten e köré a testi vezeklés köré épül, de összességében ritkán jelennek meg az obszervancia önsanyargató eszközei a nekrológiumban. Szintén csak esetenként esik szó a nővérek elvonulás iránti vágyáról, és hogy hogyan, mennyit beszéltek. Ezzel szemben Riccoboni a krónikában mindenekelőtt a közösségben uralkodó tökéletes csendet emeli ki, és hogy egy fölösleges szó sem hangzott el (*niuna parola vana*) a konventben, ami a gyóntató atyákat is meglepte.¹²¹ A nővérek távol tartották magukat az ablaktól, ami a külvilág és pletykáinak egyetlen forrását jelentette, de egymáshoz se szóltak, vagy ha igen, azonnal megvallották. Visszatérő jelenség a közösség bemutatásában, hogy a rendtársak buzgalma odáig csapott a gyakori zsolozsmában és áldozásban, hogy nem is akartak más táplálékot, csak az oltáriszentséget vagy csak kenyeret magukhoz venni. Az önmegtartóztatásnak még más formáit is leírja a krónika: sokan a durva fadeszékán aludtak és csak keveset, hogy mihamarabb mehessenek az officiumra. Beszámol, miként kellett a perjel-nőknek és Dominicinek visszazóritania a túlzó bűnbánati vezeklést, elkobozni az eszközöket, mert annyira gyakorivá váltak a láncok, szörmellények viselése és a csoportos korbácsolások.¹²²

A nekrológokat és a krónikában foglaltakat összevetve arra jutunk, hogy a krónikában az obszerváns vallásgyakorlás idealizált, minden tekintetben tökéletesen véghezvitt formája tárul elénk. A szerzetesnők minden ideje az ima és bűnbá-

121 Még ha ez a csend csak a komplementóriumtól a hajnali zsolozsmáig volt tartandó.

122 Cronaca del Corpus Domini, 267–268. p.

nat körül forog, az alázatukat és odaadásukat Krisztus iránt pedig leginkább a testi vezekléssel, elsősorban a böjtöléssel mutatják ki. Mindemellet pedig mindennaposak az eksztázisok, az oltár körüli látomások. Riccoboni tehát az igen szigorú obszerváns elvárásnak akarja megfeleltetni a Corpus Domini közösségét. Ennek érdekében építi fel a bemutatató és dicsérő fejezetet a már fent ismertetett erények és gyakorlatok köré, míg a három szerzetesi fogadalom — szegénység, tisztaság, engedelmesség — tökéletes megtartásáról csak másodvonalban esik szó.

A krónikában vázolt tökéletes közösség képében egyedül az aszkézis megosztó. Ahogy azt Tommaso Caffarini is érzékelt Szent Katalin kultuszával kapcsolatban, az mértéktelen önsanyargatás nem járható út még az olyan, magát szigorú obszervánsnak tartó konventben sem, mint a Corpus Domini, ezért nem támogatták a perjelnők és Dominici atya sem a végletekig vitt testi vezeklést, és koboztak el minden erre használt eszközt.

A nekrológiumból a krónikához hasonló homogén képet nyilvánvalóan nem tudunk felmutatni. A személyek dicséretében az odaadó, könnyes, átszellemült ima a leggyakoribb elem, ugyanakkor az egyéni példákon keresztül megismerjük, hogy pontosan milyen viselkedést takartak bizonyos erények tökéletesnek nevezett gyakorlása. Caterina Costatini alázata abban nyilvánul meg, hogy sosem dülta fel, ha megdorgálták.¹²³ A nővérek engedelmisségét, szolgálatkészségét szintén számos példán keresztül jeleníti meg Riccoboni. Az erények mellett pedig nagy hangsúly kerül a kolostorért tett szolgálatra, ami a perjelnő feladataitól kezdve a betegek ápolásán át a hitvány házimunkákig terjedt. Szintén elismerés tárgya lehet a nővérek műveltsége, olvasmányaik, énektudásuk. Ez a két elem a konvent krónikában szinte egyáltalán nem jelenik meg, csak a közösségi feladatok elosztásáról ejt szót egyedül. Az egyéni történetekből tehát egy jóval földhözragadtabb kép bontakozik ki, egy olyan közösség képe, amely valószínűleg közelebb áll a domonkosok ideáljához. A Corpus Domini közössége harmadrendi és laikus apácákat is fogadott, akiknek a rendben betöltött szerepe eltért a teljes szerzetesi fogadalmat tevőektől, ez a tény még inkább hangsúlyozza a konvent krónikából kirajzolódó kép idealizáltságát. Az új, domonkos szerzetesi elvárásba beleillő, imádkozás mellett munkavégző, szolgáló szerep magasztalása többször felbukkan a nekrológokban, a mások szolgálata, a hasznosság, jótékonyosság a krónikából ellenben látványosan kimaradt.

Összefoglalva elmondható, hogy a mind a Corpus Domini nekrológiumából, mind a konvent krónikájából egy olyan virágzó közösség bontakozik ki, aminek

123 Necrologio del Corpus Domini, 296. p., II/3–4.

tagjait vallásos és karitatív buzgalom tölti el a tökéletesség elérése érdekében. Mindkét forrás Szent Katalin életművéből táplálkozik, ő ugyanakkor, mint minden szent, ebben a minőségében utolérhetetlen a halandó emberek számára,¹²⁴ tisztelői és követői közel kerülhetnek a tökéletességéhez, de földi voltak megakadályozza a vele való azonosulást. A nekrológok tanúsága szerint a nővérek egy-egy jellemzőt ragadnak ki a katalini életműből: van, aki anyaként tevékenykedik a többiek felett; van, aki szigorú vezeklést folytat; más súlyos betegeket ápol állhatatosan, ahogy a példákban láhattuk, és így egy személyre szabott és ezáltal kivitelezhető Szent Katalin-imitációt folytatnak. Amíg a krónika a csodálatra és tiszteletre méltó szerzetesei közösség ideálját állítja az olvasók elé, addig a nekrológok az imitálandó lelkiséget és az ahhoz kapcsolódó megvalósítható gyakorlatokat mutatják be, hogy hogyan is kell jól művelni a 15. század első felében az újfajta domonkos bűnbánó obszerváns szerzetesnői életmódot.

3. táblázat

Jellemzők, erények	Nekrológium	Krónika
imádkozás	++++	++++
lelki odaadás	++++	++++
tisztaság	++++	–
alázat	+++	++
engedelmesség	+++	+
jótekonyság	+++	–
munkavégzés	+++	+
szegénység	+	++
szigorú vallásgyakorlás	++++	++
tökéletesség	++	++
csend	++	++++

124 *Vauche*, i. m. 166. p.

aszkézis (cilícium, ostorozás)	+	++++
bűnbánat	++	+
böjtölés és virrasztás	+	++++
eksztázis	++	+++
elzárkózás	+	-

Jelmagyarázat:

- ++++ = nagyon gyakori / nagyon hangsúlyos
+++ = gyakori / hangsúlyos
++ = ritka / kevésbé hangsúlyos
+ = nagyon ritka / nem hangsúlyos
- = nem jelenik meg

KÁDÁR TAMÁS

II. ANDRÁS (1188–[1205]–1235), IV. BÉLA (1214–[1235]–1270)
ÉS V. ISTVÁN (1241–[1270]–1272) KIRÁLYOK ITINERÁRIUMA

Jelen munkánk a mintegy öt éve, ugyanezen folyóirat oldalain, IV. László király tartózkodási helyeinek közreadásával megkezdett Árpád-házi királyi itinerárium-sorozatunk következő, harmadik része.¹ E tanulmányunkban, mint az a címben szereplő uralkodóink nevéből kitűnik, II. András, IV. Béla és V. István — megrostált és kommentárokkal ellátott — tartózkodási hely-jegyzékét, azaz az 1205 és 1272 közötti időszakban regnált magyar királyok itinerárium-adatait közöljük. A vizsgált időhatárok kezdete ez esetben is jóval, több évtizeddel korábbra került trónra lépésük, illetve — V. István vonatkozásában (1270 májusa) — az egyeduralom átvétele időpontjánál, lévén az előző e tárgybeli munkáinkban követett gyakorlat szerint a szóban forgó uralkodók hercegi vagy trónörökösi életszakasza feltárható dátum/tartózkodási hely-adatait nemkülönben szerepeltetjük listáinkban. Munkánk összeállításakor ugyanazon szerkesztési, válogatási, illetve jegyzetelési elveket követjük, mint előző két tanulmányunk esetében, és minthogy ott részletesen kifejtettük és megindokoltuk az alkalmazott koncepciót, valamint gyakorlatot, e helyütt azok megismétlését mellőzzük.² Az itineráriumok alapját, csakúgy, mint korábbi tanulmányainkban, az egyes uralkodók által kibocsátott oklevelek *datatioi* és a kiadványaikban fellelhető egyéb tartózkodási adatok képezik. A fenti három uralkodónak összesen kevéssel több mint kétezer oklevele ismeretes, ebből a tekintélyes mennyiségből II. András királynak horvát-dalmát hercegsége, majd országlása idejéből 326, IV. Bélának ifjabb királyi, szlávón, majd erdélyi hercegi működése és egyeduralma időszakából mintegy 1150, végül pedig V. Istvánnak trónörökösi, illetve ifjabb királyi és két éves egyeduralmókénti kormányzása idejéből 532 hiteles, vagy nagy valószínűséggel annak tekinthető okleveléről van tudomásunk.³ Ugyanakkor bizonyos esetekben nem kizárható az sem, hogy egy-egy hamis kiadvány is tartalmaz a történeti valóságnak megfelelő tartózkodási adatot; amennyiben ilyet találtunk, alapos vizsgálat után, külön indoklással beemeltük gyűjtésünkbe. Természetesen korábbi itinerárium-tanulmányainkhoz hasonlóan ezúttal is számos, év

1 IV. László itineráriuma: *Kádár*, 2016.; III. András király itineráriuma: *Kádár*, 2018/a.

2 *Kádár*, 2016. 5–6. p.; *Kádár*, 2018/a. 88. p.

3 CDCr. II. 293–294., 308–310., 338., 353–354., 359–360. p.; II. 6., 17–18. p.; RA I/1–II/1. 217–2300. sz.

szerint egyáltalán nem, vagy hozzátétőleges pontossággal nem keltezhető királyi oklevél, illetve *datatio* is kimaradt: IV. Bélának 36, V. Istvánnak pedig nyolc, kellő bizonyossággal nem datálható kiadványát hagytuk ki a munkából. Ezek jó részét a kutatás, illetve az egyes diplomák szövegének közlői viszonylag szűk időhatárok közé helyezve keltezték, datálási javaslataikat azonban többnyire nem éreztük kellően megalapozottnak és megnyugtatónak.

Az adatok felkutatásának és közlésének módján, a publikálás formai keretein szintén nem változtattunk, e tekintetben újfent korábbi tanulmányaink bevezetőinek vonatkozó részeit ajánljuk az olvasó szíves figyelmébe.⁴ Egyetlen jelölési megoldást illetően, annak szembeötlő volta miatt itt mégis kivételt teszünk: a bal oldalt található dátumok mellett, a felső indexben lévő két karakter közül a kis kör a külföldi és hazai hadjáratokat és egyéb harci cselekményeket, míg a kis négyzet az adott uralkodó részvételével lezajló *generalis congregatiókat*, valamint részleges országgyűléseket jelöli. A három, együtt 84 esztendő felölelő itineráriumba mindösszesen 392 tartózkodási hely-adatot vettünk fel. E tekintélyes szám a három uralkodó között a következőképp oszlik meg: II. Andrásnak a (magyar királyi) trónra lépése előtti időszakból (1188–1205 között) nyolc, ország-lása három évtizedéből 41; IV. Bélának 1235 szeptember végén történt egyeduralomra jutása előtről (1214–1235 között) 13, tényleges királysága idejéből 217, míg fia, V. István rövid életének 1270 májusa előtti időszakából, azaz trónörökös, ifjabb királyi, (inkább csak címzetes) szlavón, majd stájer, végül erdélyi hercegsége éveiből (1241–1270 között) 46, az ország feletti kizárólagos főhatalom átvétele utáni, alig több két évet jelentő szakaszából pedig 67 itinerárium-adata ismeretes. A számokban megmutatkozó folyamatos adatgyarapodás elsődlegesen a forrásbázis, döntően az okleveles agyag 1205 után kimutatható, majd az 1240/1250-es évek fordulóján újabb lendületet nyerő gyarapodásával magyarázható. Összehasonlításképp: II. András közvetlen elődeinek, Imre (1196–1204) és III. Béla (1172/1173–1196) királyoknak együtt is legfeljebb talán 20 tartózkodási hely/idő-adata rögzíthető, nyilvánvaló összefüggésben azon ténnyel, hogy utóbbinak, jóllehet az Árpád-ház harmadik legtovább, 24 éven át regnált tagjáról beszélünk, csupán 34 hiteles okleveléről van tudomásunk, javarészt későbbi említésekben.⁵ A fenti adatok szerint tehát egyeduralkodása időszakából II. András esetében átlagosan közel kilenc havonta, IV. Béla vonatkozásában már mintegy nyolc hetente, míg V. István esetében pedig körülbelül 12 naponta rendelkezünk

4 Kádár, 2016. 5–6. p.; Kádár, 2018/a. 88. p.

5 RA I/1. 125–167. sz.; Sebestyén, 1938. 17. p.; Veres, 2014. 364–366. p.

többé-kevésbé biztosnak tekinthető információval az adott uralkodó hollétéről.⁶ Az adatok eloszlása természetesen messze nem egyenletes és időarányos, azok számát és sűrűségét több tényező is befolyásolja, mint például a háborús és a külső és belső békét hozó időszakok váltakozása. Hadjáratok, különösen a külországbeli hadi események idején okleveles adataink többnyire megcsappannak, bár ennek ellenkezőjére is tudnánk jó néhány példával szolgálni, ugyanakkor ezen háborúskodások elbeszélő forrásainkban, főként a kortárs német és cseh évkönyv- és krónikairódalom műveiben hangsúlyosan jelennek meg, ami jócskán, sokszorosan ellensúlyozza a hazai kútfők esetleges átmeneti elhalkulását.

Az említett forrásbővülés az adatok szórtságának folyamatos csökkenésében is világosan megmutatkozik. Míg II. András uralkodása idején még legkevesebb 11 olyan évet (1208–1210, 1221/1222–1226, 1228–1230) találunk, amikor egyetlen adatunk sincs a király tartózkodására vonatkozóan, addig IV. Béla esetében ez csupán egyetlen év, 1236 vonatkozásában merül fel, amikor is csak két, joggal bizonytalan hitelűnek minősített oklevél *datatio*ja szolgál kétes információval a tárgyban, V. István itineráriumában pedig 1257 végétől, tehát már a király trónra lépése előtti bő egy évtizedben sem akad év, amelyhez nem tudnánk legalább egy tartózkodási helyet kapcsolni.

Végezetül a három uralkodó külföldi tartózkodásairól is ejtsünk néhány szót.⁷ II. András uralkodása idején legkevesebb 12 alkalommal lépte át az ország határait, és három kivételt — 1205 nyári szanoki békés (?) villámlátogatását, a vélhetően 1221 legelső hónapjaiban Bulgáriában és Bizánci Birodalom európai területén, illetve a nagy valószínűség szerint 1233–1234 fordulója körül, Észak-Itáliában tett utazását — leszámítva csaknem valamennyi esetben egy-egy hadjárat keretében, a külföldre vonuló magyar sereg fővezéréként. A fennmaradó kilenc külföldi tartózkodás java részének, összesen hat ízben a Kijevi Rusz délnyugati végvidéke, a Halicsi Fejedelemség, illetve annak különböző központjai (Halics, Peremisl, Zvenyigordod, Tyerebovl) voltak a színhelyei, így elmondható, hogy II. András trónra lépése után is igen jelentős időt, összességében bizonyosan hat, talán nyolc hónapot is meghaladó időt töltött orosz földön. Leghosszabb, hozzávetőleg egy éves külországi tartózkodására, aligha meglepő módon, szentföldi hadi vállalkozása, illetve főként az onnét való, Szírián, Kis-Ázsián, és Balkán-félszigeten keresztül vezető, kalandos hazautazása alkalmával került sor. A Földközi-tenger keleti medencéjében, Anatóliában, a Balkánon, illetve Velencében és Itália észa-

6 IV. László és III. András tartózkodási helyeit uralkodása idején átlagosan körülbelül 20–21 naponta ismerjük (Kádár, 2016. 6. p.; Úő, 2018. 89. p.).

7 Az egyes adatokat ld. alább, az itineráriumban.

ki államaiban tett útja révén kora középkori uralkodóink közül II. András volt a leghosszabb ideig távol királyságától, e tekintetben csak Luxemburgi Zsigmond előzte meg őt, bár ő is csak német és cseh királyi, majd császári mivoltából adódó érdekeltségei és kötelezettségei miatt. Egy másik „rekord” is fűződik András király nevéhez: uralkodóként messze ő jutott a legtávolabb Magyarországtól, a Jordán partjára és a Genezáret-tóhoz, légvonalban mérve is több mint 1800 km-re a magyar állam akkori déli határától. IV. Béla trónra jutása után atyjánál kevesebbszer, valószínűleg nyolc ízben hagyta el hazánk területét, majdnem mindahányszor nyugati irányban. Katonai akciói során két nagyszabású, súlyos vereséggel zárult csatában is jelen volt: először 1246 júniusában Bécsújhely mellett, majd 1260 júliusában a szintén alsó-ausztriai Kroissenbrunn térségében. Trónörökösi évei alatt, 1217/1218 és 1235 ősze között Béla adatolhatóan legkevesebb kilenc vagy tíz alkalommal járt idegenben: hatszor ausztriai, halicsi és bulgáriai hadműveletek fő-, vagy atyja melletti vezéréként. V. István 1258–1259 között mint a tartomány hercege közel másfél évet töltött Stájerországban, illetve az 1250-es évek elejétől, ugyancsak trónörökös-ként részt vett csaknem valamennyi külföldi hadjáratban, 1261-ben, majd 1266-ban pedig maga vezette a magyar csapatokat az észak-bulgáriai hadakozás idején. Rövid uralkodása alatt csak egyszer, kevéssel a főhatalom megöröklése után, 1270 augusztusában távozott el országból: egy gyors, alapvetően politikai célú rokonlátogatás keretében néhány hét alatt Krakkót járta meg, regnálásuk időszakát tekintve elsőként a magyar királyok közül.

II. András király itineráriuma (1188–[1205]–1235)

1188 tavasza^o– 1189. aug. Halics (Halicsi Fejedelemség, Kijevi Rusz, ма Галич, Івано-Франківська область, Ukrajna területén; PSzRL II. 661–664. p.; MKÉ 297–311. p.; Godyslai Baszkonis Chronicon Poloniae. In: CFH II. 1077–1078. p.; Vincenti Kadlubkonis Historia Polonica. In: CFH III. 2290–2291.p.; *Pauler*, 1899. I. 329–330. p., II. 6–7. p.; *Font*, 2005. 180–181. p. Atyja oldalán, annak halicsi hadjáratán, majd bő egy éves ottani uralkodása, alighanem fejedelmi címmel.)

8 A királyi sereg, illetve András herceg vélelmezhető útvonalára Északkelet-Magyarországon, illetve a Halicsi Fejedelemség területén: *Font*, 2020.

1197. nov./dec.? Macsek (*Muchek*, alighanem a Rojcsai várisp.-beli, ma Mački, Farkaševac része, Zagrebačka županija; vagy a Zala m.-i település, ma Mačkovec, Međimurska županija, mindkettő Horváto. Győzelme bátyja, Imre király felett; DL 44 152., RA I/1. 480. sz. Vö.: DL 56 722., RA I/1. 19. sz.)
1198. márc. 31. Zára (Közép-Dalmácia, ma Zadar, Zadarska županija, Horváto.; DF 286 750., CDCr. II. 293–294. p.)
1198. máj. 6. Zára (CDCr. II. 296–297. p.)
- 1199., nyár?° Rád, Rád-völgy (*Raad; in valle, Rad*; DL 44 152., RA I/1. 480. sz.; DL 41 873., RA I/1. 279. sz. Döntő vereséget szenved Imre királytól.)
- 1199., nyár/kora
ősz?–1200., jún. eleje
táján? Stájerország vagy Ausztria (esetleg mindkettő; *Chronicon Austriacum* anonymi. In: CFH I. 505. p.; *Continuatio Claustroneoburgensis* II. In: CFH I. 762. p., *Continuatio Claustroneoburgensis* III. 764. p.; *Viti Arnpecki Chronicon*. In: CFH III. 2633. p.; *Pauler*, 1899. II. 19., 21. p. Kényszerű emigrációban, II. Lipót osztrák és stájer herceg befogadott vendégeként, valószínűleg annak grazi vagy bécsi udvarában.)
- 1203 vége Kene (*Khene*, valószínűleg a Varasd m.-i településsel azonos, ma Gornji Kneginec, Varaždinska županija, Horváto.; CDCr. III. 89–91. [89.] p., RA I/1. 247. sz.; *Continuatio Annalium Mellicensium*. In: CFH I. 755. p. Imre király fogságában.)⁹
- 1203 legvége–1204
dereka Esztergom (*Continuatio Admuntensis*. In: CFH I. 752. p.; *Continuatio Annalium Mellicensium*. In: CFH I. 755. p.; *Pauler*, 1899. II. 33. p.; *Körmendi*, 2012. 513. p. Fivére, az uralkodó fogságában.)

9 Az oklevél minden bizonnyal hamisítvány, de vonatkozó adata, jelesül, hogy a herceg Kenén raboskodott egy ideig, megfelelhet a valóságnak. Ld. *Körmendi*, 2012. 513. p.: 45. jegyz.

1205. máj. 29. Székesfehérvár (Chronicon pictum. In: CFH I. 655. p.; SFÉ 60–61. p.; *Pauler*, 1899. II. 39. p. Királlyá koronázása.)
- 1205., jún. után, aug. eleje? Szanok (Halicsi Fejedelemség, Kijevi Rusz, ma Sanok, Województwo podkarpackie, Lengyelország; PSzRL II. 717. p.; *Font*, 2005. 192. p. A király találkozik Roman volhíniai és halicsi fejedelem özvegyével, valamint fiával, Danyiillal.)
1205. aug.–szept.° Halics (PSzRL II. 718. p.; *Font*, 2005. 194. p. II. András hadjáratot vezet a fejedelemségbe és trónra emeli a gyermek Danyiil Romanovicsot.)¹⁰
- 1206? Billege falu közelében (*circa villam Bylga*, Veszprém m., ma Tótvázsony területén, valószínűleg annak délnyugati határában; HO IV. 44–46. [44.] p.; RA I/1. 1552. sz. Vadászaton.)¹¹
- 1207 eleje?° Halicsi Fejedelemség (PSzLR II. 719. p.; *Font*, 2005. 196. p. Az uralkodó serege élén I. Leszek krakkói fejedelemmel betör a fejedelemségbe, de rövid időn belül hazatér.)
- 1211–1212 fordulója° Halics (PSzRL II. 727–728. p.; *Font*, 2005. 200–201. p. II. Egy gyors hadjárat keretében elfoglalja Halicsot, és visszahelyezi trónjára Danyiil Romanics fejedelmet.)
- 1213., aug.–szept.?° a magyar–halicsi határ közelében (*Pauler*, 1899. II. 53. p.; *Font*, 2005. 201–202. p.)
- 1214 ősze Szepes (Szepesség; PSzRL II. 732. p.; *Pauler*, 1899. II. 54–55. p.; *Font*, 2005. 204. p. Az uralkodó találkozik megállapodást köt I. Leszek krakkói fejedelemmel.)

10 A királyi vélelmezhető útvonalára Északkelet-Magyarországon, illetve a Halics területén: *Font*, 2020.

11 IV. Béla egy 1267-ben kelt oklevele szerint atyja egy Billege melletti vadászaton értesült az ő (Béla) születéséről. Béla világra jöttének — a közelmúltban felmerült, vitatható — időpontjára:

- 1215–1216 fordulója^o Peremisl (Halicsi Fejedelemség; PSzRL II. 731. p.; *Font*, 2005. 207–208. p. A király rövid hadjáratot vezet a Halicsi Fejedelemség nyugati részébe és elfoglalja Peremisl.)
- 1217 nyara Veszprém? (DF 200 620., RA I/1. 340. sz.; DF 200 622., RA I/1. 386. sz.)¹²
1217. aug.^o Zágráb (DF 256 121., RA I/1. 323. sz.; Zala m. I. 68., RA I/1. 554. sz.)¹³
1217. aug. 23–26.º Spalato (Dalmácia, ma Split, Horvátó.; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2229–2230. p.; CDCr. III. 160. p., RA I/1. 326. sz. Az uralkodó említi *privilegium*ában, hogy a Szentföldre indulásakor Spalato város kikötőjében is járt.)
1217. okt. közepe–nov. 1/2.º Akkon (*Accon*, Jeruzsálemi Királyság, ma Akkó, Mehoz Ha Tzafon, Izrael; RA I/1. 330. sz.; *Chronica regia Coloniensis*. In: CFH I. 484. p.; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 949. p.; *Pauler*, 1899. II. 62. p.; I. Hugó ciprusi és János jeruzsálemi király oldalán.)
1217. nov. 3.º Ricardana (Akkontól délre, Jeruzsálemi Királyság, ma Tell Kurdana, Mehoz Ha Tzafon, Izrael; *Chronica regia Coloniensis*. In: CFH I. 484. p.; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 949. p.)

SFÉ 17., 48–49. p. (nem zárható ki 1208. júl. 29. sem); vö. a kutatás által eddig egységesen osztott 1206-os évvel: *Wertner*, 1892. 436–437. p.; *Zsoldos*, 2020. 1333–1334. p.

- 12 A király említi okleveleiben, hogy a szentföldi útjára indulván a veszprémi káptalanból egyéb egyházi kincsek között Gizella néhai királyné koronáját is magával vitte. Kérdéses ugyanakkor, hogy az értéktárgyakat András személyesen vette-e át a veszprémi egyházban, azaz ezen hetekben maga járt-e Veszprémben.
- 13 A király hivatkozott kiadványaiban említi, hogy a Szentföldre indultakor a városhoz érkezett, illetve Zágrábba látogatott. Kíséretében mások mellett a következő egyházi és világi méltóságok mentek a tengerentúlra: Péter győri, Tamás egri püspök, Dénes tárnokmester, újvári ispán,

1217. nov. 4.° Tubania-forrás mellett (más néven Jisrael kútja, ma Yezreel, Mıntıqat ash-Shamāl, Izrael; *Chronica regia Coloniensis*. In: CFH I. 484. p.; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 949. p.)
1217. nov. 5.° a Gilboa-hegy(ek) lábánál (más néven Gelboe-hegy, Szíriai Szultánátus, ma Meirav területén, Mıntıqat ash-Shamāl, Izrael; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 949. p.)
1217. nov. 6.° Beisan (Beit She'an, Mehoz Ha Tzafon, Mıntıqat ash-Shamāl, Izrael; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 949. p.; *Pauler*, 1899. II. 64. p.; *Veszprémy*, 2008. 108. p.)
1217. nov. 9.° Bethsaida (*Chronica regia Coloniensis*. In: CFH I. 484. p.; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 949. p.; Oliverus scholasticus Coloniensis. In: CFH III. 1746. p.)
1217. nov. 10–12.° a Jordán jobb majd bal partján (Szíriai Szultánátus, Palesztína, ma Jordánia és Izrael határvidéke; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 949. p.; *Pauler*, 1899. II. 64. p.; *Veszprémy*, 2008. 108. p.)
1217. nov. 13.° Kafarnaum (ma Kefar Nahum, Mıntıqat ash-Shamāl, Izrael; *Chronica regia Coloniensis*. In: CFH I. 484. p.; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 950. p.; *Pauler*, 1899. II. 65. p.)
1217. dec. eleje° Tripolisz (Tripoliszi Grófság, ma Trāblos, Muḥāfazat aš-Šamāl, Libanon; *Chronica regia Coloniensis*. In: CFH I. 484–485. p.; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 950. p.; Oliverus scholasticus Coloniensis. In: CFH III. 1747. p.)

Csák nembeli Demeter asztalnokmester, valamint Kán nembeli Gyula fia László lovászmester (*Pauler*, 1899. II. 59. p.).

1217. dec. közepe^o Krak (*Crac*, Tripoliszi Grófság, ma Almishtaya közelében, Muḥāfazat Ḥims, Szíria; RA I/1. 330. sz.; RA I/1. 331. sz. II. András említi okleveleiben, hogy szentföldi tartózkodása idején Krakban megfordult, ahol a helyi johannita lovagok igen szívesen fogadták.)
1217. dec. dereka^o Margat (Tripoliszi Grófság, ma Bāniyās közelében, Muḥāfazat Ṭarṭūs, Szíria; RA I/1. 330. sz. II. András említi oklevelében, hogy szentföldi útja idején Margatba is ellátogatott.)
1217. dec. közepe^o Margatnál (*apud Margatum*; VMMH I. 15–16. p., RA I/1. 330. sz.)
1217. dec. 25.º Caesarea (Belma, Jeruzsálemi Királyság, ma Keysariya, Mehoz Heifa, Izrael; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 950. p.)
1217. dec. vége–1218. jan. eleje^o Tripolisz (Annales Reinhardsbrunnenses. In: CFH I. 192. p.; Chronica Sancti Petri Erfordensis moderna. In: CFH I. 471–472. p.; Franciscus Pipinus Bononiensis. In: CFH II. 950. p.; *Veszprémy*, 2008. 110. p. Hugó ciprusi király oldalán, részt vesz IV. Bohemund antiochiai fejedelem és Melisenda címzetes jeruzsálemi hercegnő a városban megrendezett esküvőjén.)
- 1218 kora tavasza^o Antiochiai Fejedelemség, Antiochia (területe ma túlnyomó részt Törökország Hatay tartományához [Hatay ili], kisebb részben Szíria Ladhakia tartományához [Muḥāfazat al-Lādhīqīyah] székhelye ma Antakya, Hatay ili, Törökország; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2240. p.; *Pauler*, 1899. II. 68. p.)
- 1218 tavasza^o Kilikai Kis-Örmény Királyság (ma Törökország dél része, Antalya, Karaman, Mersin, Adana és Osmanyé tartományok egésze bizonyos területei; VMMH I. 20–21. p. Személyes találkozó és szövetségekötés II. Leó kis-örmény királlyal.)

- 1218 közepe tájt^o Nikaiai Császárság, Nikaia (korábbi nevén Nicea, ma İznik, Bursa tartomány [Bursa ili], Törökország; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2230. p.; Andreae Danduli Chronicon Venetum. In: CFH I. 64. p.; Georgios Akropolites. In: ÁMTBF 299. p.; VMMH I. 221. p. Találkozó és szövetségkötés I. Teodor nikaiai császárral.)
- 1218 második fele^o Bolgár Cárság (Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2230. p.; Andreae Danduli Chronicon Venetum. In: CFH I. 64. p.; VMMH I. 21. p. Rövid ideig állítólag II. Aszen János bolgár cár fogságában, majd megegyezésük után szövetségkötés. A király kérdéses fogsága körüli bizonytalanságokra, illetve szakirodalmi nézetkülönbségekre, azok részletes áttekintésével: *Bárány*, 2012. 147–148. p.)
1221. márc. 21. előtt^o Bulgária, Bizánci Birodalom, Bizánc? (CFM 404–405. p.; Andreae Danduli Chronicon Venetum. In: CFH I. 64. p.; II. Aszen Iván bolgár cár oldalán állítólag egészen Bizáncig kíséri I. Róbert konstantinápolyi császárt: *Kronológia* 135. p.; *Csákó*, 2015. 360. p.)
- 1227 eleje^o Halicsi Fejedelemség (Peremisl, Zvenyigorod, Tyerebovl, Tyihom, Kamenyec, Zvenyigorod, gorodok: veeség; PSzRL II. 75. p.; *Font*, 2005. 216. p. Hadjáraton fia, András herceg érdekében.)
- 1231 második fele^o Halicsi Fejedelemség (Jaroszlavl, Halics, Vlagyimir; PSzRL II. 764–766. p.; *Font*, 2005. 221–222. p. A király hosszabb és sikeres hadjáratot a fejedelemségbe, és visszahelyezi a trónra fiát, Andrást.)
1232. máj. 16. a „bivalyok szigetén” (*in insula bubalorum*, azonosíthatatlan földrajzi név, talán a Duna egyik szigetét kell értenünk alatta; MES I. 283–284. p., RA I/1. 485. sz., keltére uo.)

1233. szept. Esztergom, stefanita ispotály (VMMH I. 116–119. [119.] p.; *Sebestyén*, 1938. 18. p.; *Barabás*, 2015. 152. p. Jacopo da Pecorara praenestei [palestrinai] püspök-bíbornok, pápai legátus, Róbert esztergomi érsek és több más egyházi, valamint világi előkelő társaságában)
1233. nov. 1. körül^o Rohrau (Osztrák Hercegség, ma Alsó-Ausztria, Ausztria) vidékén (Anonymi Austriacum Chronicon. In: CFH I. 506. p.; Continuatio Claustroneoburgensis III. In: CFH I. 764–765. p.; Continuatio Sancrucensis I. In: CFH I. 776. p.; 1235: ÁÚO VI. 567–568. p.; *Senga*, 1988. 50. p.; *Rudolf*, 2018. 17–18. p. A II. Frigyes osztrák és stájer herceg elleni első hadjáraton, atyja a király és öccse, Kálmán herceg társaságában.)
- 1233 Ravenna (Ravennai Ögrófság, Itália, ma Olaszó.; *Nyáry*, 1868. 593–594. p.)
- 1233 Velence (Velencei Köztársaság, ma Olaszó.; *Nyáry*, 1868. 594. p.)
- 1233/1234 Este (Este, Estei Ögrófság, Itália, ma Olaszó.; Chronicon Estense. In: CFH I. 557. p.; Chronicon pictum Vindobonense. In: CFH I. 658. p.; Thomas Ebendorferus de Haselbach. In: CFH III. 2220. p.; *Nyáry*, 1868. 597. p.)
1234. máj. 14. Székesfehérvár (*Cremonini*, 2019. 195–196. p.; Annales S. Iustinae Patavini. In: CFH I. 143., p.; Chronicon pictum Vindobonense. In: CFH I. 658. p.; Rolandus Patavinus. In: CFH III. 2091–2092. p. Házasságkötése Beatrix estei grófnővel, Guidotto da Correggio mantovai püspök, II. Frigyes osztrák és stájer herceg, valamint VII. Azzo estei ögróf és számos magyar, illetve észak-italiai előkelő jelenlétében.)
- 1235., jún.–júl.?^o Alsó-Ausztria (Anonymi coenobitae Zwetlensis Chronicon. In: CFH I. 259–260. p.; Anonymi Leobiensis Chronicon. In: CFH I. 270. p.; Chronicon Austriacum anonymi. In: CFH I. 506. p.; *Ficker*, 1884. 42–43. p.; *Senga*, 1988. 50. p.; *Rudolf*, 2018. 21–22. p. A II. Frigyes osztrák és stájer herceg elleni hadjáraton, fiai, Béla király és Kálmán szlavón herceg kíséretében.)

IV. Béla király itineráriuma (1214–[1235]–1270)

Árpád-házi királyaink sorában IV. Béla (ur.: 1235–1270) az első olyan uralkodó, akinek tartózkodási helyeit viszonylagosan nagyobb gyakorisággal ismerjük, illetve — elbeszélő forrásaink révén — módunkban áll meghatározni, és így elsősorban természetesen országglása idejére vonatkozóan, hozzávetőleg összefüggő itineráriumát el tudjuk készíteni.

- 1214 Székesfehérvár? (*Érszegi*, 1975. 96–97. p.; *Pauler*, 1899. II. 54. p.; *Zsoldos*, 2011/b. 8. p. Első, atyja, II. András általi királlyá koronáztatása.)
- 1217 nyara–1218 vége? Stein vára (Krajnai Ögrófság, Német–római Birodalom, ma Kamnik, Osrednjeslovenska regija, Szlovénia; CDES II. 3–5. [3.] p., RA I/1. 608. sz.)
- 1220 vége/1221. márc. 21. előtt Bulgária, Bizánci Birodalom, Bizánc? (CFM 404–405. p.; CFH I. 64. p.)¹⁴
- 1223 vége–1224, tavasz?, márc. 13. után Ausztria (Bécs?) vagy Stájerország, minden bizonnyal II. Lipót osztrák és stájer herceg udvarában (CDH III/1. 431–432., 434–435., 437–438. p.; *Barabás*, 2015. 132–133. p.)¹⁵
- 1228° Észak-Szerbia, Belgrád, Branicevo (ma Beograd, Braničevo, Szerbia), Északnyugat-Bulgária, Vidin (ma Oblast Vidin, Bulgária; CDES II. 3–5. [3.] p.; *Senga*, 1988. 44–48. p., az eltérő ld. véleményeket uo.)
- 1230 nyara° Halics vára alatt (Halics–vlagyimíri Fejedelemség, ma Галич, Івано-Франківська область, PSzRL II. 760–761. p.; CDES II. 3–5. [4.] p.; *Font*, 2005. 220. p.)

14 A hazai szakirodalom jobbra vele azonosítja II. András a közel egykorú francia forrásunk által – tévesen – Alixandresnek nevezett fiát, aki kútfőnk szerint atyja és II. Aszen Iván bolgár cár oldalán egészen Bizáncig kísérté el I. Róbert konstantinápolyi császárt (Kronológia 135. p.; *Csákó*, 2015. 360. p.) A kérdésben magunk nem tudunk állás foglalni, így a feltételezett adatot kérdőjellel szerepeltetjük az itineráriumban.

15 1224. márc. 13-án a pápa még úgy tudta, a magyar trónörökös II. Lipót herceg tartományaiban van. A hazatérése utáni első, napi datálást is tartalmazó oklevele csak (1224.) dec. 24-én kelt (CDCr. III. 238–240. p.), de csaknem bizonyos, hogy már jóval korábban magyar földre jött, és egyúttal elfoglalta drávántúli hercegségét is.

- 1231° Ausztria vagy Stájerország? (CDES II. 3–5. [4.] p.; *Senga*, 1988. 40–41. p. Sajnos forrásaink néhány vonatkozó, csak említészerű közlése alapján nem állapítható meg, hogy mag Béla trónörökös a harccselekmények során átlépte-e határt. Ellenkező esetben csupán nyugati határszéli – leginkább talán Sopron vagy Vas megyei – tartózkodását valószínűsíthetjük.)
- 1231 második fele° Jaroszlav (Halics–vlagyimíri Fejedelemség, ma Jarosław, Województwo podkarpackie, Lengyelország), Halics, Vlagyimír (Halics–vlagyimíri Fejedelemség, ma Volodimir-Vilinszkij, Volyns’ka oblast’; CDES II. 3–5. [4.] p.; Ukrajna; atyja, II. András király és öccse, András herceg oldalán; *Font*, 2005. 222. p.)
1233. aug. 22. a beregi erdő mellett (*apud silvam Bereyg*; Bereg m., ma Zakarpatska oblast’, Ukrajna; DF 286 742., ÁÚO I. 306–307. p., RA I/2. 599. sz. Eskütétele Benedek veszprémi püspök előtt atyja, II. András király beregi egyezségének megtartására.)
1233. nov. 1. körül° Rohrau (Osztrák Hercegség, ma Alsó-Ausztria, Ausztria) vidékén (Anonymi Austriacum Chronicon. In: CFH I. 506. p.; Continuatío Sancrucensis I. In: CFH I. 776. p.; Continuatío Claustroneoburgensis III. In: CFH I. 764–765. p.; 1235: ÁÚO VI. 567–568. p.; Continuatío Claustroneoburgensis III. In: CFH I. 764–765. p.; *Senga*, 1988. 50. p.; *Rudolf*, 2018. 17–18. p. A II. Frigyes osztrák és stájer herceg elleni első hadjáraton, atyja a király és öccse, Kálmán herceg társaságában.)
1234. febr. 23. Esztergom (VMHH I. 124. p., RA I/2. 604. sz.)
1234. ápr. 30–máj. 1. Stadlau (Osztrák Hercegség, ma Bécs egyik kerülete, Ausztria) mellett; Anonymi Leobiensis Chronicon. In: CFH I. 269–270. p.; Continuatío Admuntensis. In: CFH I. 752. p.; *Körmendi*, 2008. 9. p.; *Rudolf*, 2018. 19. p. Atyjával, II. Andrással a Babenberg-ház vendégeként, I. Vencel cseh király oldalán II. Henrik meissenai örgróf és Konstancia osztrák hercegnő esküvőjén.)

1235. jún.–júl.^o Bécs környékén (Anonymi coenobitae Zwetlensis Chronicon. In: CFH I. 259–260. p.; Snonymi Leobienſis Chronicon. In: CFH I. 270. p.; Chronicon Austriacum anonymi. In: CFH I. 506. p.; HO VI. 105–107. [106.] p.; Ficker, 1884. 42–43. p.; Senga, 1988. 50. p.; Rudolf, 2018. 21–22. p. A II. Frigyes osztrák és stájer herceg elleni második országos hadjáraton, atyja és Kálmán szlavón herceg oldalán.)
1235. okt. 14. Székesfehérvár (Chronicon pictum. In: CFH I. 656. p.; Pauler, 1899. II. 129. p.; második, egyeduralkodó királlyá való koronázása)
1236. okt. 27.? Pétervárad (*Petur Warad*, Bács m.; eredetije: Stiftsarchiv Heiligenkreuz [Ausztria], Rubr. 49., fasc. 2., no 6., RA I/2. 615. sz.)¹⁶
1236. okt. 29.? Pétervárad (*Warad*; RA I/2. 616. sz.)¹⁷
1237. máj. 11. Dras (Darázs?) falunál (*aput villam Dras*; DF 200 632., RA I/2. 190. p. [620. sz.]. A helynév azonosítása feletébb bizonytalan, talán a Hont megyei településsel [ma Drážovce, Besztercebányai kerület, Szlovákia, ÁMTF III. 190. p.], vagy esetleg a Nyitrában, a Zoboralján fekvő Darázsival [ma Drážovce; Zobordarázs, Nyitrai kerület, Szlovákia; ÁMTF IV. 369–370. p.] jöhet szóba.)

16 A kiadvány hitelességét illetően valóban komoly kétségek merülnek fel (ld. uo.), de valódiságát véleményünk szerint nem zárhatjuk ki. Ha figyelembe vesszük, hogy egy hamisítvány készítésekor igyekeztek elkerülni a meglepő és szokatlan körülmények írásba foglalását, az oklevél kelethelye elfogadhatónak tűnik. Az is lehetséges, hogy egy eredeti oklevél alapján, annak *datatió*ját felhasználva készült hamisítvány, következésképp az adatot – kérdőjelesen – megfelelőnek találtuk arra, hogy felvegyük munkánkba.

17 Az oklevél hitelessége – az előző okmányéhoz hasonlóan – szintén kétségbe vonható (ld. uo.), mindazonáltal a fent elmondottak alapján a *datatio* akár egy elveszett eredeti kiváltságlevélből is származhat, így az adatot kérdőjellel, külön hangsúlyozva a bizonytalansági tényezőket, szerepeltetjük az itineráriumban.

1237. jún. 24. Sebes (*Sebus*; Minthogy a kora középkorban Magyarországon bő fél tucat Sebes nevű település létezett, azonosítása roppant bizonytalan. a baranyai faluval (ÁMTF I. 376. p.), a Sáros megyei kettős településsel (ma Alsó-, Felsősebes, ma Nižná-, Vyšná Šebastová, Eperjes; Prešov része, Eperjesi kerület, Szlovákia), de a temesi, később Karánsebes, ma Caransebeș, Románia, néven ismert faluval és a Kolozsban fekvő Sebesvárral, ma Bologa, Románia, is, így a kérdés eldönthetetlen; DL 216., CDAC VII. 27–31. p., RA I/2. 621. sz.)
1237. júl. 5.? Zólyom (*Zolim*; Zólyomi isp., ma Zvolen, Zólyomi kerület. Szlovákia; eredetije nem fellelhető, CDES II. 16–17. p., RA I/2. 622. sz.; a levél valószínűsíthető időpontjára és helyére uo., vö.: *Pauler*, 1899. II. 136. p.; *Senga*, 1990. 66–68. p.)
1237. nov. 10. Zólyom (*Zoulum*; DF 248 519., RA I/2. 626. sz.)
1237. nov. 19. Zólyom (*Zoulum*; DF 236 528., RA I/2. 627. sz.)
1237. nov. 20. Zólyom (*Zolum*; DF 236 992., RA I/2. 628. sz.)
1237. dec. 4. Ság (*Sag*; Magyarországon korszakunkban legalább tíz Ság nevű település volt, de a király előző ismert tartózkodási helye alapján valószínű, hogy a Hont megyei településről van szó, ahol a király egyébként 1244-ben is megfordult, ma Ipolyság, Šahy, Nyitrai kerület, Szlovákia, de a Nógrád megyei falu is komolyan számba jöhet a lehetőségek között (ma Karancsság, ÁMTF IV. 290–291. p. DF 206 971., RA I/2. 629. sz.)
1238. febr. 12. Szászkerked (*villa Saxonum de Erkud*; Szászföld, ma Mezőkerked; Archiud, Beszterce-Naszód m., Románia; DL 30 354., RA I/2. 638. sz.)
1238. máj. 3. Buda (DL 223., RA I/2. 640. sz.)
1238. máj. 23. az Ipoly mellett (*iuxta aquam Ipul*; DL 61 139., RA I/2. 641. sz.)
1238. jún. 7. Zólyom (*Zolum*; DF 289 183., RA I/2. 642. sz.)

1240. febr. 7. Pest (*Pest*; Pest m., ma Bp. V., VI. kerülete; DF 261 764., RA I/2. 672. sz.)
1240. márc. 13. Buda (RA I/2. 673. sz.)
1240. márc. 17. Buda (Archives Départementales de la Côte d'Or [Dijon] 11, H 27, kiadása és regesztája: Kiss, 2018. 3–4. p.)
1240. márc. 21. Buda (Archives Départementales de la Côte d'Or [Dijon] 11, H 27, kiadása és regesztája: Kiss, 2018. 4–5. p., RA I/2. 674. sz.)
1240. ápr. 2. Buda (DF 206 994., RA I/2. 675. sz.)
1240. ápr. 6. Buda (DF 253 828., RA I/2. 676. sz.)
1240. máj. 11. Leupusdorf mellett (*prope villam Theotonicorum de Leupusdorf*; később Lipoltfalva, Vas m., ma Loipersdorf-Kitzladen, Burgenland, Ausztria; DL 244., RA I/2. 679. sz.)
1240. máj. 13. Buda? (DF 226 661.)
1240. máj. 20. Sopron vára (*in castro Suprun*; Sopron m.; Heiligenkreuzi Apátság Levéltára, Stiftsarchiv Heiligenkreuz, Rub. 52., fasc. 2., no. 7., UB I. 196. p., RA I/2. 682. sz.)
1240. jún. 18. Sopron vára (*in castro Suprun*; CDAC II. 101., RA I/2. 685. sz.)
1240. júl. 9. Zólyom (*Zoulum*; DL 61 142., UB I. 197. p., RA I/2. 686. sz.)
1240. aug. 12. Zólyom (*Zolum*; DL 246., RA I/2. 691. sz.)²¹

21 A diploma *datatio*ja nem tartalmaz évszámot, de a kelet időpontjaként a király 5. uralkodási évét jelöli meg, így az aligha lehet kétséges.

1240. szept. 10. „a szigeten” (*in insula*; DL 248., RA I/2. 692. sz. A kelet hely azonosítása szerfelett problematikus, leginkább talán a Nagy- [ma Csepel-] sziget, esetleg a Buda és Pest közötti Nyulak-szigete [ma Margit-sziget, Bp.] jöhet szóba.)
- 1241–1242 fordulója körül a halicsi határ közelében (Thomae archidiaconi Spalatensis *Historia Salonitanorum*. In: CFH III. 2233. p.)
- 1241., febr. közepe tájt? Esztergom közelében (Thomae archidiaconi Spalatensis *Historia Salonitanorum*. In: CFH III. 2233. p.)
1241. márc. eleje–dereka Buda (Magistri Rogerii *Carmen miserabile*. In: CFH III. 2071. p.)
1241. márc. 15. körül–ápr. eleje.^o Pest (Magistri Rogerii *Carmen miserabile*. In: CFH III. 2072–2073., 2075. p.)
1241. ápr. 11–12.º Muhi (Borsod m., ma Borsod-Abaúj-Zemplén m. Magistri Rogerii *Carmen miserabile*. In: CFH III. 2075–2076.; *Chronicon pictum*. In: CFH I. 656. p. A mongol főerőkkel vívott, döntő vereséggel zárult csata.)
1241. ápr. dereka tájt Nyitra (CDES II. 208–209. [208.] p.; *Zsoldos*, 2019. 78. p.)
1241. ápr. vége körül Pozsony (CDES II. 83. p.; *Zsoldos*, 2019. 78. p.)
1241. máj. eleje Hainburg (Osztrák Hercegség, ma Hainburg an der Donau, Alsó-Ausztria, Ausztria; Magistri Rogerii *Carmen miserabile*. In: CFH 2079. p.)
1241. máj. első harmada Sopron? (Magistri Rogerii *Carmen miserabile*. In: CFH III. 2079. p.; *Zsoldos*, 2019. 78–79. p.; Mária királyné és gyermekeik társaságában, ahogy ezt követően, a zágrábi tartózkodás végéig ugyancsak.)
1241. máj. közepe Segesd (Segesdi isp., ma Somogy m.; Magistri Rogerii *Carmen miserabile*. In: CFH III. 2079. p.; *Zsoldos*, 2019. 80. p.)

1241. máj. 18. Zágráb (*Zagrabia*; Zágráb m., ma Zagreb, Horvátó.; CDES II. 65–66. p., RA I/2. 706. sz. [az oklevél keltje a tatárok betörésének említése miatt kétségtelen]; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH 2238–2239. p.)
- 1241 nyara Szlavónia, valószínűleg Zágrábban vagy közvetlen környékén (Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2238–2239. p.; *Zsoldos*, 2019. 80. p.)
1242. jan. 19. Csázma mellett (*apud Chazma*; Körös m., ma Čazma, Bjelovarsko-bilogorska županija, Horvátó.; 1413-as másolata: Vatikáni Levéltár, Instr. Misc. Fasc 37 no 6. D. I., HDF II. 902–904. p., RA I/2. 712. sz.)²²
1242. febr. Spalato (Közép-Dalmácia, ma Split, Splitsko-dalmatinska županija, Horvátó.; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2241. p.; *Zsoldos*, 2019. 82. p.; ismét együtt hitvesével, Máriával és gyermekeikkel)
1242. febr. közepe–márc. második fele Trau (*Tragurium*, Közép-Dalmácia; ma Trogir, Splitsko-dalmatinska županija, Horvátó.; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2241–2242. p.; *Zsoldos*, 2019. 82. p.)
1242. márc. 10. Trau mellett (*apud Tragurium*; Dalmácia, ma Trogir, Splitsko-dalmatinska županija, Horvátó.; DL 33 177., RA I/2. 713. sz.)
1242. márc. 18.? Trau (CDCr. IV. 146–148. p.; RA I/2. 715. sz.; *Zsoldos*, 2019. 82. p. Ott-tartózkodása a város kiváltságolása alapján valószínűsíthető, de mivel az nem teljesen bizonyos, az adatot inkább kérdőjellel szerepeltetjük.)
- 1242., márc./ápr.? Klissza (Clitia; CDCr. IV. 162–163. p.; *Zsoldos*, 2019. 82. p.)

22 A pápához intézett levél kiadásának éve a tatárok a Dunán való átkelése miatti veszély említése okán egyértelmű.

- 1242 nyara, esetleg kora ősze^o Sopron mellett (CDES II. 85–88. p. [86. p.]; *Pauler*, 1899. II. 190. p.; *Bánlaky*, 1930. 3. p. II. Frigyes osztrák és stájer herceg elleni hadjárata, amelyre legnagyobb valószínűség szerint valamikor júl. közepe tájt került sor.)
1242. okt. 3. Móríchida mellett (*apud pontem Mauricii*; Győr m., ma Győr-Moson-Sopron m.; DL 251., RA I/2. 722. sz.)
- 1242., okt. 13. után Segesd (*Segust*; Segesdi isp., DF 230 121., RA I/2. 727. sz. A napi dátum nélkül kibocsátott oklevél közlelbbi keltét az uralkodási év [8.] határozza meg, aminek helytállóságát a király itineráriuma is támogatja.)
1242. nov. 16. Verőce mellett (*apud Wereuzha*; Verőcei isp., ma Virovitica, Virovitičko-podravska županija, Horvátország; DF 255 405., RA I/2. 723. sz.)
1242. nov. 21. Verőce (*Wereucha*; DL 33 702., RA I/2. 724. sz.)
1243. jan. 24. Nyitra (*Nitria*; Nyitra m., ma Nitra, Nyitrai kerület, Szlovákia; DL 255., RA I/2. 732. sz.)
1243. jan. 29. Turóc vár mellett (*apud castrum Turuz*; Zólyomi isp., ma Znievský hrad, Kláštor pod Znievom, Zsolnai kerület, Szlovákia, területén; DL 58 005., RA I/2. 734. sz.)
1243. ápr. 16.? Buda (Az irat szövege csak újkori, olasz nyelvű kiadásokból ismert, CDCr. IV. 185. p., RA I/2. 737. sz.)²³

23 Évszám megjelölése nélkül, húsvét ötödnapján, Budán kibocsátott oklevelében a király — megdicsérve őket hűségükért — meghagyja Trau város lakóinak, hogy Sándor klisszai zsupánt támogassák működésében, egyúttal tudatja velük, hogy Dénes szlavón herceget, István tenger-melléki bánt és az említett Sándor zsupánt utasította megoltalmazásukra. A levél keltének évét kiadásai 1243-ra tették, aminek helytállóságát a következők alapján megerősíthetjük. Egyfelől a Türje nembeli Dénes fia Dénessel azonosítható főúr szlavón hercegeként való szereplése 1242. november és 1244 vége között adatolható, István tenger-melléki bánságára pedig — a kérdéses kiadványtól eltekintve — csak 1243 februárjából van adatunk (*Kádár*, 2018/b. 128–129. p.; *Zsoldos*, 2011. 45. p.). Az utóbbi tisztség betöltői vonatkozásában, már ha egyáltalán, mint az okkal megkérdőjelezhető, viselte más a méltóságot ekkortájt, lényegében semmit sem tudunk, és nincs segítségünkre Sándor klisszai zsupánságának említése sem. Az 1242. és az 1245. évi kelet biztosan kizárható, a *datatió*ban megjelölt napon ugyanis a király az előbbi évben (ápr. 24.) Dalmáciában, esetleg Szlavónia délnyugati részén (RA I/1. 715., 718., sz.), 1245-ben pedig

1243. jún. 5. Nyulak-sziget (*iuxta Buda in insula que dicitur Leporum*; ma Margit-sziget, Budapest; DL 74 795., RA I/2. 744. sz.)
1243. júl. 5. Székesfehérvár (DL 106 086., RA I/2. 747. sz.)
1244. jan. 26. Székesfehérvár (DL 61 178., RA I/2. 756. sz.)
1244. márc. 21. Győr (*Jaurinum*; DL 33 703., RA I/2. 758. sz. Alighanem e napokban tartózkodott Győrben Kán nembeli Gyula nádor is, akinek oklevelét [ÁNHO 68. sz..] márc. 23-án a király írta át, ld. alább.)
1244. márc. 23. Győr (*Jeurinum*; DF 274 091., RA I/2. 759. sz.)
1244. máj. 8. Verőce (*Wereuche*; DL 536., RA I/2. 765. sz.)
1244. jún. 15.° Gallas vár mellett (*apud castrum Galaas*; DL 267., RA I/2. 769. sz.)
1244. jún. 30.° a Gallas vár melletti táborban (*in castris iuxta castrum Gallas*; DF 285 460., RA I/2. 770. sz.; A vár és környéke a korban feltehetően már Orbász megyéhez tartozott, Boszniától került magyar uralom alá, pontos fekvése azonban nem ismert. Talán a mai Banja Luka, Bosznia-Hercegovina, területén vagy közelében állt)
1244. aug. 26. Buda (DL 36 133., RA I/2. 772. sz.)
1244. okt. 2. a ciszterciek bakonyi monostoránál (*apud monastrium cisterciensium de Bokan*; minden valószínűség szerint a zirci Szűz Mária-kolostor; CDCr. IV. 243–244. p., RA I/2. 776. sz.)

(ekkor húsvét utáni csütörtök ápr. 20-ra esett) Zágráb megye szívében, Toplicán tartózkodott (RA I/1. 804. sz.). Ugyanakkor 1243 tavasza mellett a következő év is szóba jöhet, mikor is húsvét ötödnapja ápr. 7-én volt. Az 1244-es kelet mindazonáltal, elsősorban az archontológiai megfontolások okán, másfelől amiatt, mert az itinerárium ismert adatai alapján a király budai, vagy akár *medium regni*-beli tartózkodása legfeljebb elképzelhető, valószínűtlenebbnek tűnik. Minthogy azonban az utóbbi évet nem zárhatjuk ki, a tárgyalat *datatiót* kérdőjellel vettük fel adatsorunkba.

1244. okt. 5. Segesd mellett (*apud Segusd*; Segesdi isp., ma Somogy m.; DL 35 969., RA I/2. 777. sz.)
1244. okt. 11. Zalavár mellett (*apud castrum Zala*; Zala m., ma uo.; DL 271., RA I/2. 779. sz.)
- 1244., okt. 13. után Nomoy falu mellett (*apud villam Nomoy in partibus Zegerie*; Zagorjei várisp., Varasd m., a helynév azonosítására nincs javaslatunk; DL 99 842., RA I/2. 783. sz., az iratban megjelölt napi dátumtól [1244. febr. 10.] valószínűleg eltérő, tényleges keltére uo.)
1244. okt. 26. Segesd (*Seguest*; DL 35 900., RA I/2. 785. sz.)
1244. okt. 28. Komáromnál (*prope Kamarun*; Zala m., ma Zalakomár, uo.; DL 40 537., RA I/2. 786. sz.)
1244. nov. 7. „Sabya” mellett (Zsablya, minden valószínűség szerint Bács m.-i település; DF 230 107., RA I/2. 789. sz.)
1244. nov. 12. Bars vár mellett (*iuxta castrum Bors*; Bars m., ma Óbars; Starý Tekov, Nyitrai kerület, Szlovákia; DL 36 020., RA I/2. 790. sz.)
1244. nov. 16. a sági monostornál (*apud monasterium quod dicitur Martini bani in Sag*; DF 273 477/9., RA I/2. 791. sz.)²⁴
1244. dec. 11. Zólyom (*Zolon*; DF 274 727., RA I/2. 792. sz.)
1244. dec. 15. Korponánál (*apud Curpuna*; Hont m., ma Krupina, Besztercebányai kerület, Szlovákia; DF 274 494., RA I/2. 793. sz.)
1245. ápr. 11. Brebir (*in Breberio*; Vinodoli isp., ma Bribir, Primorsko-goranska županija, Horvátó.; DL 50 019., RA I/2. 803. sz.)

24 Magyarországon a 13. század közepén két olyan Ság nevű település is volt, amelyben kolostor állt, ráadásul ezek távolsága meglehetősen csekély. Az egyik monostor, ahol jóval nagyobb valószínűség szerint az oklevél készült, a premontreiek Hont megyei Szűz Mária-prépostsága (ma Šahy; Ipolyság, Nyitrai kerület, Szlovákia) a másik pedig a nógrádi, Karancsalján, ma szintén Nógrád megyében fekvő, feltehetően bencés rendi sági (ma Karancsság) kolostor.

1245. ápr. 16. táján Vrána közelében (*apud Vranam*; ma Vrana, Zadarska županija, Horváto.; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2248. p.)
1245. ápr. 20. a toplicai ciszterci monostornál (*apud monasterium cisterciensium in Topliz*; más néven Topuszkó, Zág-ráb m., ma Topusko, Sisačko-moslavačka županija, Horváto.; DL 283., RA 804. sz.)
1245. máj. 19. Székesfehérvár mellett (DL 35 814., RA I/2. 806. sz.)
1245. jún. 17. Székesfehérvár (DL 86 826., RA I/2. 809. sz.)²⁵
1245. júl. közepe táján Veszprém, Szent Katalin domonkos kolostor (Vita b. Margaritae Hungaricae. In: CFH III. 2469.; 2481. p.)²⁶
1245. jún. vagy júl. Barsnál, a Garam mellett (*prope Bors iuxta Granum*; DL 29 658., a keltezés körüli kérdésekre: RA I/2. 807. sz.)
1245. júl. 22. Görgő (*Sergeo!*; Szepes m., ma Spišský Hrhov; Szepesgörgő, Eperjesi kerület, Szlovákia; DL 286., RA I/2. 813. sz. Minden bizonnyal ide kapcsolható Béla 1245. szept. 9-i, az itineráriumot alaposan összezavaró, görgői keltezésű oklevele, ld. Szentpétery megjegyzését: RA I/2. 244–245. p.)
1245. aug. 8. Balogd mellett (*apud villam Bolugd*; vélhetően az abaúji, Kassa vidékén fekvő faluval azonosíthatjuk, ma Blažice, Kassai kerület, Szlovákia; DF 210 447., RA I/2. 815. sz.)
1245. aug. 31. Sáros (*Sarus*; eredetije nem maradt fenn, XVI. századi másolata: DL 76 138., CDES II. 132. p.)
1245. szept. 3. Görgő (*Gurgeu*; DF 228 433., CDES II. 133. p.)

25 Elképzelhető, hogy e napokban, vagy egy hónappal korábban, az uralkodó máj. közepi székesfehérvári tartózkodása idején került sor az akkor hat esztendő István herceg királlyá koronázására (Zsoldos, 2007. 13. p.).

26 Szent Margit hercegnő legkorábbi, 14. század eleji legendái említik, hogy kevéssel három és fél éves kora után szülei maguk vitték Veszprémbe, és adták be az ottani domonkos zárdába. Vö. a legenda Ráskay Lea-féle fordításával: CFH II. 1494. p. Margit születésnek időpontjára ld. Wertner, 1892. 492. p.

1245. szept. 7. Budánál (*apud Budam*; DF 289 178., RA I/2. 817. sz., keltére uo.)
1245. szept. 9. Görgő (*Gurgeu*; DL 287., RA I/2. 818. sz.)
1246. jan. 10. Budafelhévíz (*Budae calidas aquas*; Pilis m., ma Bp. III. kerületének része; DF 282 619., RA I/2. 827. sz.)
- 1246., az év eleje? Nagy-(Csepel-)sziget vagy Boldogságos Szűz-sziget? (*in insula*; DF 207 012., ÁÚO II. 190–191. p.)²⁷
1246. jún. 15.° Bécsújhely mellett (Alsó-Ausztria, Wiener Neustadt; *Annales Bawarici et Austriaci breves, Annales Praedicatorum Vindobonensium*. In: CFH I. 110., 182. p.; *Szende*, 2000. 333–335. p. A II. Frigyes osztrák és stájer herceg csapataival vívott, vereséggel zárult ütközet.)
1246. szept. 11. Polyána vára latt (*in Zolum, sub castro Polona*; Ózólyom, Zólyomi isp., ma Pustý hrad, Zólyom; Zvolen, Zólyomi kerület, Szlovákia, területén; DL 65 690., RA I/2. 836. sz.)
1246. szept. 27. Zólyom (*Zolim*; DL 40 515., RA I/2. 837. sz.)²⁸

27 Domonkos alországbíró említi 1246-ban, napi keltezés nélkül kiadott oklevelében, hogy egy András országbírótól „megörökölt” per során a (bakony)béli apát akkor kereste fel a királyt, amikor az a „szigeten” időzött. A kétségkívül nem egyértelmű helymeghatározás alighanem a Nagy- (ma Csepel-sziget, Pest m., illetve Budapest XXI. kerülete), vagy a „Budai”-ként is emlegetett Szent Szűz-(ma Margit-)szigetet takarja, ahol az uralkodó egyébként három évvel korábban, 1243 júniusában bizonyosan járt. Amennyiben az azonosítási javaslatok bármelyike helytálló, mivel egyfelől Domonkos hivatalviselésére saját, szóban forgó oklevele az egyetlen adatunk, előde pedig csak 1244. évi kiadványokban szerepel (*Zsoldos*, 2011. 30 p.), másfelől mert az alországbíró azt is elmondja, hogy a per előtte is hosszabb ideig folyt, és mint láttuk, végül személyesen a király is foglalkozott vele, IV. Béla a szigeten tett látogatása a legnagyobb valószínűség szerint az év első hónapjaiban, máj. vége előtt történt. Ugyanakkor a fenti percelelményekre, így a király vizsgált tartózkodására 1245-ben — itineráriuma szerint leginkább jún. végén — is sor kerülhetett, ezért az adatot kérdőjellel vettük fel listánkra.

28 Elképzelhető, hogy ekkoriban, 1246 kora őszén, talán épp szept. végén került sor Zólyomban Lev Danyilovics halicsi trónörökös és IV. Béla leánya, Konstancia egybekelésére (*Senga*, 1987. 590–594. p.). Az eseményt Font a következő év (1247) augusztusára datálja, aminek helytállósága szintén lehetséges (*Font*, 2005. 250., 263. p.).

1246. nov. 15. Vasvár mellett (*apud castrum Ferreum*; Vas m., ma uo.; DF 289 179., RA I/2. 839. sz., keltére uo.; *Varga*, 2003. 271. p.)
1246. dec. 15. Esztergomnál (DL 16., RA I/2. 841. sz.)
1247. máj. 4.? Nagy-sziget (*Magna insula*; DL 40 606., CDES II. 172. p. A parancslevél az RA-ban nem szerepel, kelte a benne foglaltak szerint eljáró Privart ispán 1247. évi átírása alapján csaknem bizonyosnak látszik.)
1247. aug. 3. Zólyom (*Zolum*; DL 40 021., RA I/2. 857. sz.)
1247. aug. 12. Zólyom (*Zolum*; DL 310., RA I/2. 858. sz.)
1247. szept. 11. Zólyom (DF 288 955., RA I/2. 861. sz. Valószínű, hogy az uralkodó aug. eleje óta megszakítás nélkül tartózkodott Zólyomban.)
1247. nov. 11.? Patak (Potoka; Pataki isp.; DF 289 184., RA I/2. 934. sz. A IV. Ince pápának írt levél valószínűsíthető keltére: *Senga*, 1987. 604–610. p.)
1248. febr. 24. Görgő (*Gurgeu*; Szepes m., DF 210 758., RA I/2. 874. sz.)
1248. ápr. 1. Vaska (*Waska*; Verőcei isp., ma Vaška, Virovitičko-podravka županija; Horvátó.; DL 99 845., RA I/2. 877. sz.)
1248. ápr. 3. Vaska (*Waska*; DF 230 126., RA I/2. 878. sz.)
1248. ápr. 3. körül Vaska mellett (*apud Waska*; DL 335., RA I/2. 880. sz.)²⁹
1248. Buda (DF 237 955., RA I/2. 895. sz.)
1249. márc. 25. Buda (DL 1244., RA 904. sz.)

29 A Türje nembeli Fülöp zágrábi püspök és testvére javára kiállított kiváltságlevél keltéként a király uralkodása 13. évét jelölték meg, 1248-ban, okt. dereka előtt pedig IV. Béla legjobb tudomásunk csak ápr. elején járt Vaskán, illetve általában, a Délvidéken (RA I/2. 878. sz.).

1249. jún. 8. Pozsony (*Posonium*; DL 85 667., RA I/2. 909. sz., kelte uo. a székesfehérvári káptalan átírása alapján)
1249. szept. 2. Buda (DL 101 643., CDCr. Supplement I. 136. p.)
1250. jún. 23. Győr (*Seurinum!*; DL 36 224., RA I/2. 926. sz.)
1250. júl.–aug.° Alsó-Ausztria, Himberg, ma ua., alatt; *Chronicon Salisburgenses*. In: CFH I. 678. p.; *Continuatio Annalium Mellicensium*. In: CFH I. 755. p.; *Szendé*, 1999. 268–269. p.: 37–38. jegyz.; *Rudolf*, 2020. 157–158. p.)³⁰
1250. nov. 27.? Sáros (*Sarus*; Sárosi isp., ma Kis-, Nagysáros; Malý-, Veľký Šariš, Eperjesi kerület, Szlovákia; DL 65 658., RA I/2. 937. sz., valószínű keltére 1251. évi átírása alapján uo.)
1251. máj. 10. Buda (DL 354., RA I/2. 946. sz.)

30 Felettebb kérdéses, hogy a király 1250. júl. 7-én kelt *privilegium*ában említett Himberg alatti harci cselekmények, jelesül a megadományozott Ákos nembeli Ernye akkori lovászmester és szolgagyőri ispán vitézkedése, Wernhard Preussel himbergi várnagy párbajban való meggyilkolása és csapatának megfutamítása az 1250. évi országos hadjárat során, vagy még az előző év folyamán történt, mint azt Senga Toru vélelmezte (*Senga*, 1987. 601–602. p.). Mindenképp feltűnő és növeli kétségeinket az 1250. kora nyarára való datálást illetően, hogy az uralkodó már júl. első napjaiban, feltehetően alig néhány héttel a hadjárat megkezdése, a Himberg alatti harcok lezajlása után birokadományban részesítette volna régi hívét, főként azzal együtt, hogy Ernye ispán szóban forgó diadalmas cselekedetének elbeszélését oklevelünk legalábbis látszólag mint régebben, nem pedig néhány hete vagy napja történt eseményt, az „*item cum quadam vice exercitum nostrum contra Austria duximus destinandum*” időhatározós szerkezettel vezeti be, nem teszi hozzá, hogy arra csak a minap, nemrégiben, vagy kevéssel korábban, stb. került volna sor. Oklevelünk szövege szerint ráadásul a birtokba iktatás már le is zajlott, ami egyébiránt a *privilegium* kibocsátásának előfeltétele volt, ami alapján pedig azt kell feltételeznünk, a királyi kegyenylvánításról már jóval korábban döntés született, és a szokásos procedúra alatt Himbergnél a főúr egy újabb bátor szolgálattal gyarapította érdemeit, amit aztán rögtön bele is foglaltak a készülő okiratba. Ez elfogadható magyarázatnak tűnik, de bizonytalanságunkat tovább növeli, hogy IV. Béla 1251. nov. 17-i, Ernye javára kibocsátott oklevelének (RA I/2. 956. sz.) *narratiója* teljes egészében, szó szerint megegyezik az 1250. júliusára keltezett kiadványának vonatkozó részével, így még az sem kizárható, hogy valamelyik adománylevél hamisítvány. A dilemmára ld. még: *Rudolf*, 2020. 158–159. p.

1251. máj. 24. Buda (DL 43 626., RA I/2. 947. sz.)
1251. szept. 3. Buda (DL 8003., RA I/2. 953. sz.)
1251. Salona és Trau között, a Szent Péter-egyház mellett (*apud ecclesiam Sancti Petri, que est inter Salonam et Traugurium*, a két település ma Solin, illetve Trogir, Splitsko-dalmatinska županija, Horváto.; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2251. p.; *Gál*, 2015. 64. p.)
1251. Spalato (Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2251. p; *Gál*, 2015. 64. p.)
1252. jún. 2.° a Pozsony melletti táborban (*apud Posonium in castris*; DF 248 721., RA I/2. 972. sz. Rátót nembeli Roland nádor bizonyosan Pozsonyban tartózkodott e napon: ÁNHO 85. sz.)
1252. jún.–júl.° Alsó-Ausztria (Annales Pragenses. On: CFH I. 184. p.; Chronicon Salisburgenses. In: CFH I. 678. p.; Continuatio Lambacensis. In: CFH I. 773. p.; *Szende*, 1999. 271–272. p.; *Rudolf*, 2020. 163–164. p.)
1252. jún. 15.° a Bécs melletti táborban (*in castris iuxta Viennam*; DL 366., RA I/2. 973. sz.)
1252. jún. 20.° a Bécs melletti táborban (*in castris iuxta Viennam*; DL 62 378., RA I/2. 974. sz., keltére 1252. évi átírása és a király itineráriuma alapján uo.)
- 1252.? Veszprém, Szent Katalin domonkos zárda (Vita b. Margaritae Hungaricae. In: CFH III. 2483. p.; Sz. Margitnak, IV Béla király leányának élete. In: CFH II. 1495. p.)³¹

31 Forrásaink elbeszélik, hogy Margit hercegnőt szülei 10 éves korában Veszprémből átvitték a nyulak-szigeti (vagy más néven budai-szigeti) domonkosrendi nőkolostorba. Nem kizárható ugyanakkor, hogy a hercegnő átköltöztetésére csak a következő év tavaszán került sor, amikor ismeretes IV. Béla egy nyulak-szigeti keltezésű oklevele (RA I/2. 991. sz.).

- 1252.? Nyulak szigete, Szűz Mária dominikánus kolostor (Vita b. Margaritae Hungaricae. In: CFH III. 2483. p.; Sz. Margitnak, IV Béla király leányának élete. In: CFH II. 1495. p.)³²
1252. aug. 10.? „a királyné új faluja” mellett (*apud novam villam regine nostram*, azonosíthatatlan helymegjelölés, leginkább talán valamelyik észak-dunántúli települést takarja; DL 40 030., RA I/2. 975. sz., valószínűsíthető keltére a székesfehérvári káptalan 1252. aug. 21-i átírása alapján uo.)
1253. máj. 11.? Nyulak szigete (*insula Leporum*; DF 289 187., RA I/2. 991. sz., keltére uo., vö.: MES I. 415. p.; Kiss, 2015. 42–43. p. [Benedek esztergomi érsek 1254. febr. 25-i pápai megerősítése alapján])
- 1253 jún. vége–júl.^o Morvaország, Olomouc vidékén (Annales Pragenses. In: CFH I. 184–185. p.; Continuatio Annalium Mellicensium. In: CFH I. 755. p.; Matthias Miechovius: Chronica Polonorum. In: CFH II. 1605. p.; Szende, 1999. 275–277. p.)
1253. aug. 16. Babót vár mellett (*prope castrum Baboch*; Kapuvár, Sopron m.; DF 267 982., RA I/2. 996. sz.)
1253. okt. 3. Győr (*Jaurinum*; DL 381., RA I/2. 998. sz.)
1253. okt. 8. Komáromnál (*apud Kamarun*; Komárom m., ma Komárom-Esztergom m.; DL 86 949., RA I/2. 999. sz.)
1253. okt. 11. Komárom (*Kamarun*; MES I. 411. p., a keltére uo., RA I/2. 1000. sz.)
1254. ápr. vége–máj. eleje Pozsony (Annales Pragenses. In: CFH I. 185. p.; Anonymi Chronicon Austriacum. CFH I. 507. p.; Szende, 1999. 115. jegyz.)

32 Forrásaink tudósítása szerint Margit hercegnőt szülei 10 éves korában Veszprémből átvitték a nyulak-szigeti domonkosrendi zárdába. Lehetséges ugyanakkor, hogy a hercegnő átköltöztetése csak a következő év tavaszán történt, 1253. május közepéről ismeretes ugyanis IV. Béla egy nyulak-szigeti keltezésű kiadványa (RA I/2. 991. sz.).

1254. máj. 31. körül Buda? (VFOP 338. p.; SFÉ 50–51.p. Idősebb fia, István trónörökös keresztény házasságkötése Erzsébet kun hercegnővel a Szent Miklós domonkos kolostorban, amelyen, jóllehet forrásunk nevesítve nem említi, nagy valószínűség szerint az uralkodó és Mária királyné is részt vett. [Zsoldos, 2005. 191. p.: 49. jegyz.; *Implom*, 2017. 61., 92. p.]
1254. szept. 16.? Zólyom (*Zoulum*; DF 289 185., RA I/2. 1015. sz., valószínű keltére uo.)
1254. okt. 18. körül[□] Vác (Pest m., részleges országgyűlés Nógrád, Hont és Gömör megyéknek, *S. Kiss*, 1971. 13–15. p; 1255. aug. 16.: MES I. 422–424. [423.] p., RA I/2.1048. sz.)
1255. márc. 17. Vaska mellett (*apud Waskam*; DF 252 015., RA I/2. 1034. sz. Rátót nembeli Roland nádor márc. 11-én szintén Vaskán volt: CDB II. 23. sz.)
- 1255., márc. 17. körül? Vaska (DL 412., RA I/2. 1038. sz.)
1255. júl. 6.? Pozsony (*Posonium*; DL 40 038., RA I/2. 1042. sz., kelte Rátót nembeli Lóránd nádor 1255. dec. 13-i átírása alapján)
1255. aug. 1. Buda (DL 71 737., RA I/2. 1045. sz.)
1255. Pest (*Pest iuxta Danubium*; Erdődy D 10., CDCr. IV. 612–613. p., RA I/2. 1070. sz.)
1256. márc. 21. „*apud Alba curia*” (valószínűleg a Zala m.-i Komárral azonos, ma Zalakomár, uo.; DF 230 149., RA I/2. 1079. sz.)³³
1256. jún. 23. Győr (*Jeurinum*; eredetije a heilingenkreuzi apátság levéltárában, Rubr. 49., fasc. I., no. 7. jelzet alatt található, UB I. 251–252. p., RA I/2. 1093. sz. Rátót nembeli Ro-

33 A helynév azonosításra ld. IV. Béla egy év nélkül, valószínűleg 1263 augusztusában kelt oklevelét (CDH VII/1. 364. p.), miszerint *Alba Curia* a zalai Galambokkal volt szomszédos, illetve: *Szentpétery*, 1927.

- land nádor, nyilván nem függetlenül a királytól, másnap a közeli Móríchidán tartózkodott: UB I. 252–253. p.)
1256. aug. 9. Salona (*Salona*; Dalmácia, ma Solin, Splitsko-dalmatinska županija, Horváto.; DL 25 751., RA I/2. 1094. sz.)
1257. okt. 19. Nagy- (ma Csepel-) sziget (*prope Budam in Chepel*; DF 207 045., RA I/3. 1165. sz., kelte a győri káptalan átíró oklevele alapján uo., kiadójára: DPM 35–36. p. [6. sz.]
1257. nov. 11. Varasd mellett (*prope Vorosdinum*; Varasd m., ma Varaždin, Varaždinska županija, Horváto.; DL 60 143., RA I/3. 1166. sz., kiadójára és helyes keltezésére: DPM 7. sz.)³⁴
1258. jún.–júl.° Stájerország középső részén (*Chronicon Salisburgenses*. In: CFH I. 678. p.; *Bradács*, 2016. 185–186. p.)
1258. júl. 4.° a Pettau melletti táborban (*in castris circa Petouiam*; ma Ptuj, Podravska regija, Szlovénia; DF 207 023., RA I/3. 1185. sz., valószínű keltére uo.; *Chronicon Salisburgenses*. In: CFH I. 678. p.; Ottokars Österreichische Reimchronik. In: CFH III. 1787–1789. p.; *Bradács*, 2016. 185–186. p.)
1258. aug. 6. Zólyom (*Zolum*; DF 207 048., RA I/3. 1191. sz., keltére a székesfehérvári káptalan átírása alapján uo.)

34 A személyének megjelölése nélkül, 1257-ben, Szent Márton ünnepén (nov. 11.), Varasd mellett kelt kiadványában az ismeretlen oklevéladó tanúsítja, hogy bizonyos Iván és bölzsei Mikol Marhard ispánnal részt vettek stájerországi hadjáratában (tudniillik az *auctor*ében). A *damus pro memoriát* — a csekély pecsétredéken látható, szemből ábrázolt emberfej, valamint szöveg „*in exercitu nostro in Styria*” szavai okán — a szakirodalom egyöntetűen IV. Béla király okleveleként tartja számon (RA 1166. sz.; DPM 7. sz.), de további eshetőséggként felmerült V. István személye is (HO VI. 94. p.). A kérdésben ezúttal csaknem teljes bizonyossággal van módunk dönteni: a pecsétmaradvány tökéletesen megfeleltethető IV. Béla második, 1241–1242-től használt *typariuma* ismert lenyomataival (DL 257., 65 690., 68 752.; *Takács*, 2012. 124–125. p.). Jelesül a jellegzetesen kerek fej, az arcot keretező, göndör hajfürtök, főként pedig a nagy és széles, kissé bumfordi hatású orr van segítségünkre az azonosításban, amely képi elemek egyben V. Istvánt, mint esetleges kibocsátót, valamennyi *sigillum*a vonatkozásában kizárják.

1258. aug. 15. Lipcse (*Lipcha*; Zólyomi isp., ma Zólyomlipcse; Slovenská Ľupča, Besztercebányai kerület, Szlovákia; DL 70 146., RA I/3. 1194. sz.)
1258. szept. 21. Hídvég (*Hygueg*; korszakunkban számos Hídvég nevű település létezett, így Hont mellett Nyitra, Heves, Zemplén, Somogy és Zala megyékben, itt alighanem a honti faluról van szó; DL 475., RA I/3. 1195. sz.)
1259. márc. 30. Aranyos (*Oronas*; DF 209 107., RA I/3. 1210. sz., a *damus pro memoria* vélhetően az uralkodóval azonosítható kiadójára: DPM 37–38. p. [9. sz.]
1259. máj. 25. Buda (DL 488., RA I/3. 1213., kelte a pécsi székeskáptalan átírása alapján uo.)
1259. szept. 1. Nagy-sziget (*Magna insula*; Nagyszigeti isp., ma Csepel-sziget, Pest m.; RA I/3. 1220. sz.)
1259. okt. 2. Székesfehérvár (DL 34 002., RA I/3. 1221. sz.)
1259. nov. 18. Lórév (*Portus equorum*; Nagy-szigeti isp., ma Csepel-sziget, Pest m., ÁMTF IV. 203. p.; DL 491., RA I/3. 1227. sz.)
- 1260.? ápr. 24.? Csurgó (*Churgou*; Somogy m.; DF 201 639., RA I/3. 1237. sz., a kelet körüli, kisebb mérvű bizonytalanságokra uo.)
1260. jún. 24–25.° Pozsony és Dévény térségében (Pozsony m., ma Bratislava, illetve Devín, Pozsonyi kerület, Szlovákia; Annales Ottokariani. CFH I. 164. p.; Chronicon Bohemiae. CFH I. 533–534. p. Idősebb fia, István király oldalán a II. Ottokár cseh uralkodó ellen vezetett országos hadjárat élén; *Kristó*, 1986. 135. p.; *Szende*, 1999. 293–295. p.)
1260. júl. 4–12.° az osztrák határ Morva-menti szakaszán, Dévény vidékén (*Szende*, 1999. 296. p.)
1260. júl. 12. Kroissenbrunn és Marchegg között (ma Groissenbrunn, Marchegg, Gänse dorfi kerület, Alsó-Ausztria, Ausztria; Andreas presbyter Ratisbonensis. CFH I. 73. p.; Annales Ottokariani. CFH I. 164–165. p.; Annales SS. Udalrici

- et Afrae Augustenses. CFH I. 207. p.; Chronicon Osterhovienses. CFH I. 591. p.; RA I/3. 1463. sz. Döntő vereséggel zárult ütközet a II. Ottokár király vezette cseh és osztrák sereggel.)
1260. szept. 3. Zólyom (RA I/3. 1241. sz., keltére *Pauler*, 1899. II. 530. p.: 182. jegyz.)
- 1261., ápr. 24. után?, máj. második fele/júl. vége?° Északnyugat-Bulgária, Vidin (ma Vidin, Montana megye, Bulgária; 1262: CDH IV/3. 60–62. [60–61.] p.; 1263: HO VI. 116–117. [116.] p.; 1274., szept. 2. u.: ÁÚO IX. 71–73. [71.] p., 1286. júl. 9.: ÁÚO IV. 282–283. [282.] p. A fiával, István ifjabb királlyal közösen vezetett, I. Konstantin bolgár cár helyi főemberei elleni büntetőhadjáraton; *Pauler*; 1891. 170. p.; *Zsoldos*, 2007. 17–18. p., 50. jegyz.). Lehetséges ugyanakkor, hogy a király a harcselekményekben személyesen nem vett részt, a főerők mögött tartózkodott.)
1261. okt. 13. Füzítő (*Fyzegetev*; Komárom m., ma Almásfüzitő, Komárom-Esztergom m., ÁMTF III. 416–418. p.; DL 25 755., RA I/3. 1269. sz.)
1262. febr. 9. Hudina [ispán] házánál (*apud domum Hodina*; minden bizonnyal valahol Csázma vidékén, Szlavóniában; CDCr. V. 213. p., RA I/3. 1284. sz. Hudina azonosítására és a hely közelebbi fekvésére: *Zsoldos*, 2007. 19. p.)
1262. márc. 7. Bihács (*Byhyg*; ma Bihać, Unsko-sanski kanton, Bosznia-Hercegovina; DF 283 555., RA I/3. 1285. sz.)
1263. aug. 1. Lórév (*Portus equorum*; DF 232 840., RA I/3. 1345. sz.)
1263. aug. 3.? Lipcse mellett (*apud Lypcha*; DF 289 188., RA I/3. 1346. sz.)³⁵

35 Alapos gyanúra ad okot, hogy a király két nappal korábban a Csepel-sziget déli végében, innen jókora távolságra volt (RA I/3. 1345. sz.), de elképzelhető, hogy a pápához intézett levelet csak jóval, talán hetekkel Béla Lipcséről való eltávozta után készítették és pecsételték meg, amikor az már a *medium regni* területén járt. A vélelmezett késedelmes oklevél-kibocsátásban annak is szerepe lehetett, hogy a kiadványra a királyé mellett Fülöp esztergomi érsek és több világi előkelő pecsétjét is ráfüggesztették.

1263. aug. 28.? Verőce (*Vereuche*; DL 31 180., RA I/3. 1348. sz. Az irat kelte az egri káptalan átíró oklevele alapján 1262 is lehet.)
1263. szept. 30. Boldog Szűz szigete (*insula virginis*; ma Margit-sziget; DF 280 757., RA I/3. 1353. sz.)
1263. dec. 6. Segesd (*Segusd*; DF 253 841., RA I/3. 1371. sz.)
1263. a Nagy-sziget mellett (*apud Magnam insulam*; DF 248 071., RA I/3. 1385. sz.)
1264. márc. 9. Füzitónél (*apud Fyzegtuu*; DL 101 769., RA I/3. 1397. sz.)
1264. szept. 19. Szentjános mellett, a Duna mentén (*iuxta Danubium prope S. Johannem*; UB I. 298–299. p.; RA I/3. 1393. sz. Az évszám nélkül kibocsátott oklevél keltére: ÁOUHO 288–289. p. [373. sz.], 309–310. p., [401. sz.]
1264. okt. 5. Pozsony közelében (*Annales Ottokariani*. In: CFH I. 167. p.; *Vizkelety*, 1993. 575–580. p. Okt. 9-én Simon alországbíró szintén Pozsonyban tartózkodott, valószínűleg a király kíséretében, ld. ÁÚO VIII. 103–104. p.)
1264. okt. 17. Győr (*Jaurinum*; CDH IV/3. 195., RA I/3. 1421. sz.)
1264. nov. 1. Porva (*Porowa*; Veszprém m., ma uo.; DF 207 394., RA I/3. 1423. sz.)
1264. Toplica (*Toplicha*; DL 565., RA I/3. 1424. sz.)
1265. márc. 22. Füzítő (*Fyzegtu*; DL 61 150., RA I/3. 1437. sz. Az oklevél keltére: *Karácsonyi*, 1902. 99. p.; ÁOUHO 291–292. p. [375. sz.]
1265. márc. 28. Füzítő (*Phyzegtu*; DF 289 186., RA I/3. 1438. sz.)
1265. jún. 2.? Buda, a királyné udvarában (*Bude in curia domine regine*; DL 49 220., RA I/3. 1446. sz., kelte a székesfehérvári káptalan 1265. jún. 4-i átírása alapján uo. Vö.: ÁOUHO 291. p. [375. sz.]

1265. júl. 10. vagy
1266. júl. 9. Lipcse (*Lipche*; DL 47 745., UB I. 332–333. p., RA I/3. 1526. sz., a *damus pro memoria*-oklevél keltére és valószínűsíthető kiadójára: DPM 46–47. p. [20. sz.]
1265. júl. 29. Lipcse (*Lypcha*; DF 248 299., RA I/4. 1450. sz.)
1265. okt. 13. visegrádi vár (*castrum Visagrad*; Pilis m., ma Pest m.; DF 289 182., RA I/4. 1455. sz.)
1265. nov. 30. Komár (*Kamar*; legnagyobb valószínűség szerint – a ma is Zala megyéhez tartozó – Zalakomárral azonosíthatjuk, de egy Homokkomár nevű falu is volt a megyében, és Valkóban is találunk ilyen nevű települést; DL 40 062., RA I/3. 1458. sz.)
1266. jan. 13. Kaszok (*villa Kosuk*; Somogy m., DF 200 019., CDH IV/3. 322–330. [326.] p., RA I/3. 1502. sz. A király említi 1266. nov. 20-i ítéletlevelében, hogy — minden bizonnyal — ugyanazon év vízkereszt ünnepének nyolcadán [jan. 13.] Kaszok faluban tartózkodott báróival.)
1266. márc. 23. Boldog Szűz-sziget (*insula Beate Virginis*; ÁÚO III. 128–131. p., RA I/3. 1481. sz.; az István ifjabb királlyal kötött előző évi békeszerződés megerősítése, *Zsoldos*, 2007. 82 p.)
1266. ápr. 27. Ercsi (*Erchy*; Fejér m., ma uo.; DF 289 181., RA I/3. 1482. sz.)
1266. jún. 27. Turóc (*Turuch*; Zólyomi isp., DF 260 241., RA I/3. 1488. sz.)
1266. aug. 6. Hidegkút mellett (*apud Frigidum Fontem*; létezett Nógrád, Tolna megyében, feltehetően a mai Bp. XII. kerületének Pesthidegkút nevű részével azonos; DL 39 096., RA I/3. 1494. sz.)
1266. aug. 7. Hidegkút mellett (*apud Frigidum Puteum*; DL 73 561., RA I/3. 1497. sz.)
1266. Hidegkút (*Hydegkwth*; DL 64 006., RA I/3. 1500. sz.)

1266. szept. 15. Kömlőd, a Duna mellett (*villa Kumleud iuxta Danubium*; Tolna m., ma Dunakömlőd, uo., DF 200 019., CDH IV/3. 322–330. [326.] p.)³⁶
- 1266., valószínűleg az Esztergom (DL 292., RA I/3. 1508. sz.)
év második fele
1267. febr. 9. Füzítő (*Fyzegeteu*; DL 617., RA I/3. 1518. sz.)
1267. máj. 8.? Füzítő (*Phyzegetev*; DL 91 116., RA I/3. 1522. sz., kelte a pécsi székeskáptalan 1267. okt.-i átírása alapján)
1267. júl. 1. Zólyom (*Zolum*; DL 71 345., RA I/3. 1523. sz.)
1267. júl. 13. Lipcse (*Lipche*; DL 47 732., RA I/3. 1525. sz., az oklevél keltére: *Karácsonyi*, 102., 132. p.; illetve az alighanem a királlyal azonosítható kiadójára: DPM 50–51. p. [25. sz.]
1267. júl. 20. Zólyom (*Zolum*; DF 247 949., RA I/3. 1527. sz.)
1267. júl. 29.? Lipcse (*Lypche*; DL 47 729., RA I/3. 1530. sz., keltére: *Karácsonyi*, 1902. 100. p.)
- 1267., szept. 7. előtt, Esztergom, vagy a város mellett³⁷
aug.?³⁷
1267. szept. 7.? Óbuda (DL 701., ÁÚO VIII. 19. (1262 körülre datálva), RA I/3. 1531. sz. Az oklevél valószínűsíthető keltére: *Szűcs*, 343. p.; *Zsoldos*, 2007. 102. p., 187. jegyz.)

36 A király említi 1266. nov. 20-án kelt ítéletlevelében, hogy Szűz Mária születése ünnepének nyolcadán (szept. 15-én) a Duna mellett fekvő Kömlőd faluban tartózkodott saját és idősebb fia báróival.

37 A király említi egy 1267-ben, napi kelet nélkül, de bizonyosan okt. 14. előtt kiadott oklevelében az ország nemesei és a királyi szervisek az érseki székváros melletti gyülekezését, vagy más, kutatói értelmezés szerint *generalis congregatióját* (HO VIII. 108–109. p., RA I/3. 1546. sz.) Szűcs J. szerint ugyanakkor nincs semmi jele annak, hogy IV. Béla (vagy V. István) részt vett volna a gyűlésen (ld. *Szűcs*, 1984. 342–343. p.; vö.: *Zsoldos*, 2007. 102–106. p.; *Bácsatyai*, 2020. 1072–1074. p.), mindazonáltal elég valószínű, hogy az uralkodó a közelben, leginkább Esztergomban tartózkodott a kérdéses hetekben. A kérdőjel kitétele kifejezetten indokolt.

1267. szept. 15.? Óbuda (UB I. 337–338. p. Vélelmezhető, de korántsem bizonyos keltére: *Zsoldos*, 2007. 106. p.)
1267. szept. 29.? Lórév (*Lureu*; DL 47 735., RA I/3. 1533. sz., keltére *Karácsonyi*, 1902. 102. p.)
1267. nov. 8. Aranyos (*Oronas*; DL 642., RA I/3. 1535. sz.)
1267. nov. 16. Aranyos (*Oronos*, DL 25 759., RA I/3. 1537. sz.)
1268. okt. 26.? Füzítő (*Fyzeztu*; ÁÚO III. 119., valószínűsíthető keltére: RA I/3. 1590. sz.)
1269. júl. 8. Lipcse (*Lypche*; DF 248 636., RA I/3. 1609. sz., kelte az esztergomi káptalan 1269. júl. 13-án kelt átírása alapján)
1269. júl. 10.? Lipcse (*Lypche*; DL 40 069., RA I/3. 1610. sz.)³⁸
1269. aug. 10. Lipcse (*Lipche*; DL 69 277., RA II/2–3. 2527. sz. *A damus pro memoria* kibocsátójának személyére, illetve keltének évére: DPM 55–56. p. [34. sz.])
1269. szept. 22.? Csút (*Chuth*; DL 699., RA I/3. 1613. sz. Kiadásának időpontja V. István király 1270. szept. 18-i átírása alapján valószínűsíthető, bár az 1268. szept. 22-i kelet sem zárható ki.)

38 Évszám nélkül, Keresztelő Szent János ünnepe (jún. 24.) tizenötöde után való szerdán, Lipcsén kelt oklevélben a király megparancsolja Zala megye nemeseinek, hogy ondi Gergely és fia, valamint Joanca, Ebed fiainak officialisa, Panyit ispán és fia általi megölése ügyében tartsanak vizsgálatot, és annak eredményéről Dénes zalai ispán pecsétje alatt tegyenek jelentést. A kiadványt Karácsonyi J. — a minden valószínűség szerint a Péc nembeli előkelővel és a későbbi többszörös nádorral azonosítható — Dénes zalai ispánsága alapján, továbbá mert mint írja: „IV. Bélának már nem volt ideje e büntett megtorlására”, 1269 nyarára datálta (*Karácsonyi*, 1902. 101. p.), amit — az itinerárium adatainak tükrében — Szentpétery is elfogadott kritikái oklevéljegyzékében. Az azonosítás alighanem megállja a helyét, ugyanakkor Dénes zalai ispáni hivatalviselése 1268 derekán is elképzelhető, annál is inkább, mert már ebben az évben Béla szlavón herceg udvarispánja lett (*Zsoldos*, 2011. 70., 232. p.; *Kádár*, 2018/c. 10–11. p.), és Zala, több más délnyugat-magyarországi megyével egyetemben, IV. Béla ifjabb fia — mint egész Szlavónia ura — kormányzása alatt állt, illetve hercegi különhatalmához tartozott ekkoriban (*Zsoldos*, 2007. 33. p.). Az itinerárium ismert és bizonyos adatai alapján szintén lehetséges, hogy a király 1268 nyarán, július 11-én bocsátotta ki ezen oklevélét, emiatt a dátumot kérdőjellel szerepeltetjük.

1269. okt. 25. Zólyom (*Zoulum*; DL 65 249., RA I/3. 1618. sz.)
1270. márc. 30. Füzítő (*Fizeghthu*; DF 207 582., RA I/3. 1656. sz.)
1270. ápr. 1.? Füzítő (*Fyzehtu*; DL 47 741., RA I/3. 1657. sz.)³⁹
1270. máj. 2 vagy 3. Nyulak szigete (elhunyta; *Chronicon pictum*. In: CFH I. 657. p.; *Genealogia ducum et regum Hungariae triplex*. In: CFH II. 982. p.; CH 138. p.; *Bonfini*, 419–420. p.; *Pauler*, 1899. II. 277. p. Az uralkodó jobblétre szenderrülése a minap felmerült, új, véleményünk szerint bizonyosnak egyelőre nem tekinthető, máj. 2-i időpontjára: SFÉ 18–19., 50–51. p.)

V. István király itineráriuma (1241–[1270]–1272)

1241. máj. első harmada Sopron? (SRH II. 562., 575. p.; *Zsoldos*, 2019. 78–79. p.; Mária királyné és testvérei oldalán.)
1241. máj. közepe Segesd (Segesdi isp., ma Somogy m.; SRH II. 575. p.; *Zsoldos*, 2019. 80. p.)

39 Évszámjegjelölés nélkül, *Judica*-vasárnap utáni kedden kelt oklevelében a király felszólítja „D” győri püspököt, hogy a Vitéz faluban épülő új kápolna után, az annak anyaegyházainak, a lébényi Szent Margit-, valamint Szent Miklós-egyházaknak járó jövedelmeket fizettesse meg. A kiadványt Karácsonyi J. a D kezdőbetűs nevű győri főpap Dénes püspökkel való azonosítása révén, azon indoklással miszerint „1269-ben még Farkas volt a győri püspök”, 1270 tavaszára datálta (*Karácsonyi*, 1902. 102–103. p.). Ez azonban, jóllehet tagadhatatlanul kisebb a valószínűsége, még nem zárja ki, hogy 1269-ben készült oklevelünk, ez esetben tehát Dénes valamikor az év első hónapjaiban, jóval húsvét előtt Farkas örökébe lépett volna a győri egyházmegye élén. Közvetve ezen lehetőséget látszik támogatni IV. Béla egy másik, szintén az évszám elhagyásával, okt. 26-án kibocsátott *mandatuma*, amelyben a király úgyszintén Dénest, mint Győr főpapját utasítja a (bakony)béli apátság ügyében (RA I/3. 1590. sz.; *Zsoldos*, 2011/a. 92. p.: 147. jegyz.). 1269-ben ugyanakkor a *datatio*ban megjelölt kedd márc. 12-re, Szent I. Gergely pápa ünnepére esett, így a kiadványt alighanem inkább a 604-ben elhunyt egyházfő emléknapja alapján keltezték volna. Az 1270. évben történt kibocsátás ilyenképpen, főként mert az uralkodó márc. 30-án bizonyosan Füzitőn tartózkodott (RA I/3. 1656. sz.), jóval valószínűbb, az adatot mindazonáltal mégis kérdőjellel közöljük.

1241. máj. 18. Zágráb (*Zagrabia*; Zágráb m., ma Zagreb, Horváto.; CDES II. 65–66. p., RA I/1. 706. sz. [a kelet a tatárok betörésének említése miatt kétségtelen]; Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum. In: CFH III. 2238–2239. p.)
1241. nov. eleje tájt? Spalato (*Zsoldos*, 2019. 80., 86. p.)
- 1241 vége–1242 tavasza (ápr.?) Klissza (CDCr. IV. 352–353. p.; *Zsoldos*, 2019. 80., 82. p. Hahót nembeli Hahót fia Mihály, illetve Osl nemzetségbeli Herbord védelmében.)
1243. jan. vége körül? Turóc vár (*castrum Turucz*, Zólyomi erdőisp., ma Kláštor pod Znievom; Znióvárálja, Zsolnai kerület, Szlovákia területén; CDES II. 223–224. [224.] p. Hont-Pázmány nembeli Ivánka fia András védelmében.)⁴⁰
- 1245., máj. vagy jún. dereka? Székesfehérvár (CDES II. 148–151. [149.] p.; *Pauler*, 1899. II. 205. p.; *Zsoldos*, 2007. 13. p. Atyja általi, feltehetőleg jó részt a bárók nyomására történt királlyá koronáztatása.)
1253. jún.–júl.° Olomouc alatt (Morva Ögrófság/Morvaország, Cseh Királyság, ma Olomouci kerület, Csehország. V. István egy 1268-ban kelt oklevele alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy részt vett atyja csehek elleni hadjáratában: DF 209 482., ÁÚO VIII. 196–200. [196.] p.; az 1253. évi morvaországi hadjárat eseményeire: *Szende*, 1999. 275–278. p.)

40 IV. Béla Hont-Pázmány nembeli Ivánka fia András királyi tárnokispán javára, 1249-ben kelt kiváltságlevelében elmondja, hogy a megadományozott előkelő az ország megrázkódtatásai és éhínsége idején István trónörökösét Turóc várában gondosan megőrizte, majd átadta neki. A királyság szóban forgó súlyos zavarainak és régen tapasztalt mértékű élelemhiányának idejét alighanem 1242–1243 folyamára helyezhetjük, amikor a tatárok csaknem az egész országot érintő kíméletlen pusztításai következtében katasztrofális helyzet alakult ki, és amely a földművelés és az állattenyésztés terén vélhetően még évekkel a távozásuk után is drasztikus visszaesést eredményezett. István herceg 1242 tavaszán még Dalmáciában, esetleg Szlavóniában, szülei oldalán tartózkodott, a király feltehetőleg az év vége felé bízhatta régi híve, András mester gondjaira. Alighanem István turóci vendégeskedésével áll összefüggésben, hogy 1243 jan. végén, Nyitra érintésével, maga az uralkodó is ellátogatott a Zólyomi erdőispánságba: 29-én épp Turóc vára alatt keltezett (RA I/2. 734. sz.), meglehetően, hogy ekkor, személyesen ő vitte és bízta fiát a nevezett Andrára.

1254. máj. 31. körül Buda (VFOP 338. p.; házasságkötése Erzsébet kun „hercegnővel” a várbeli Szent Miklós domonkos kolostorban; *Zsoldos*, 2005. 191. p.: 49. jegyz.; *Implom*, 2017. 61., 92. p.)
1258. febr. 24. Nyulak szigete (*Insula leporum*; Pilis m., ma Margit-sziget, Bp. része, ÁMTF IV. 644–657. p.; DL 58 396., RA II/1. 1753. sz.)
- 1258 nyara^o Stájer Hercegség/Stájerország (ma Stájerország, Ausztria; a Stájer Hercegség kormányzásának személyes átvétele; 1259.: DL 495., RA II/1. 1760. sz.; *Chronicon Salisburgenses*. In: CFH I. 678. p; *Pauler*, 1899. II. 231–232. p.; *Kristó*, 1986. 135. p.; *Bradács*, 2016. 185–186. p.)
1258. júl. 4.º Pettau mellett (*in castris circa Petuoiam*; Stájer Hercegség, ez idő szerint a tartomány magyar uralom alatt álló déli részének központja, ma Ptuj, Podravska regija, Szlovénia; DF 207 023., RA I/3. 1185. sz., a kiadvány helyes datálására: *Chronicon Salisburgense*. In: CFH I. 678. p.; ld. még Ottokars Österreichische Reimchronik. In: CFH III. 1787–1789. p.; *Bradács*, 2016. 185–186. p.)
- 1258–1259 fordulója^o Karintiai Hercegség (ma Karintia, Ausztria; *Annales Ottokariani*. In: CFH I. 162. p.; *Chronicon anonymi coenobitae Zwetlensis*. In: CFH I. 260. p.; *Chronicon anonymi Leobensis*. In: CFH I. 272. p.; *Paltrami seu Vatzonis consulis Viennensis Chronicon Austriacum*. In: CFH III. 1958. p.; *hadjárat III. Ulrik karintiai herceg és krajnai örgróf ellen*; *Pauler*, 1899. II. 232. p.; *Szende*, 1999. 286. p.; *Bradács*, 2016. 190–191. p.)
1259. máj. 26. Graz (*Grech*; Stájer Hercegség/Stájerország, ma Stájerország, Ausztria; DF 286 536., *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. Band III. 1246–1260. Bearbeitet von J[oseph] von Zahn. Verlag des Historischen Vereines für Steiermark. Graz, 1903. 356–358. p., RA II/1. 1755. sz.)*

1260. jún. 24–25.º Pozsony és Dévény térségében (Pozsony m., ma Bratislava, illetve Devín, Pozsonyi kerület, Szlovákia; Annales Ottokariani. In: CFH I. 164. p.; Chronicon Bohemiae. In: CFH I. 533–534. p.; atyja, IV. Béla oldalán a II. Ottokár cseh uralkodó ellen vezetett országos hadjárat élén; *Kristó*, 1986. 135. p.; *Szende*, 1999. 293–295. p.)
1260. jún. 26.º Walkenstein és Staatz között (Osztrák Hercegség/Ausztria, ma Falkenstein, illetve Staatz, Mistelbacher kerület, Alsó-Ausztria, Ausztria; Annales SS. Udalrici et Aerae Augustenses. In: CFH I. 207. p.; Annales Ottokariani. In: CFH I. 163–164. p.; Chronicon Bohemiae. In: CFH I. 533–534. p. Összecsapás a II. Ottokár cseh király — II. Ottó plaini és hardeggi gróf által vezényelt — előhadával.)
1260. júl. 4–12.º az osztrák–magyar határ Morva menti szakaszán, Dévény vidékén (*Szende*, 1999. 296. p.)
1260. júl. 12.º Kroissenbrunn és Marchegg között (ma Groissenbrunn, Marchegg, Gänsendorfi kerület, Alsó-Ausztria, Ausztria; Andreas presbyter Ratisbonensis. In: CFH I. 73. p.; Annales Ottokariani. In: CFH I. 164–165. p.; Annales SS. Udalrici et Aerae Augustenses. In: CFH I. 207. p.; Chronicon Osterhovienses. In: CFH I. 591. p. Döntő vereséggel zárult ütközet a II. Ottokár király vezette cseh és osztrák sereggel.)
1260. aug. 20. Székesfehérvár (DL 68 555., RA II/1. 5. p. [1769. sz.])⁴¹
1261. júl. 4. Szalacs (*Zoloch*; Bihar m., ma Sălacea, Bihar m., ÁMTF I. 663–664. p.; DL 76 970., RA II/1. 1774. sz.)

41 Az oklevél keltére Szentpétery I. megállapítása lapján (ld. *Szentpétery*, 1921–1922., 81., 87. p.) uo., amit közvetve az is alátámaszt, hogy az 1262 végi országmegosztást követően, 1270. máj elején történt egyeduralomra jutásáig István aligha járt a Dunántúlon, illetve általában atyja országrészében.

- 1261., ápr. 24. után?, Északnyugat-Bulgária, Vidin? (ma Vidin, az utóbbi Montana megye, Bulgária; 1263: HO VI. 116–117. [116.] p., 1274., szept. 2. u.: ÁÚO IX. 71–73. [71.] p. Az atyjával közösen vezetett, I. Konstantin bolgár cár helyi főemberei elleni büntetőhadjáraton; *Pauler*, 1891. 170. p.; *Zsoldos*, 2007. 17–18. p.: 50. jegyz.)
1262. ápr. 4. Patak (*Piti*, 2018. 403. p.)
1262. ápr. 28. Ruchard-híd(a) (*in ponte Ruchard*; azonosítatlan helynév, talán a Szabolcs m.-i Rohod [ma Szabolcs-Szatmár-Bereg m.] területén feküdt ld. *Wertner*, 1902. 213. p.: 1. jegyz.; DL 50 619., RA II/1. 1785. sz.)
1262. dec. 5. Poroszló (Heves m., ma uo., ÁMTF III. 126–127. p.; DF 248 772., RA II/1. 1791. sz.; vö. 1263. máj. 3.: MES I. 485. p. Az atyjával nov. végén, Pozsonyban kötött békeszerződés megerősítése; *Zsoldos*, 2007. 18. p.)
1263. febr. 13. Várad (*Varadinum*; Bihar m., ma Nagyvárad; Oradea, Bihar m., Románia; DL 75 280., RA II/1. 1798. sz.)
1263. márc. 12. Patak (*Potok*; Pataki erdőisp., a mai Sátoraljaújhely mellett, Borsod-Abaúj-Zemplén m., fekvésére, korai történetére: *Détshy*, 1966.; *Janó*, 1997.; DF 50 621., RA II/1. 1800. sz.)
1263. máj. 3. a szakali kolostornál (*prope monaterium Zokol*; Nógrád m., ma Nógrádszakál, uo., ÁMTF IV. 294–295. p.; DF 248 773., RA II/1. 1801. sz. Az atyjával az előző év végén kötött pozsonyi békealku ismételt megerősítése; *Zsoldos*, 2007. 27. p.)
1263. aug. 24. Várkony (*Warkun*; Külső-Szolnok m., ma Tiszavárkony, Jász-Nagykun-Szolnok m., MTFHK I. 671. p., esetleg a Borsod m.-i település, ma Sajóvárkony néven Ózd része, Borsod-Abaúj-Zemplén m., ÁMTF I. 815. p.; DL 513., RA II/1. 1802. sz. Keltére uo., vö. RA II/1. 1803. sz.; feltételezhető királyi gyűlés Heves, Borsod, Gömör, Abaújvár és Zemplén megyék számára; *S. Kiss*, 1971. 18–19. p.)

1263. dec. 25. Bereg (Bereg m., ma Beregi; Berehi, Kárpátalja, Ukrajna; ZO I. 12–13. p.)⁴²
1264. okt. 5. Pozsony közelében (Annales Ottokariani. In: CFH I. 167–168. p.; Anonymi Leobensis Chronicon. In: CFH I. 273. p.; Ottokars Österreichische Reimchronik. In: CFH III. 1799–1804. p.; *Zsoldos*, 2007. 39., 43. p.)
1264. dec. közepe?^o Déva vára alatt (Hunyadi isp., ma Deva, Hunyad m., Románia, ÁMTF III. 291–292. p.; 1269.: UGDS I. 105. p.; 1269.: EO I. 218–219. [218.] p., 1273. máj. 23.: CDCr. VI. 35–38. [36.] p.; vö. 1268.: ÁÚO VIII. 196–200. [196.] p. Vereséggel zárult ütközet atyja Kán nembelli László és Gyula által vezetett serege ellen; *Zsoldos*, 2007. 48–49. p.)⁴³
1264. dec. vége–1265. jan. vége? Feketehalom vára (Brassó vidéke, ma Codlea, Brassó m., Románia, ÁMTF I. 828–830. p.; 1267.: ÁÚO VIII. 173–175. [173.] p.; 1268.: Csáky I. 10–11. [10.] p.; 1269.: UGDS I. 105. p.; 1270., máj. 3. e.: ÁÚO VIII. 292–293. [292.] p.; 1273. máj. 23.: CDCr. VI. 35–38. [35.] p.; a dél-erdélyi erősség védelme atyja csapatai ellen; *Zsoldos*, 2007. 56–66. p.; *Bácsatyai*, 2020/a.; *Uő*, 2020/b.; *Zsoldos*, 2020.)
- 1265., márc. eleje?^o Isaszeg (Pest m., ma uo., ÁMTF IV. 522–523. p. [a további említésekkel]; 1267.: ÁÚO VIII. 173–175. [173.] p.; 1268.: Csáky I. 10–11. [10.] p.;; 1270. máj. 3. u.: ÁÚO XII. 12–14. [13.] p. A IV. Béla király főerői ellen vívott győztes csata; *Zsoldos*, 2007. 72., 141. p.; *Bácsatyai*, 2020/a.; *Uő*, 2020/b.; *Zsoldos*, 2020.)

42 Zozimas váradi püspök említi egy minden bizonnyal 1264-ben kelt oklevelében, hogy nem sokkal korábban, dec. 25-én Beregen, István király udvarában tartózkodott (*Zsoldos*, 2007. 30. p.: 156. jegyz.).

43 Bácsatyai D. meggyőző, de több tekintetben is támadható érveléssel 1267 első hónapjaira helyezi a IV. Béla és István ifjabb király közötti második (?) fegyveres konfliktust (*Bácsatyai*, 2020/a.; *Uő*, 2020/b.). Zsoldos A. azonban újfent és határozottan a harci cselekmények 1264–1265 fordulóján történt volta mellett tette le a garast (*Zsoldos*, 2020.). Magunk nem tudunk állást foglalni a meglehetősen bonyolult kérdésben, sőt, elképzelhetőnek tartjuk, hogy

1265. okt. 31. Béltek (*Beltuk*; Szabolcs m., ma Nyírbéltek, Szabolcs-Szatmár-Bereg m., MTFHK I. 511. p.; vagy ma Krasznabéltek; Beltiug, Szatmár m., Románia; DF 258 541., RA II/1. 1835. sz.)
1266. márc. 23. Boldog Szűz szigete (*insula Beatae Virginis*; Boldogságos Szűz-sziget; DF 283 555., RA II/1. 1848. sz.)
- 1266 nyara^o Északnyugat-Bulgária, Vidin (1270. máj. 3. u.: ÁÚO XII. 12–14. [13.] p.; *Chronicon pictum*. In: CFH I. 657. p. A Szventszlav Jakab vidini despota elleni megtorló hadjáraton; *Pauler*, 1891. 173–174. p.; *Zsoldos*, 2007., 95., 141. p.)
1266. jún. 23.º Vidin vára mellett (*iuxta Budynum*; Vidini Fejedelemség, Bulgária, ma ua.; DF 248 637., RA II/1. 1850. sz.; vö. 1273., szept. 3. e.: HOkl. 67–70. [67.] p.)
1266. júl. eleje táján^o Lom vára alatt (ma Lom, Montana megye, Bulgária; 1286. júl. 9.: ÁÚO IV. 282–283. [282.] p.)
1266. aug. 20. „Holostoy” (azonosítatlan helynév, Halastó?; talán a Tiszántúlon kereshető, vö. *Zsoldos*, 2007. 95. p., 135. jegyz.; DL 606., RA II/1. 1851. sz.)
1267. jún. 3.? a kői monostor mellett (*apud monasterium Kw*; más néven Bánmonostor, Szerém m., ma Banoštor, Dél-bácskai körzet, Vajdaság, Szerbia; DL 37 559., RA II/1. 1863. sz.)⁴⁴

mind Bácsatyai, mind pedig Zsoldos és a korábbi szakirodalom is téved a szóban forgó belháború időpontja tekintetében, jelesül: arra valójában 1266 második felében, az ifjabb király bulgáriai hadműveleti utáni hónapokban került sor. Felvetésünk kifejtésére és érveinkkel való alátámasztásra e helyütt nincs mód.

44 Az évszám megadása nélkül, pünkösd előtti pénteken, a kői monostornál lejegyzett parancslevelet Szentpétery I. a király *intitulatio*ja, a „*dominus Cumanorum*” cím hiánya alapján keltezte 1267 kora nyarára (*Szentpétery*, 1921–1922. 84–85. p.). István ifjabb királynak ismeretes ugyanakkor 1266 júniusából egy — sajnos csak 1273-as átirásban fennmaradt — *patense* (RA II/1. 1850. sz.), amelyben címe között szintén nem szerepel a „kunok ura” titulus, ráadásul azt az oklevélét bulgáriai hadjárata alkalmával, Vidin vára alatt bocsátotta ki. Így meglátásunk szerint joggal merül fel, hogy a kérdéses kiadvány valójában az előző évben, István újabb észak-

1267. aug. 6.? Ugocsa mellett (*apud Ugocham*; Ugocsa m., ma Ukrajna, illetve Románia része; DL 75 144., RA II/1. 33. p. [1866. sz.])⁴⁵
1267. dec. 14. Patak (*Potok*; DL 663., ÁÚO VIII. 216–217. p., RA II/1. 1874. sz., kiadójának személye és kelte az egri káptalan 1268. évi átírása alapján uo., vö. DPM 51–52. p. [27. sz.])⁴⁶
1268. jún. 3. Preuchul réve (*in portu Preuchul*; nem azonosítható helynév; DL 659., ÁÚO VIII. 203. p., RA II/1. 1876. sz.)⁴⁷
1268. jún. 12. Preuchul réve (*in portu Preuchuly*; DL 90 473.; DPM 52–53. p. [29. sz.], a *damus pro memoria*-oklevél kiadójának személyére, illetve keltére uo.)

balkáni offenzívájának egyik szerémségi állomáshelyén készült, ez esetben a *mandatum* kelte: (1266.) máj. 14. lenne. A korábban kiürült monostort egyébként ez idő szerint minden bizonnyal a ferencesek már lakták (ld. *F. Romhányi*, 2000. 10–11. p.)

- 45 Az évszám kitétele nélkül, Szent Domonkos ünnepét (aug. 5.) követő napon kiállított oklevelében a király megparancsolja bolesláusnak: a jászói konvent tanúságával a szepesi népeket szólítsa fel, hogy a Mikó állítása szerint tőle elvett két lovat adják vissza annak. A *mandatum* keltét Szentpétery I. az uralkodó „*iunior rex Ungarie dux Transilvanus*” címe alapján helyezte 1267 augusztusára, amelyet V. István szerinte – időlegesen elhagyva a saját kiadványaiban korábban, majd később újra szereplő „*dominus Cumanorum*” címet, 1266 végén és a következő év folyamán viselt (ld. Szentpétery, 1921–1922. 85. p.). István 1266–1270 közötti címhasználati gyakorlatát illetően azonban több bizonytalansági tényező is felmerül, tekintve, hogy egy, igaz nem eredetiben, csak 1273. évi átírásban fennmaradt, 1266. jún. 23-án kelt oklevelében, tehát már az év derekán is szerepel a rövidebb, a „kunok ura” szerkezet nélküli *intitulatio* (RA II/1. 1850. sz.). Aug. 20-i *patens*-ében viszont ismét kiteszi az említett címelemet, másfelől pedig 1268-ban is akad olyan oklevele, amelyben hiába keressük azt (RA II/1. 1851., 1886. sz.). 1266. jún. végén István még Bulgáriában, Vidin alatt hadakozott, de legkésőbb aug. közepére már visszatért magyar földre, és akár Ugocsa megyében is tartózkodhatott a kérdéses időpontban. Fentiek alapján a vizsgált parancslevél 1266-ban kelt volta is lehetséges, ám valószínűbbnek gondoljuk, hogy Szentpétery meghatározása a helytálló. A dolog eldönthetlensége miatt ez esetben is indokolt a kérdőjel kitétele.
- 46 A kelet időpontja — jóval kisebb valószínűség szerint — lehet 1268 vége is, ez esetben a napi dátum dec. 19.
- 47 Legújabbán Bácsatyai D. felvetette, hogy a Preuchul helynév talán Heinrich Preussel osztrák előkelő személyével áll kapcsolatban, jelesül talán ő volt a révvel rendelkező település vagy birtok névadója, és az Komárom, Esztergom vagy Bars megyében feküdt (*Bácsatyai*, 2020/a. 1079. p.)

- 1268., dec.? Patak (*Potok*; DL 642., RA II/1. 1886. sz.)⁴⁸
1269. máj. 6. Tamásiteleknél (*aput Thamasiteluk*; azonosítatlan helynév; DL 672., RA II/1. 1893. sz., a *damus pro memoria*-oklevél kibocsátójára, valamint keltére az egri székeskáptalan 1269. évi átírása alapján *uo.*, *vö.*, a korábbi szövegkiadások hibáinak javításával: DPM 54. p. [31. sz.]
1270. márc. 5. Poroszló (*Puruzlo*; DF 277 851., RA II/1. 1905. sz.)
1270. máj. 13. a pesti hegyen (*mons Pestiensis*; Buda; DF 237 224., RA II/1. 1919. sz.)
1270. máj. 21. Székesfehérvár (DL 710., RA II/1. 1921. sz.)
1270. máj. 24. Székesfehérvár (DL 56 728., RA II/1. 1922. sz.)
1270. jún. 2. Esztergom (DL 40 086., RA II/1. 1927. sz., a *damus pro memoria*-irat kiadója személyére, illetve keltére *uo.*, utóbbira *Karácsonyi*, 1902. 132–133. p. [246. sz.] alapján; *vö.* a szerző nélkül [*Kubinyi Ferencz*]: Pót-füzet íjf. Kubinyi Ferencz Magyar Történelmi Emlékeinek I. kötetéhez. Pest, 1868. 11–12. p.; DPM 62. p. [41. sz.]
1270. jún. 11. körüli Székesfehérvár (királlyá koronázása és országos gyűlés; napok 1270. jún. 13.: Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 2275. 416. p., CDCr. V. 546–549. [547.] p.; RA II/1. 1928. sz.; *vö.* 1270.: ÁÚO XII. 10–11. [10.] p.; *Zsoldos*, 2007. 119–120. p.)
1270. júl. 20. Esztergom (az oklevél szövege csak a Steiermärkisches Landesarchivban, 942b jelzet alatt fellelhető újkori másolatból ismert, kiadása: RA II/1. 65. p. [1937. sz.])⁴⁹

48 Dec. 18-án Balog nembeli Tombold fia Benedek ifjabb királyi nádor és udvarbíró szintén Patakon tartózkodott (ÁÚO VIII. 211–212. p.), így feltehető, hogy a király is ekkor volt a zempléni településen.

49 A király évszám nélkül, Szent Margit ünnepének (júl. 13.) nyolcadán, Esztergomból Fülöp aquileiai pátriárkához intézett levelének kelte az alapján nyilvánvaló, hogy V. István említi a köze és II. Ottokár cseh király között folyó béketárgyalásokat, a békeszerződést pedig 1271-ben, júl. 3-án kötötték meg. Azaz 1271. júl. 20-án már nyilván megtörtént dologként írma a meg-

1270. júl. 26. Helemba-sziget (*insula Helumba*; Hont m., ma Komárom-Esztergom m., ÁMTF III. 199–200. p.; DF 236 398., RA II/1. 1941. sz.)
1270. aug. 10.? Lipcse (*Lypche*; Zólyomi isp., ma Zólyomlipcse; Slovenská Ľupča, Zólyomi kerület, Szlovákia; az oklevél elveszett vagy lappang, *Iványi*, 1924. 128. p., RA II/1. 1955. sz.)
1270. aug. 16–24. között Krakkó (Krakkói Nagyfejedelemség, Lengyelország, ma Kraków, Krakkói Vajdaság, Lengyelország; *Annales Polonorum* I. In: CFH I. 176. p.; *Annales Cracoviensis capituli*. In: CFH I. 122. p.; *Annales Franciscanorum Cracoviensium*. In: CFH I. 130. p.; 1271. márc. 23.: DL 751., CDCr. V. 588–589. [588.] p., RA II/1. 2083. sz. Látogatása V. Boleszlav krakkói nagyfejedelménél; *Zsoldos*, 2007. 80–81. p.)
1270. aug. 28.? Óbuda (*Veteris Buda*; DL 7918., RA II/1. 73. p. [1960. sz.])⁵⁰
1270. szept. 8. Pest (*Veteris Pest*; Pest; DF 247 949., RA II/1. 1943. sz.)
1270. szept. 18. Buda (DL 699., RA II/1. 1965. sz.)
1270. szept. 18. Óbuda (*Veteris Buda*; DL 1488., RA II/1. 1967. sz.)

állapodásról, tehát oklevelünkben az előző, 1270. évi, végül csak fegyverszünetet eredményező tárgyalásokról van szó. A datálás helytállóságát másfelől a király 1270. júl. 26-i Helemba-szigeti keltezése is alátámasztja (RA II/1. 1941. sz.).

50 Az uralkodó csak 1394. évi tartalmi átírásból ismert, év nélkül, a szent király (István) ünnepe (aug. 20.) nyolcadán, Óbudán kiadott oklevelének keltét az itinerárium alapján — mint tette azt, sajnos sejtethetően ugyanezen támpontra hagyatkozó véleménye indoklása mellőzésével Szentpétery I. is — alighanem 1270-re datálhatjuk. A király tudniillik 1271. aug. közepén bizonyosan, szept. 2-án pedig meglehetősen nagy valószínűség szerint a zólyomi Lipcsén tartózkodott, míg az előző évben szept. 8-án a „szomszédban”, a Duna átellenes partján, Pesten volt (RA II/1. 1943., 2101. sz.; DPM 67–69. p. [48. sz.]). Kérdéses viszont, hogy az utóbbi év aug. derekán Krakkóban tett villámlátogatásáról legfeljebb 10 nap alatt, 28-ra visszaért-e Óbudára. Zsoldos A. ezt lehetségesnek látja (*Zsoldos*, 2007. 81. p., a meglepő gyorsasággal lebonyolított lengyelországi útra ld. uo.), és bár magunk is inkább a diploma 1270. évi keltének elfogadására hajlunk, mivel a másik, hangsúlyozottan jóval bizonytalanabb eshetőség nem zárható ki, az időadatnál kitettük a kérdőjelet.

1270. szept. 25.? Nagy-sziget mellett (*apud Magnam Insulam*, Nagy-szigeti isp., ma Csepel-sziget, Bp. XXIII. kerülete, ÁMTF IV. 189–193. p.; DL 596., RA II/1. 1974. sz.)⁵¹
1270. okt. 1.? Nagy-sziget (*Magna insula*; DF 259 727., RA II/1. 1977. sz.)⁵²
- 1270., okt. 4. táján? Ercsi (*Erchy*; Fejér m., ma uo., ÁMTF II. 360–361. p.; DL 722., RA II/1. 2046. sz.)⁵³

- 51 Az évszám elhagyásával, Szent Móric ünnepe (szept. 22.) után való csütörtökön, a Nagy-szigetnél kiállított oklevelében a király elrendeli, hogy a Domonkos mester fia István birtokain elő, valamint az annak kegyurasága alá tartozó pásztói egyház népei felett — a nevezett István mesteren kívül — se a nádor, sem pedig más bíró ne ítélkezessen. A *patens* keltét Karácsonyi J. és Ráth K. az itinerárium alapján 1270. szept. 25-re helyezte, amit Szentpétery is elfogadott. A kérdés azonban korántsem ennyire egyértelmű, lévén az adománylevél következő évben készült is elképzelhető (ekkor a *datatio*ban szereplő napi dátum szept. 24. volt). A két lehetőség közül ugyanakkor az elsőnek nagyobb a valószínűsége, minthogy az uralkodó szept. 18-i budai, illetve okt. 9-i torbágyi tartózkodása közé mintegy belesimul egy esetleges szept. 25-i, Nagy-sziget melletti keltezés, és egy szintén évszám nélküli, Szent Mihály főangyal ünnepe (szept. 29.) utáni szerdán, a Nagy-szigeten készült *patense* hasonlóképp inkább ezen esztendőre tehető (RA II/1. 1965., 1977., 1978. sz.). A kérdőjel kitételét mindazonáltal indokoltnak látjuk.
- 52 Évszámmegadás nélkül, Szent Mihály arkangyal ünnepe (szept. 29.) utáni szerdán, a Nagy-szigeten lejegyzett oklevelében a király megerősíti óvári István fia Konrád mestert egy — IV. Béla bemutatott *privilegiuma* szerint általa neki adományozott — a vára mellett, a Sár folyó ottani kikötőjében szedett vám birtokában. A *patens* keltét, mert véleménye szerint „V. István csak az 1270. év okt. elejét tölthette a Csepel-szigeten”, Karácsonyi J. tette a fenti esztendőre (ld. *Karácsonyi*, 1902. 106–107. p., 96. sz.), amit Szentpétery is elfogadott. A megállapítás lényegét tekintve alighanem helytálló, még akkor is, ha az érvelés nem felel meg a valóságnak, mivelhogy elvileg a király szóban forgó tartózkodása — a szalkai keltezése körüli kérdések nyomán, valamint összefüggéseiben (ld. RA II/1. 2112. sz., illetve az oklevél kommentárját) — 1271. okt. első hetében is lehetségesnek látszik. 1271-ben ugyanakkor a keltezésben megjelölt nap okt. 7. volt, ami egyfelől gyanút keltően távol esik a napi *datatio* alapjául szolgáló Szent Mihály-naptól, másrészt némiképp kézenfekvőbbnek tűnik, hogy 7-ét a két nappal későbbi, szintén igen fontos ünnepnek tartott Szent Dénes-naphoz viszonyítva adják (illetve adták volna) meg. V. István király szalkai tartózkodása meglátásunk szerint nemkülönben 1271 októberre ellen szól, még akkor is, ha a településnevet a *medium regni*hez legközelebb fekvő, Hont megyei falura vonatkoztatjuk. Mindezek fényében egyetérthetünk Karácsonyi datálási javaslatával, de 1271-es évet sem zárhatjuk ki kategorikusan, ezért az időpont mellé inkább jelen esetben is kitéttük a kérdőjelet.
- 53 A csupán a kelet éve és helyszíne megjelölésével kibocsátott *patense*ben a király bizonyítja, hogy Péter és Jakus Zsadányfaluba való soproni várszolgák Sopron várának jogán a zsadányi föld felét illetően a szentmáriahegyi kolostorral szemben emelt igényükről lemondtak. István

1270. okt. 9. Torbágy (*Turbag*; Pest m., ma Biatorbágy, uo., ÁMTF IV. 578. p.; DL 40 087., RA II/1. 1978. sz.)
- 1270., okt. 10. körül? Bicske (*Bykche*; Fejér m., ma uo., ÁMTF II. 351. p.; DF 285 550., RA II61. 2016. sz.)⁵⁴
1270. okt. 12. Füzítő (*Phyuzeghtu*, Komárom m., ma Almásfüzitő, Komárom-Esztergom m., ÁMTF III. 416–418. p.; DL 40 088., UB I. 374–375. p., RA II/1. 1979. sz., keltére uo., Karácsonyi J. megállapítása nyomán, ld. *Karácsonyi*, 1902. 104–105. p. –91. sz.]; vö. UB I. 368–369. p.; DPM 62. p. [41. sz.]
1270. okt. 16. a Duna egy Pottenburg és Pozsony közötti szigete (előbbi a mai Wolfsthal, Bruck an der Leitha-i kerület, Alsó-Ausztria, Ausztria területén; Anonymi caenobitae Zwetlensis Chronicon. In: CFH I. 260. p.; Anonymi Leobiensis Chronicon. In: CFH I. 273. p.; Continuatio Vindobonensis. In: CFH I. 782. p.; 1271. márc. 23.: DL 751., CDCr. V. 588–589. [588.] p., RA II/1. 2083. sz. Személyes találkozó és fegyverszüneti megállapodás II. Ottokár cseh királlyal; *Pauler*, 1899. II. 282–283. p.)
1270. nov. 5. Győr (*Jaurinum*; Győr m., ma Győr-Moson-Sopron m.; DL 715., UB I. 375. p., RA II/1. 1983. sz.)
1270. nov. 7. Szent Márton-hegyi bencés monostor (Győr m., ma Pannonhalma, Győr-Moson-Sopron m., ÁMTF III.

király okt. 1-jén feltehetően a Nagy-szigeten volt, majd 9-én a közelben, a Pest megye dunántúli részén fekvő Torbágyon bocsátott ki oklevelet (RA II/1. 1977., 1978. sz.), így ercsibeli tartózkodása tökéletesen beilleszthető ezen két állomáshelye közé. Elképzelhető ugyanakkor, hogy Budát elhagyva, Ercsiből ment a nagy-szigeti magánuradalom területére, ez esetben a szept. 21–22. körül napokban járhatott a Fejér megyei településen.

54 A körülbelüli napi dátum, amennyiben az oklevelet valóban a Fejér megyei településen adta ki, a király itineráriuma alapján vélelmezhető, minthogy okt. 9-én Torbágyon, három nappal később pedig a Komárom megyei Füzitőn járt (RA II/1. 1978–1979. sz.). A máj. közepé előtti időszak bizonyosan kizárható, lévén atyja élete utolsó hónapjaiban István aligha tartózkodott annak országrészében. Mófdelett valószínűtlen, de végtére elképzelhető ugyanakkor az is, hogy az oklevél dec. végén kelt, a kérdőjel a fenti bizonytalanságra utal.

- 633–634. p.; DF 207 098., ÁÚO XII. köt. 14–16. [15.] p., RA II/1. 1984. sz.)⁵⁵
1270. nov. 8. a Szent Márton-hegyi kolostornál (*apud monasterium Sancti Martini*; DF 207 099., RA II/1. 1985. sz.)
1270. nov. 21. □ Vasvár (*Ferream Castrum*; Vas m., ma uo.; DL 807., RA II/1. 1991. sz., keltére uo., amit melleleg az itinerárium is egyértelműen alátámaszt; vö. RA II/1. 2048. sz. Több hétig ülésező királyi gyűlés Vas és feltehetően a környező megyék lakói számára. S. Kiss, 1971. 19. p.; *Zsoldos*, 2007. 128–130. p.)
1270. dec. 8. □ Vasvár mellett (*Castrum Ferream*; DL 42 677., RA II/1. 1993. sz., keltére uo., illetve ld. az előző adatról; a királyi gyűlésen ítéltetve; S. Kiss, 1971. 19. p.)
- 1270., dec. közepe? apácasomlói monostor (Veszprém m., ma Somlóvásárhely, uo., F. Romhányi, 2000. 72. p.; DL 1363., RA II/1. 83–84. [83.] p.)⁵⁶
1271. jan. 16. Buda (DL 56 820., RA II/1. 2078. sz., a *damus pro memoria*-oklevél kibocsátójára és keltére az egri káptalan 1271. nov. 8-i átírása alapján uo., vö., a kiadás szöveghibáinak javításával: DPM 65–66. p. [46. sz.]
1271. febr. 3. Buda (DF 283 555., RA II/1. 2080. sz.)
1271. máj. 1. Buda (DF 277 182., RA II/1. 2084. sz.)⁵⁷

55 A király említi oklevelében, hogy Bonifác apát és a helyi szerzetesek a Szent Márton-hegyi kolostorban tett látogatásakor kérték *privilegiuma* kiadását.

56 A király említi *privilegiumában*, hogy a Szent Lambert-kolostor nővérei ott tett látogatásakor fordultak hozzá panaszukkal. Minthogy V. István 1270. nov. vége és dec. 8. között a közeli Vasváron tartózkodott (ld. *Zsoldos*, 2007. 128–130. p.), korábban pedig az ország északnyugati határvidékén, illetve Győr megyében járt (*Pauler*, 1899. II. 282–283. p.), vélhetően a vasi településen tartott közgyűlés után, nyugati irányból ment Apácasomlóra, hogy aztán visszatérjen Budára (RA II/1. 2078. sz.).

57 A király — IV. László 1276. évi átírása szerint — 1269. máj. 1-jén, Budán kelt *patensében* újfent az erdélyi káptalannak adományozza a tordai sóaknát, kivéve azt a királyi tisztségviselők és a vajda joghatósága alól, egyszersmind pedig a káptalan birtokain lakó népeket mindennemű adózás alól mentesíti, valamint ígéri, hogy említett kiváltságairól *privilegium*levelet is kiállítat

1271. máj. 9.º Pozsony mellett (Anonymi Leobiensis Chronicon. In: CFH I. 274. p.; Anonymi Chronicon Austriacum. In: CFH I. 509. p.; Continuatio Vindobonensis. In: CFH I. 783. p.; vereséggel záruló ütközet II. Ottokár cseh király csapataival; *Pauler*, 1899. II. 287–288. p.)
1271. máj. 15.º Moson közelében (Moson m., ma Mosonmagyaróvár, Győr-Moson-Sopron m.; Anonymi Leobiensis Chronicon. In: CFH I. 274. p.; Anonymi Chronicon Austriacum. In: CFH I. 509. p.; Continuatio Vindobonensis. In: CFH I. 783. p.; újabb csata és súlyos vereség a II. Ottokár által vezetett az országba tört cseh és osztrák haderőtől; *Kristó*, 1986. 140. p.)
1271. máj. 21.º a Rábca Győr közeli szakasza mentén (Győr m.; Anonymi Leobiensis Chronicon. In: CFH I. 274. p.; Anonymi Chronicon Austriacum. In: CFH I. 509. p.; Continuatio Vindobonensis. In: CFH I. 783. p.; a harmadik, immár győztes ütközet II. Ottokár király serege ellen; *Pauler*, 1899. II. 289. p.)
1271. jún. 5. körül^o Bars mellett (*prope villam Bors*; Bars m., ma Óbars; Starý Tekov, Nyitrai kerület, Szlovákia, ÁMTF I. 429–433. p.; DL 808., RA II/1. 2089. sz.)⁵⁸

majd. Már az oklevél szövegének első kiadói is felfigyeltek az *intitulatió*ban olvasható „*Dei gratia rex Hungarie*” címzés és a *datatio* szembeötölő ellentmondására, tudniillik hogy István ifjabb királysága idején egyetlen alkalommal sem használta a fenti titulust (a hivatkozásokat ld. Szentpétery vonatkozó kommentárjában, RA II/1. 2084. sz.). Ehhez feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy egyeduralomra jutása (1270. máj. 2/3.) előtt budai tartózkodása majdnem kizárható, tekintve a Dunántúl egész területe atyja kizárólagos uralma alatt állt, és viszonyuk 1262 után, a többszöri dinasztikus megállapodások ellenére gyaníthatóan mindvégig, IV. Béla elhunytáig igen feszült maradt. Szentpétery I. a kibocsátót vitathatatlanul helytálló módon V. Istvánal azonosítva, a diplomát a címzés alapján 1271–1272-ra datálja (*Szentpétery*, 1921–1922. 85–86. p.), amit később, kritikai jegyzékében azzal egészített ki, hogy az előbbi évnek nagyobb a valószínűsége. A király 1272. máj. végén Zágórában tartózkodott, sőt Székesfehérvár érintésével minden jel szerint már ápr. elején úton volt Szlavóniába (ld. RA II/1. 2182., 2191. sz.), míg 1271-ben a kérdéses napokban lehetett Budán, ilyenformán az oklevél keltét meglehetősen nagy bizonyossággal valóban erre az évre tehetjük.

58 Az évszám nélküli, pünkösdi tizenötöde előtti napokban (a nap megjelölése valamiért kimaradt), Bars mellett kiállított oklevél keltét Szentpétery I. határozta meg (ld. *Szentpétery*, 1916.

1271. jún. 15. táján^o a Dudvágnál (*iuxta Dudwag*; DL 56 461., RA II/1. 2090. sz., keltére uo.)
1271. júl. 3.º a pozsonyi táborban (*in castris ad Posonium*; csak kiadásból ismert oklevél: ÁÚO III. 247–255. p., RA II/1. 2094. sz.; az előző nap II. Ottokár cseh királlyal megkötött béke magyar oklevelének kibocsátása)
1271. júl. 6.? Nyitra (*Nitra*; ma Nitra, Nyitrai kerület, Szlovákia; DL 40 164., RA II/1. 1935. sz.)⁵⁹
1271. júl. 22.? Zólyom (*Zolum*; Zólyomi isp., ma Zvolen, Zólyomi kerület, Szlovákia; DL 93 860., RA II/1. 36. p. [1939. sz.])⁶⁰

100–101. p.). Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a király 1270. jún. második hetében Székesfehérvárott volt a koronázásán, és ugyanott egyidejűleg, feltehetően huzamosabb országgyűlést is tartott (*Zsoldos*, 2007. 120. p.), az 1272. esztendő pünkösdje utáni hetekben, jún. második felében pedig az ország délnyugati szegletében, Zágráb megyében járt (RA II/1. 2214. sz.), így Szentpétery datálásához aligha férhet kétség.

- 59 Az év nélkül, Szent Péter és Pál apostolok ünnepének (jún. 29.) nyolcadán, Nyitrán kelt oklevelet Szentpétery I. kérdőjelesen 1270-ra datálta, véleményéhez azonban nem fűzött semmifajta indoklást. Alighanem Wertner M.-nak van azonban igaza a kelet évének kérdésében, aki az itinerárium alapján 1271-re tette azt (*Wertner*, 1902. 213., 216. p.: 20. jegyz.). 1270-ben a király jún. közepén Székesfehérvárott volt, ahol ráadásul a koronázása kapcsán egyidejűleg országgyűlést is tartott (ld. *Zsoldos*, 2007. 120. p.), tehát elvileg tartósabban időzött a városban, majd júl. 20-án Esztergomban bocsátott ki oklevelet (RA II/1. 1937. sz.). A következő évben júl. első napjaiban Pozsony környékén tartózkodott (RA II/1. 2094. sz.), ahonnan Nyitra épp egy-két napi járóföldre fekszik, ráadásul a püspöki székváros a király vélelmezhető útírányába is beleillik, tekintve aug. 5-én Budán keltezett (RA II/1. 2097. sz.). Mindezek szerint a szóban forgó *patens* kiadását valóban inkább 1271-re helyezhetjük, de 1270 júliusa is számottevő valószínűséggel jön szóba, így az adatot kérdőjellel vettük fel az itineráriumba.
- 60 Az évszám megjelölése nélkül, Szent Mária Magdolna ünnepén (júl. 22.), Zólyomban kiadott oklevelében a király megparancsolja a vasvári káptalannak, hogy küldje ki megbízottját, aki a megnevezett királyi emberrel Csapó fia Andrást kissima be egy örökösök hiányában elhunyt nemes Sár mellett fekvő, az uralkodó által nekiadományozott földjébe. Szentpétery I. egyetlen érv, a király itineráriuma alapján 1270-re datálta a *mandatumot*, ami szerint ugyanakkor az 1271-es kelet úgyszintén elképzelhető. V. István ráadásul 1270. júl. 20-án Esztergomban, 26-án a közeli, onnét 5 km-re elterülő Helemba-szigeten időzött, két héttel később pedig minden bizonnyal a zólyomi ispánság egyik központjában, Lipcsén volt (RA II/1. 1937., 1941., 1955. sz.), így ebben az évben júl. 22-i zólyomi tartózkodása felettébb kétségesnek látszik. 1271 nyarán nem szembe-sülünk ilyen problémával, sőt, erős a késztetés, hogy feltételezzük: a júl. 2-i pozsonyi békekötés után egy bő hónapra „eltűnő” király ekkor, talán az elmúlt háború és a teljhatalmú kormányzás nehéz, első éve fáradalmainak kipihenése céljából látogatott el az elődei által igen kedvelt erdő-

1271. aug. 5. Buda (DF 237 791., RA II/1. 2097. sz.)
1271. aug. 16. Lípce (*Lypch*; Zólyomi isp., ma Zólyomlípce; Slovenská Ľupča, Besztercebányai kerület, Szlovákia; Salzburger Landesarchiv, UB II. 8. p., RA II/1. 2099. sz.)
1271. aug. 18. Lípce (*Lypche*; DL 761., RA II/1. 2101. sz.)
1271. szept. 1.? Lípce (*Lypche*; DF 272 825., DPM 66–67. p. [47. sz.], kibocsátójára és a keltével kapcsolatos kérdésre uo., miszerint lehet 1270. szept. 1. is.)
1271. szept. 2.? Lípce (*Lypche*; DF 272 825., DPM 67–69. p. [48.] sz., a *damus pro memoria* kiadójának személyére, valamint az okirat vélelmezhető keltére uo., miszerint az 1270. szept. 2. is lehet.)
1271. okt. 2.? Szalka (*Zalka*; a helynév azonosítására vonatkozóan ld. a kommentárt; Hont m., ma Ipolyszalka; Salka, Nyitrai kerület, Szlovákia, ÁMTF III. 248–249. p.; DL 50 623., RA II/1. 2112. sz.)⁶¹

ispánságba. A két lehetőség közül azonban nem tudunk kétséget kizáróan választani, az időadat mellett emiatt áll kérdőjel.

- 61 A hártya megrongálódása miatt már az oklevél szövegének közlésekor, 1880-ban is olvashatatlan évben, Szent Mihály főangyal ünnepét (szept. 29.) követő pénteken, Szalkán kibocsátott oklevelében a király Ubul fia Mihálynak engedélyezi, hogy Semjén nevű falujában csütörtöki napokon hetivásárt tartson, és elrendeli, hogy a vásárra menőket senki se akadályozza szabad közlekedésükben. A *patens* elmosódás miatt hiányossá vált keltezését közlője, Nagy Gyula az 1271-es évvel egészítette ki, amit Wertner M. (*Wertner*, 1902. 213. p.), és Szentpétery I. is elfogadott. A kiváltságot elnyerő Ubul fia Mihályt kétséget kizáróan a Balog-Semjén nemzetség kallói ágához tartozó, szabolcsi és szatmári illetőségű előkelővel azonosíthatjuk, akit iránta való hűségéért V. István már 1262-ben, ifjabb királyként is megadományozott (RA II/1. 1785. sz.; Mihály pályájára ld. *Karácsonyi*, 1995. 199–203. p.). Minthogy azonban Mihály még 1292-ben is szerepel forrásainkban, életadatai nem nyújtanak támpontot jelen oklevél évszámszerű keltére nézvést. A kibocsátás helyeként megjelölt Szalka identifikálása szintén nincs különösebben segítségünkre, tekintve: a korban Hont, Szatmár és Bereg megyékben is létezett ilyen nevű település (ÁMTF I. 548. p.; ÁMTF III. 248–249. p.; MTFHK I. 465. p.). Ezek közül a szatmári, ma Mátészalka néven ismert falu mellett felvethető, hogy igen közel esett Mihály és családja birtokaihoz, és a király esetleges környékbeli tartózkodása jó alkalomul szolgált volna tekintélyes helyi hívének, hogy megkeresse, és előadja adománykérelmét. 1270-ben ugyanakkor lényegében kizárható, 1271-ben pedig igen bizonytalan a király okt. eleji szatmári látogatása, csakúgy egyébként, mint Bereg megyei tartózkodása, mivel az előbbi évben a *medium regni* te-

1271. okt. 6. Zsíkva (*Syttua*; Bars m., ma Žikava, Nyitrai kerület, Szlovákia, ÁMTF I. 489. p.; [Szentpétery a helynév téves „Cittu/Citin” olvasata nyomán feltételelesen a szintén Nyitra m.-i Céténnyel, ma Kis-, Nagycétény; Malý Cetín, Veľý Cetín, Nyitrai kerület, Szlovákia, azonosította.]; DF 253 413., RA II/1. 2113. sz.)
1271. okt. 10. Komáromnál, a Zsitva mellett (*iuxta Sytua apud Kamarun*; DL 56 820., RA II/1. 2114. sz.; kelte az egri káptalan 1271. nov. 8-i átírása alapján *uo.*, vö. DPM 69. p. [49. sz.]
1271. nov. 2. Buda (DL 762., BTOE I. 122–123. p., RA II/1. 2115. sz.)
1271. nov. közepe–dec. dereka között⁶² Hajóhalom (Heves m., a mai Jászdózsa, Jász-Nagykun-Szolnok m., északnyugati határában feküdt, ÁMTF III. 97. p.; DF 209 907., CDH V/1. 153–159. [153.] p. [nem teljes], RA II/1. 2124. sz. Részországygyűlés a Dunától keletre lakó nemesek számára.)⁶²
1271. nov. közepe–dec. dereka között⁶² Heves (Heves m., ma *uo.*, ÁMTF III. 100–101. p.; DF 209 907., CDH V/1. 153–159. [153.] p. [nem teljes], RA II/1. 2124. sz. Részleges országygyűlés a Dunától keletre lakó nemesek számára, *S. Kiss*, 1971. 19–21. p.)

rületén, valószínűleg Érd tájékán időzött (RA II/1. 1977–1978. sz.), míg 1271. okt. 10-én, nemkülönben jókora távolságra a szatmári síktól, Komárom határában keltezett (RA II/1. 2114. sz.). Az itinerárium ismert adatai a Hont megyében fekvő Szalka vonatkozásában 1270-et szintén kizárni látszanak (a napi dátum ebben az esetben okt. 3. lenne), az 1271-es évben azonban, minthogy okt. 6-án alighanem a Bars megye nyugati határa mentén található Zsíkván volt (RA II/1. 2113. sz.), a kérdéses szalkai tartózkodás igencsak valószínűnek mondható. Az elmondottak alapján meggyőződésünk, hogy a vizsgált *patens* 1271-ben kelt, de a kérdőjel kitételét itt sem láttuk elhagyhatónak.

62 A király említi oklevelében, hogy Lambert egri püspök a Dunától keletre lakó nemesek számára Hajóhalmon és Hevesen tartott gyűlésen fordult hozzá egy kérésével. Ld. *S. Kiss*, 1971. 19–21. p. A rész-országygyűlés időpontját Pauler szept. közepére helyezte (*Pauler*, 1899. II. 299., 543. p.: 215. jegyz.).

1271. dec. 31. Ugocsa m. (DL 70 588., CDH V/1. 176–177. p. [hiányos, tévesen 1272-re keltezve], RA II/1. 2117. sz.)⁶³
1272. jan. 6. Máramaros (*Maramorisium*; Máramaros m., ma északi része Kárpátalja négy járása, Ukrajna, déli, kisebb része Maramureş néven Romániához tartozik; DF 283 619., RA II/1. 2149. sz.)
1272. febr. 9. Sáros (*Sarus*; Sárosi isp.; DL 68 756., RA II/1. 134. p. [2154. sz.])⁶⁴
1272. febr. 10. Sáros (*Sarus*; DF 200 638., RA II/1. 134–135. p. [2156. sz.])
1272. febr. 24.? Budai-, vagy Boldogságos Szűz-sziget (DL 792., RA II/1. 2162. sz.)⁶⁵
1272. márc. 3.? Buda (DL 47 750., RA II/1. 140. p. [2168. sz.])⁶⁶

63 Bár az okiratban a kiadási hely nincs megadva, annak tárgya, a felszászi hospesek kiváltságainak megállapítása, valamint a vélhetően a királlyal együtt utazó Erzsébet királyné 1271. dec. 24-én, Beregen kelt parancslevele (ld. ÁHHKO 92. sz.), továbbá V. István 1272. jan. 6-i máramarosi keltezése (RA II/1. 2149. sz.) alapján valószínűnek látszik, hogy István és talán neje is dec. utolsó napján valóban Ugocsa megye szívében, esetleg a szomszédos Bereg területén tartózkodott.

64 A király évszám nélkül, Szűz Mária megtisztulása ünnepének (febr. 2.) nyolcadán, Sároson, a szepesi káptalanhoz intézett parancslevelének keltét Szentpétery V. István itineráriuma alapján helyezte 1272-re, amihez hozzátehetjük: a király 1272. febr. 9-én és 10-én több más szepesi vonatkozású oklevelet is kibocsátott (RA II/1. 2152., 2153., 2155. sz.), ami közvetve szintén északkelet-magyarországi tartózkodásra mutat.

65 A király leánya, Erzsébet hercegnő és a többi Szűz Mária-szigeti domonkos apáca kérésére átírja és megerősíti atyja, IV. Béla egy adományát. A hercegnő és nővértársai, mint az a király részükre három nappal később kibocsátott kiváltságlevelekből világosan kitűnik, valójában nem személyesen, hanem jogi képviselőjük, Miklós domonkosrendi *conversus* révén keresték meg a Budára ekkortájt visszatért, vagy esetleg a kolostoruk szomszédságában lévő királyi udvarházba ellátogató Istvánt (RA II/1. 2163–2164. sz.). Márc. 3-án ugyanis a király valószínűleg Budán tartózkodott (RA II/1. 2168. sz.), így ez alighanem joggal feltételezhető febr. utolsó napjai vonatkozásában is.

66 Az évszám elhagyásával, húshagyó kedd (*Carnisprivium*) előtti csütörtökön kelt oklevelében a király megparancsolja „L” ispán alországbirónak, hogy a kivégzett őrsi Pál földje, szolgálói és szolgálonői birtoka tárgyában az annak mostohaatyja, Gelyanus és „P” veszprémi püspök között folyó perben szolgáltasson igazságot. A nevük kezdőbetűivel jelölt előkelők minden kétséget kizáróan László alországbiróval, illetve Pál veszprémi püspökkel azonosíthatóak. Szentpétery

1272. márc. 5.? Buda (DL 721., RA II/1. 2169. sz., az évszám nélküli parancslevél keltére uo. Karácsonyi J. véleménye nyomán (ld. *Karácsonyi*, 1902. 104–105. p., 93. sz.).⁶⁷
1272. márc. 16.? Buda (DL 796., RA II/1. 2171. sz.).⁶⁸
1272. márc. 20.? Buda (DL 1090., RA II/1. 2176. sz.).⁶⁹
1272. márc. 21.? Buda (DF 251 989., RA II/1. 2178. sz.).⁷⁰

I. az uralkodó itineráriuma alapján 1272-re helyezte a kiadvány készültét, de hozzátette: „ám-bár V. István király 1271. febr. 12-én is még Budán lehetett”. Sajnos László alországbíró e hivatalbeli működésének ismert archontológiai adatai nincsenek segítségünkre a két szóba jövő időpont közti választásban, mert bár először csak 1272. febr. 23-án említik a tisztségben, joggal feltételezhetjük, hogy Monoszló nembeli Miklós országbíró (1270–1272) egyetlen helyettese volt, és ilyenképpen már 1270 derekán elnyerte megbízatását (ld. *Zsoldos*, 2011. 32. p.). Az örsi Pál mostohaatyjaként említett személy ugyanakkor valószínűleg azonos a bizonyos Gelyanus ispánnal, aki mint a somlólvásárhelyi premontrai zárda officialisa, az ottani apácák képviselőjében 1272. márc. 17-én, Budán a királlyal átíratta Sixtus esztergomi olvasókanonok, kiküldött bíró egy ítéletlevelét (RA II/1. 2173. sz.). Gelyanus egyébként alighanem Veszprém megyei, Ajkán és környékén birtokló nemes volt (ÁÚO IX. 321–322. p.). Amennyiben azonosítási javaslatunk helytálló, úgy a két Budán, egymáshoz gyanút keltően közel eső időpontban eszközölt, Veszprém megyei vonatkozású királyi intézkedés esetleges összefüggése; ugyanazon év, 1272 márciusában történt volna legalábbis feltételezhető. Mindazonáltal az 1271. márc. 12-i kelet is számottevő eséllyel jön szóba, ezért a *mandatum* adatát kérdőjellel szerepeltetjük.

- 67 A királyi *mandatum* az itinerárium alapján 1271. febr. 14-én is kelhetett, Wertner M. is ekkorra datálta (*Wertner*, 1902. 213. p.), a fenti dátum mellett ezért áll kérdőjel.
- 68 Az évszám elhagyásával, hamvazószerda nyolcadán, Budán kelt *patens*ében a király a Boldogságos Szűz-szigeti Szent Mária-kolostornak adományozza az Ilbó nevű szigetet. Az oklevelet Karácsonyinak az itineráriumon nyugvó megállapítása alapján (ld. *Karácsonyi*, 1902. 104–105. p., 92. sz.) Borsa I. a fenti dátummal vette fel kritikai jegyzékébe, és ekkorra datálta Wertner M. is (*Wertner*, 1902. 213., 216. p.: 23. jegyz.). Az uralkodó e napon azonban az előző évben (1271. febr. 25.) is tartózkodhatott Budán, és nincs semmi okunk az utóbbi lehetőség kizárására. Tekintettel a kelet körüli bizonytalanságra, a dátum kérdőjellel szerepel adatsorunkban.
- 69 A király évszám nélkül, *Reminiscere*-vasárnap, Budán kiállított oklevelének keltét az itinerárium alapján Szentpétery I. 1272-re helyezte, és Wertner M. is a mondott évet gondolta a *patens* keltének (*Wertner*, 1902. 213., 216. p.: 24. jegyz.). A tanúsító oklevél előző évi kibocsátása ez esetben is teljességgel lehetséges, ekkor (1271.) márc. 1. lenne a napi dátum. A kérdőjel a fentiek értelmében került az időpont mellé.
- 70 Az évszámjegjelölés mellőzésével, *Reminiscere*-vasárnapot követő hétfőn, Budán kelt *mandatum*ában az uralkodó megparancsolja a székesfehérvári káptalannak, hogy Timót zág-rábi püspök, vagy egyháza részére, amennyiben ez irányú kéréssel fordulna hozzá, a szükség oklevelekről bármikor átírást készítsen és adjon ki számára. A királyi utasítást a címzett

1272. márc vége, esetleg ápr. 6., vagy kevés-el előtte Székesfehérvár (DL 800., *Károly*, 1898. 660–661. [660.] p., RA II/1. 2182. sz.)⁷¹
1272. ápr. 2.? Segesd (*Segust*; Segesdi isp., ma Somogy m.; DF 259 728., RA II/1. 2082. sz.)⁷²
1272. máj. 26. Zágráb (*Zagrabia*; Zágráb m., ma Zagreb, Horvátország; DL 64 708., RA II/1. 2191. sz.; az I. Károly nápolyi királlyal való tervezett személyes találkozására utazta államasként, ld. 1272. jún. 9.: Zala vármegye története.

társaskáptalan 1272. ápr. 14-én írta át (és egyúttal az abban foglaltaknak engedelmeskedve Imre király egy 1201. évi *privilegiumát*), ami alapján Szentpétery I. azt ugyanerre az esztendőre datálta. Ha tagadhatatlanul valószínűtlenebb is, minden további nélkül elképzelhető az előző évi kelet is (ekkor márc. 2. volt a *Reminiscere*-vasárnap utáni hétfő), azaz, hogy a zágrábi püspökség csak jó egy évvel később mutatta be a fehérvári káptalannak a királytól kapott oklevelet. A dátum mellett álló kérdőjel ezen bizonytalanságra utal.

- 71 A király említi oklevelében, hogy Pontius, a johanniták magyarországi és szlavóniai mestere Székesfehérvárott tett látogatásakor adta elő egy jogsérelemmel kapcsolatos panaszát. A fehérvári tartózkodás mindemellett márc. utolsó hetében, esetleg ápr. 6. előtt kiválóan beleillik az uralkodó 1272. tavaszi itineráriumába. Az egyetlen bizonytalansági tényező V. István ápr. 2-ra is datálható segesdi keltezése (ld. a következő kommentárt), amennyiben pedig segesdi oklevelét valóban ekkor adta ki, fehérvári látogatására értelemszerűen néhány nappal korábban került sor.
- 72 Évszámmejelölés nélkül, böjtközép utáni szombaton, Segesden kiadott oklevelében az uralkodó (II.) András és (IV.) Béla királyok általa bemutatott *privilegiumai* alapján István fia Konrádot megerősíti a „Chopoch” nevű föld birtokában, amelyet András király adományozott egykor Pot nádor, mosoni ispánnak. A *patens* keltét Karácsonyi J. 1271. márc. 14-re helyezte, a következő indoklással: „V. István ez időtájt csak 1271-ben tartózkodott Segösdön” (*Karácsonyi*, 1902. 104–105. p., 94. sz.). Wertner M. 1272-re datálta az adománylevelet (*Wertner*, 1902. 213. p.), Szentpétery I. Karácsonyi megállapítását fogadta el, csakúgy mint a burgenlandi okmánytár vonatkozó kötetének szerkesztője, I. Lindeck-Pozza, az 1271-es keltezési javaslat azonban megítélésünk szerint mindenképp vitatható. Egyfelől ugyanis 1271 márciusában, sőt, általában az év első felében pozitív adat nem támogatja az uralkodó feltételezett Somogy megyei látogatását, mindazonáltal az is igaz, hogy febr. 3-i budai tartózkodása után — szokatlan módon — teljes három hónapig nem ismert, hogy merre járt. 1272-ben ugyanakkor, mikor is az oklevelünkben megjelölt keltezési időpont ápr. 2-ra esett, valamikor az év tavaszán, vélhetően még ápr. közepe előtt István a drávántúli tartományokba indult, és legkésőbb máj. 26-ra Zágrábba ért (RA II/1. 2191. sz.). Többé-kevésbé valószínűbbnek tűnik tehát, hogy ezen, mint tudjuk, a trónörökös elrablásához és végül az uralkodó tragikus halálához vezető utazás során fordult meg a Segesdi ispánság székhelyén. Minthogy azonban az 1271. márc.-i keletnek is számottevő esélye van, az adatot inkább kérdőjellel vettük fel összeállításunkba.

- Oklevéltár. I. kötet. 1024–1363. Szerkesztik Nagy Imre, Véghely Dezső, Nagy Gyula. Bp., 1886. 66–69. [66.] p.; *Pauler*, 1899. II. 300–301. p.)
1272. máj. 27. Zágráb vagy közvetlen közelében (DF 230 195., MHZ I. 47–48. p., RA II/1. 2192. sz.)⁷³
1272. jún. 8. Toplica (másik nevén Topuszkó, Zágráb m., ma Topusko, Sisačko-moslavačka županija, Horvátország; DL 783., CDCr. V. 631–632. p., RA II/1. 2195. sz.)⁷⁴
1272. jún. 9. Toplicánál (*in partibus Sclavonie apud Taplicam*; DF 200 025., RA II/1. 2209. sz.)
1272. jún. 23. Bihács (*Byhig*; Zágráb m., ma Bihać, Una-Sana megye, Bosznia-Hercegovina; DL 50 625., II/1. RA 2214. sz.)
1272. júl. 17. Boldog Szűz-sziget (*insula Beate Virginis*; DL 805., RA II/1. 2219. sz.)
1272. aug. 6. Nagy-sziget (elhunyta; *Annales SS. Udalrici et Afrae Augustenses*. In: CFH I. 208. p.; *Chronicon pictum*. In: CFH I. 657. p.; *Hemanni Altahensis Annales*. In: CFH II. 1149. p.; CH 138. p.; *Knauz*, 1876. 529. p.; *Zsoldos*, 2007. 138. p.)

73 A király, minthogy oklevelében egy, a zágrábi káptalan javára tett kegyes adományt erősít meg, és előző nap még bizonyosan Zágrábban volt (RA II/1. 2191. sz.), gyaníthatóan 27-én is a püspöki székhelyen vagy szűkebb térségében tartózkodott.

74 A király említi oklevelében, hogy azt a Toplicán, báróival tartott törvényszék alkalmával, illetve az ott hozott döntés nyomán adta ki.

Rövidítések jegyzéke

Levéltári források

- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Internetes elérhetősége: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Levéltár. Internetes elérhetősége: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

Forráskiadványok

- ÁMTBF Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Össze-
gyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta
Moravcsik Gyula. 2. kiad. Bp., 1988.
- ÁNHO Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kri-
tikai jegyzéke. (*Regesta palatinorum et vices gerentium
tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.*)
Szerk. Szócs Tibor. Bp., 2012. (A Magyar Országos Levél-
tár kiadványai II. Forráskiadványok 51.)
- ÁOUHO Az Árpád-kori országbírók, udvarbírók és helyetteseik
okleveleinek kritikai jegyzéke. (*Regesta iudicum curiae
regiae, reginalis et ducalis et vices gerentium eorum
tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.*) Ösz-
szeállította Szócs Tibor. Bp., 2020. (a Magyar Országos
Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 58.)
- Bonfini *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei.* Ford. Kul-
csár Péter. Bp., 1995.
- CDCr. II–V. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije
i Slavonije. Zvezak II–V. (Codex diplomaticus regni
Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Volumen II–V.)* Sabrao i
uredio Smičiklas, T[adija]. Zagreb, 1904–1907.

- CDCr. Suppl. I. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Dodaci. Zvezak I. (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa. Volumen I.) Urednici Hodomir Sirotković, Josip Kolanović. Zagreb, 1998.
- CDES II. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae, 1987. (Archivum civitatis Bratislavenis.)
- CDH III/1.–VII/1. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus III. Volumen 1.–Tomus VII. Volumen 1. Studio et opera Georgius Fejér. Budaë, 1829–1830.
- CFM Chronique rimée de Philippe Mouskès, évêque de Tournai au trièzième siècle. Tome II. Publiée par [Frédéric Auguste Ferdinand Thomas de] Reiffenberg. Bruxelles, 1838. (Collection de chroniques belges inédites.)
- CH Johannis de Thurocz Chronica Hungarorum. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bp., 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. Tomus VII.)
- DPM *Szócs Tibor*: Damus pro memoria-oklevelek. Bp., 2017. (A Magyar Nemzeti Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 54.)
- ECR Examen des chartes l'église romaine contenues dans les rouleaux dits rouleaux de Cluny. Par [Jean-Louis-Alphonse] Huillard-Bréholles. Paris, 1865.
- HDF II. Historia diplomatica Friderici secundi sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus. Tomus VI. Pars 2. Collegit, ad fidem chartarum et codicum recensuit, juxta seriem annorum disposuit, et notis illustravit J[ean]-L[ouis]-A[lfonse] Huillard-Bréholles. Parisiis, 1860.

- HO IV., VI., VIII. Hazai okmánytár. (Codex diplomaticus patrius.) IV. köt. Kiadják Nagy Imre, Stummer Arnold, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr, 1867.; VI. köt. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Iván, Véghely Dezső. Bp., 1876.; VIII. köt. Szerk. Nagy Imre. Bp., 1891.
- MES I. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus II. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Knauz, Ferdinandus. Strigonii, 1874.
- MHZ I. Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. (Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske.) Volumen I. (Diplomata: 1093–1399.) Edidit Johannes Bapt[ista] Tkalčić. Zagrabiae, 1889.
- MKÉ Magyarok a Kijevi Évkönyvben. A szövegeket válogatta, fordította, a bevezetőt és kommentárokat írta Font Márta. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.)
- PSzRL II. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. II. Москва, 1962. (2. kiad.)
- RA I/1–II/2–3. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) I. köt., 1., 2., 3. füzet; II. köt., 1., 2–3. füzet. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1923–1961.
- SFÉ Bácsatyai Dániel: *A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei*. Székesfehérvár, 2019. (Közlemények Székesfehérvár történetéből.)
- VMHH I. Vetera monumenta historia Hungariam sacram illustrantia. Tomus I. Depromta collecta ac serie chronologica disposita Augustino Theiner. Romae, 1859.
- VFOP Fratris Gerardi de Fracheto O. p. Vitae Fratrum Ordinis Predicatorum necnon Chronica Ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV. Recognovit notis breviter illustravit Benedictus Maria Reichert O. p. Lovanii, 1896. (Monumenta Ordinis Fratrum Predicatorum historica. Tomus I.)

- ZO I. A zichi és vásonkeői és gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I. köt. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest, 1871.

Szakirodalom

- ÁMTF I–IV. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. köt. Bp., 1963–1998.
- Barabás*, 2015. *Barabás Gábor*: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.)
- Bácsatyai*, 2020/a. *Bácsatyai Dániel*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje. In: Századok, 154. (2020) 1047–1082. p.
- Bácsatyai*, 2020/b. *Bácsatyai Dániel*: Válasz Zsoldos Attila kritikai észrevételeire. In: Századok, 154. (2020) 1345–1353.
- Bánlaky*, 1930. *Bánlaky [Breit] József*: A magyar nemzet hadtörténelme. VI. köt. A tatárjárás utáni hadjáratok az Árpádház kihaltáig (1242–1300). Bp., 1930.
- Bárány*, 2012. *Bárány Attila*: II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. Székesfehérvár, 2012. (Magyar királyok és Székesfehérvár II. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 6.) 129–200. p.
- Bárány*, 2013. *Bárány Attila*: II. András és a Latin Császárság. In: Hadtörténelmi Közlemények, 126. (2013) 461–480. p.
- Bradács*, 2016. *Bradács Gábor*: Gutkeled nembeli István szlavón bán és István ifjabb király harcai a salzburgi érsekségért vívott háborúban (1259–1259). In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. Pósnán László, Veszprémi László. Bp., 2016. 171–197. p.

- Cremonini*, 2019. *Cremonini, Patrizia*: II. András és Beatrice d'Este házasságkötése. Ford. Szovák Kornél. In: Királynék a középkori Magyarországon és Európában. Konferencia Székesfehérváron, 2016. szeptember 22. Szerk. Szovák Kornél, Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2019. (Közlemények Székesfehérvár történetéből.) 187–198. p.
- Csákó*, 2015. *Csákó Judit*: Az Árpád-kori Magyarország a francia területen keletkezett elbeszélő kútfők tükrében. Doktori (PhD) disszertáció. Bp., 2015.
- Détschy*, 1966. *Détschy Mihály*: Hol állt a középkori sárpospataki vár? In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 6. Miskolc, 1966. 177–197. p.
- Érszegi*, 1975. *Érszegi, Géza*: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. In: Bulgarian Historical Review, 3. (1975) No. 2. 91–97. p.
- Ficker*, 1884. *Ficker, Adolf*: Herzog Friedrich II., der letzte Babenberger. Innsbruck, 1884.
- Font*, 2005. *Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár. 21.)
- Font*, 2020. *Font Márta*: A Kárpátokon innen és túl. A Magyar Királyság és a Halicsi Fejedelemség határa a 11–13. században (Avagy hol lépte át országa határát a magyar király útban Halics felé.) In: Pontes. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 3. Határ – Változás – Átmenet. Pécs, 2020. 47–68. p.
- Gál*, 2015. *Gál Judit*: Az Árpád-házi királyok és hercegek ünnepléses bevonulásai a dalmáciai városokba. In: Micae mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter. Bp., 2015. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Tanulmányok – Konferenciák. 8. köt.) 59–75. p.

- Implom*, 2017. *Implom Lajos*: Adatok a Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig. Kiadás alá rendezte: Drimmer László, Zágórhidi Czigány Balázs. Vasvár, 2017. (Domonkos magyar rendtörténet I.)
- Iványi*, 1924. *Iványi Béla*: A Korponay család levéltára. In: Levéltári Közlemények, 2. (1924) 127–134. p.
- Janó*, 1997. *Janó Ákos*: Újabb szempontok a sárospataki vár építéstörténetének kezdeteihez. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve 35–36. Miskolc, 1997. 35–58. p.
- Karácsonyi*, 1902. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp., 1902.
- Kádár*, 2016. *Kádár Tamás*: IV. László király itineráriuma (1262–[1272]–1290. In: Fons, 23. (2016) 3–64. p.
- Kádár*, 2018/a. *Kádár Tamás*: III. András király itineráriuma (1278–[1290]–1301). In: Fons, 25. (2018) 87–124. p.
- Kádár*, 2018/b. *Kádár Tamás*: Az uralkodóházzal vérrokoni kapcsolatban nem álló előkelők hercegi titulusa és címhasználata a kora középkori Magyarországon. In: Turul, 91. (2018) 4. sz. 121–131. p.
- Kádár*, 2018/c. *Kádár Tamás*: Egy figyelemre méltó főúr a 13. század második feléből: Pécs nembeli György fia Dénes nádor és országbíró közéleti pályája. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 45–46. Szerk. Récsei Balázs. Kaposvár, 2018. 5–19. p.
- Károly*, 1898. *Károly János*: Fejér vármegye története. II. köt. Székesfehérvár, 1898.
- S. Kiss*, 1971. *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XXXIX. (1971) 1–56. p.

- Kiss*, 2015. *Kiss Gergely*: Dél-Magyarországtól Itáliáig. Báncsa nembeli István (1205 k.–1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája. Pécs, 2015.
- Kiss*, 2018. *Kiss Gergely*: IV. Béla két okleveléről. In: *Turul*, 91. (2018) 1. sz. 1–7. p.
- Knauz*, 1876. *Knauz Nándor*: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Bp., 1876.
- Körmendi*, 2008. *Körmendi Tamás*: Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája. Bölcsészdoktori értekezés. Bp., 2008.
- Körmendi*, 2012. *Körmendi Tamás*: A „varasdi jelenet” kritikája. Megjegyzés Imre király és András herceg trónviszályának történetéhez. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp., 2012. 503–513. p.
- Kristó*, 1986. *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986.
- MTFHK I–V. *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–V. köt. Bp., 1890–1913.
- MTK I. Magyarország történeti kronológiája. I. köt. Főszerk. Benda Kálmán. A vonatkozó rész Solymosi László munkája. 3. kiad. Bp., 1986.
- Nyáry*, 1868. *B. Nyáry Albert*: Beatrix királyné, II. Endre hitvese. In: *Századok*, 2. (1868) 593–607. p.
- Pauler*, 1891. *Pauler Gyula*: V. István bolgár hadjáratai. In: *Hunfalvy-album*. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére. Bp., 1891. 165–174. p.
- Pauler*, 1899. I–II. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. köt. 2., jav. kiad. Bp., 1899.

- Piti*, 2018. *Piti Ferenc: Árpád-házi uralkodók oklevelei XIII–XIV. századi okiratokban.* In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp., 2018. 400–404. p.
- F. Romhányi*, 2000. *F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Bp., 2000.
- Rudolf*, 2018. *Rudolf Veronika: Cseh–magyar–osztrák kapcsolatok II. (Harcias) Frigyes uralkodása alatt (1230–1246).* In: Fons, 25. (2018) 3–47. p.
- Rudolf*, 2020. *Rudolf Veronika: A tét a Babenberg-örökég. Cseh–magyar–osztrák kapcsolatok 1246 után.* In: Micae mediaevalis IX. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Kovács Enikő, Rudolf Veronika, Szokola László, Veszprémy Márton. Bp., 2020. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Tanulmányok – Konferenciák. 15. köt.) 151–169. p.
- Sebestyén*, 1938. *Sebestyén Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei.* Sajtó alá rendezte Sebestyén Erzsébet. Bp., é. n. [1938.]
- Senga*, 1987. *Senga, Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”.* In: Századok, 121. (1987) 584–612. p.
- Senga*, 1988. *Senga Toru: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz.* In: Századok, 122. (1988) 36–51. p.
- Senga*, 1990. *Senga, Toru: Adalékok az 1236. évi magyar–osztrák kapcsolattörténethez.* In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XC. (1990) 63–73. p.
- Szende*, 1999. *Szende László: Harc a Babenberg örökségért (1246–161).* In: Sic Itur ad Astra, 11. (1999) 2–4. sz. 263–306. p.

- Szende*, 2000. *Szende László*: Magyarország külpolitikája 1242–1246 között. In: Első Század. A Tudományos Ösztöndíjpályázat kiemelkedő dolgozatainak szemléje. 2000/II. Történelem és Régészet szak. Összeállította: Váradi Péter. Bp., 2000. 299–349. p.
- Szentpétery*, 1916. *Szentpétery Imre*: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Bp., 1916.
- Szentpétery*, 1921–1922. *Szentpétery Imre*: V. István ifjabbkirálysága. In: Századok, 50–51. (1921–1922) 77–87. p.
- Szentpétery*, 1927. *Szentpétery Imre*: Alba curia. In: Magyar Nyelv, 23. (1927) 513–514. p.
- Szűcs*, 1984. *Szűcs Jenő*: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp., 1984. 341–394. p.
- Szűcs*, 2002. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. 2. kiad. Bp., 2002. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.)
- Takács*, 2012. *Takács Imre*: Az Árpád-házi királyok pecsétjei. (Corpus Sigillorum Hungariae Mediaevalis.) 1. Bp., 2012.
- Varga*, 2003. *Varga, Gábor*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. München, 2003. (Studia Hungarica 49.)
- Veres*, 2014. *Veres Kristóf György*: A magyar királyok itineráns életmódja a XI–XII. században. In: Fons, 21. (2014) 351–386. p.
- Veszprémy*, 2008. *Veszprémy László*: II. András király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Bp., 2008. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 103–118.

- Vizkelety*, 1993. *Vizkelety András*: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 97. (1993) 571–584. p.
- Wertner*, 1893. Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán. Temesvár, 1893. (Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár 55.)
- Wertner*, 1902. *Wertner, Moriz*: Itinerar der Könige Stephan V., Ladislaus IV. und ihrer Würdenträger. In: Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, 4. (1902) 211–233. p.
- Wilczek*, 1894. *Wilczek Ede*: II. Endre király keresztes hadjárata. In: Századok, 28. (1894) 592–608., 697–713. p.
- Zsoldos*, 2005. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- Zsoldos*, 2007. *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24.)
- Zsoldos*, 2011/a. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)
- Zsoldos*, 2011/b. *Zsoldos Attila*: II. András Aranybullája. In: Történelmi Szemle, 53. (2011) 1–38. p.
- Zsoldos*, 2019. *Zsoldos Attila*: A magyar korona menekítése a tatárjárás idején (1241–1242). In: A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978). Szerk. Pálffy Géza. Bp., 2019. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) 73–88. p.
- Zsoldos*, 2020. *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés az 1264–1265. évi belháború újrakeltezésének kísérletéhez. In: Századok, 154. (2020) 1331–1344.

OBRADOVIC NENAD

VUK DESPOTA JAJCAI BÁNSÁGA *Adalék a Mátyás-kor archontológiájához*

Mint ismeretes, miután a szerb despota-ország és Bosznia összeomlott az oszmán előnyomulás terhe alatt, a szerbség északra irányuló migrációi egyre erőteljesebbé váltak. Mivel a középkori szerb társadalom legkiemelkedőbb része (a főemberek, tehetős nemesség) nem felelt meg az uralomra berendezkedő oszmánok érdekeinek, csoportjuknak az *istimalet* (alkalmazkodás) politikájában tartósan nem lehetett helye.¹ Gyakran előfordult, hogy a szerb előkelőbb rétegek tagjai rabszolgaszíjra kerültek, elmenekültek vagy életüket veszítették. Különösen veszedelmes idők jártak rájuk az oszmán hadjáratok alatt, illetve azok kudarcai után. A szerb évkönyvek (*letopisi*) feljegyezték, hogy a vučitrni szandzsákbég a boszniai hadjárat előtt fejét vette Trikálai Markonak, Altomanović Markonak és Tomašić Dmitarnak. Szintén 1464-ben az évkönyvek említik Kantakuzinović Janja teljes családjának kiirtását.² Valamivel jobb sorsra jutottak azok, akik valamilyen szolgálatot tettek a hódítóknak, de az oszmán rendszer jellemzően az alsóbb szintű vezetésnek (vlah kenézek, apró nemesek, martalóc parancsnokok stb.) kedvezett.

Branković Grgurević Vuk mint az uralkodó család tagja a legelőkelőbbek közé tartozott. Vuk despota személyével eddig több kutató is foglalkozott, de teljeskörű életrajza még várat magára. Életének ismert mozzanatairól jóformán véletlenszerűen fennmaradt adatokból tudunk csak valamit. Működésére vonatkozóan szintén főképpen részadatokkal rendelkezünk, mivel az okleveles forrá-

-
- 1 A hódító oszmán politikával összefüggésben felmerülő *istimalet* kifejezés azt jelentette, hogy az oszmánok meghagyták vagy átvették azokat az elemeket és szokásokat, amelyeket kedvezőeknek vélték hatalmuk támogatása és tartósítása tekintetében. Idővel fokozatosan, teljesen vagy részben, beszűntették azokat, amikor hatalmuk megőrzése szempontjából már szükség-telenné váltak. *Işiksel, Güneş: Ottoman Power Holders in the Balkans (1353–1580): a Case of Upward and Downward Elite Mobility. In: Medieval Bosnia and South-east European Relations Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads. Szerk.: Dautović, Dženani-Filipović, Emir O.–Isailović, Neven. Amsterdam, 2019. 85–95., 86. p.*
 - 2 *Stojanović, Ljubomir: Stari srpski rodoslovi i letopisi. Sremski Karlovci, 1927. 245, 247, 251. p.; Lemajić, Nenad: Srpska elita na prelomu epoha. Sremska Mitrovica–Istočno Sarajevo, 2006. 138. p.*

sok foszlányosak, az elbeszélő kútfők szerzőinek pedig nem mutatkozott mindig elég érdekesnek személye.

Annyi tudható, hogy Branković Vuk despota a szerb uralkodócsalád egyik törvénytelen tagja volt.³ A szerb despota-állam bukása előtt oszmán támogatást élvező potenciális trónjelöltként, pretendensként tűnik fel, aki részt vett a Magyarország déli peremvidéke ellen irányuló akciókban.⁴ Akkorra tehát már felnőtt vagy legalábbis nagykorú, fegyverviselésre alkalmas személynek kellett lennie. Ezek alapján születését általában 1438 körülre helyezik a kutatók.⁵ Mivel részt vett a Magyarország elleni fosztogatásokban, és a szendrői udvarral szemben állt, kijelenthető, hogy a szerb vezetők között az oszmánbarát párt oldalán foglalt állást. Miután sikertelenül harcolt a szerb trónért, apja pedig szerzetes lett Hilandárban – ahol az még belépése évében (1459. október 16-án) meghalt –, valószínű, hogy Vuka ruméliai beglerbég környezetében tartózkodott.⁶ Ismeretlen okokból nem sokkal később pártállása megváltozott. Talán a Jajca körüli harcok kudarca 1464-ben és a Jakšić fivérek Magyarországra telepedése készítette arra, hogy valamikor 1464 vége táján átálljon Mátyás király oldalára.⁷ Már 1465 elején

-
- 3 A szerb történetírás valamikor 1438 körülre helyezi születését. *Ćirković, Sima*: O despotu Vuku Grgureviću. In: Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti, 6. (1970) 283–290., 284. p. Thallóczy egy bizonytalan adat szerint azt vélte, hogy Gergely özvegye lehetett Erzsébet vagy Izabella, Nardii Engilbert leánya, tehát, hogy Vuk törvényes gyerek is lehetett. A szerb néphiedelem ugyanakkor valamiért kitartóan őrizte meg törvénytelen származásának emlékét. *Thallóczy Lajos*: Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer. In: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, 3. (1895) 298–371., 342. p.; *Jireček, Konstantin*: Istorija Srba, I. Beograd, 1981. 410 p., 116. jz.; *Pešikan-Ljuštanović, Ljiljana*: Zmaj despot Vuk–mit, istorija, pesma. Novi Sad, 2002. 29, 30. p.
 - 4 Istorija srpskog naroda, II. Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537). Ed.: Kalić, Jovanka. Beograd, 1982. 307–308. p. (Spremić, M).
 - 5 Ćirković, 1970. 284. p.
 - 6 Ismeretes, hogy a raguzaiak Vukon keresztül küldtek egy levelet a beglerbégnek 1464 májusában. *Vuk Grgurević*, in: Srpski biografski rečni 2. Szerk: Čedomir, Popov. Beograd, 2006. 394. p. (Dinić-Knežević, D.).
 - 7 Létezik ugyan egy levélbeli, 1461-ben feljegyzett adat, miszerint a despota fia Nándorfehérvár közelében megölt 2000 oszmánt. Az eddigi kutatás erről az adatról olyan véleményt alakított ki, hogy a levél datálása helytelen. Sajnos, mivel számunkra az eredeti levél elérhetetlen maradt, kénytelenek vagyunk osztani az eddig elfogadott véleményeket. A levél töredéke: *Makušev, Vićentije*: Istorijski spomenici Južnih Slovena i okolnih naroda iz italijanskih arhiva i biblioteka, II. Beograd, 1887. 155. p.; Ćirković, 1970. 283–290. p.; *Dinić-Knežević, Dušanka*: Sremski Brankovići. Istraživanja, 4. (1975) 5–44., 8. p.

közvetített a szultán és a magyar király között a fegyverszünet érdekében.⁸ A tárgyalásokról szóló tudósításban, amelyet Mátyás király Moro Kristóf dogénak küldött – feltüntetve benne a különböző tárgyaló küldötteket – a felsorolásban előfordul a *novissime despotus Rascie cum quibusdam de Servia* kitétel. Figyelembe véve, hogy a Jakšić fivérek is ekkortájt telepedtek meg Magyarországon, valószínű, hogy eme despota magyar szolgálatban állott. Megjegyzést érdemel itt az a tény is, hogy a szóban forgó személy despotaként van feltüntetve. Mivel a szerb évkönyvek, a *letopisok*, már 1459-ben Vukot despotának nevezik,⁹ kizárható az az állítás, miszerint a despota címet Vuk Mátyás királytól kapta volna.¹⁰ Azzal lehet talán számolni, hogy Vukot 1471-ben a magyar király csak megerősítette addigi méltóságában.

Mint magyar hadvezér, Vuk despota több harctéren is vitézkedett, Bonfini pedig Mátyás király egyik leghívebb emberének nevezte őt.¹¹ Ismeretes, hogy hadakozott Podjebrád György cseh király csapatai ellen, részt vett több betörésben és portyázásban oszmán területen Szerbiában és Boszniában (1471, 1476, 1480, 1481), Szabács ostrománál is jelen volt, továbbá 1476-ban Pozsaszinnál (Požežena), majd 1482-ben Becsénél ugyancsak sikeresen hadakozott Ali bég szendrői parancsnok ellen. Később III. Frigyes osztrák tartományjaiban Heimburg ostrománál is teljesített szolgálatot. Utolsó nagy ütközete a portyázó oszmán akindsikkal 1483-ban történt Unán.¹² A különböző hadszínterek küzdelmeiben

-
- 8 *Fraknoi Vilmos*: Mátyás király levelei, I. Bp., 1893. 77. p.; *Salihović, Davor*: The Process of Bordering at the Late Fifteenth-Century Hungarian-Ottoman Frontier. *History in flux*, 1. (2019) 93–120., 99. p. A tárgyalások során a szultán állítólag felajánlotta a magyar királynak Szerbiát és Boszniát is a béke fejében. *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, I. Szerk.: Nagy Iván, Nyáry Albert. Bp., 1875. 351. p.
- 9 E mellett az évkönyvek feljegyzik azt is, hogy Vuk despota, amikor 1485-ben meghalt, 26 évet uralkodott. *Stojanović*, 1927. 243, 254. p.
- 10 Arra nézve sincsenek biztos ismeretek, hogy akár Vuk, akár Branković István kitől szereztek a despota titulust. Míg az előbbi felvehette oszmán támogatással apja kolostorba lépése vagy halála után, István esetében pedig azzal lehet esetleg számolni, hogy őt a szerb egyház szentelhetette fel despotává, vagy akár a magyar királytól is megkaphatta a címet.
- 11 *Antonius de Bonfinis*: *Rerum Ungaricarum decades*, IV/1. Szerk.: Fögel József, Iványi Béla, Juhász László. Bp., 1941. 81. p.; *Bonfini Antonio*: *A magyar történelem tizedei*. (Ford.: Kulcsár Péter.) Bp. 2019. 923. p.
- 12 *Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár* (a továbbiakban: MNL DL) 107 589. *Magyarország és Szerbia összeköttetésekének oklevéltára 1198–1526*. Szerk.: Thallóczy Lajos, *Aldásy Antal*. (a továbbiakban: Szerbia oklt.) Bp., 1907. 265–268. p.; *A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, XI. Szerk.: Kammerer Ernő, Döry Ferenc. Bp., 1915. 79–80. p.; *Stojanović*, 1927. 250. p.; *Jakob Unrest*: *Österreichische Chronik*. Hrsg. von Karl

a szerb despota minden bizonnyal magát nem kímélve vehette ki a részét. Az 1476-os boszniai hadjáratban a források – jelesül is Veronai Gábor püspök levele – külön kitérnek arra a tényre, hogy Vuk despota nyíltól származó sebet kapott a lábán a sereg Zvornik felé tartó, folytonos hadakozással teli útján.

Mátyás király a despota odaadását birtokokkal jutalmazta. Ezek között találhatók Fejérkö (Bela Stena), Tötös földje (Tituševina)¹³, Kölpény (Kupinik)¹⁴, Berekszó (Berkasovo), Komogojna, Kostajnica, Gradisa és mások. A számos szerémségi birtok miatt az odatelepült szerb tömegek ezt az egész vidéket a despota magánvagyonának látták, és a Branković dinasztia örökölt atyai földjeként (*otacsászivo*) tekintettek rá.¹⁵ A birtokadományok mellett Vuk despota magas tiszteletet kapott a déli védelmi szervezetben. 1481-ben adatolható, hogy a jajcai báni tisztelet viselte. A Jajcai Bánság Újlaki Miklós boszniai királyságának megszűnése után jöhetett létre.¹⁶ Magába foglalta nagyjából a valamikori Donji Kraji föld (*zemlja*) területét.¹⁷ Bár ennek a bánságnak a vezetője nem tartozott a bárói méltóságok közé, ez a kinevezés ezzel együtt is bizonyítja Vuk despota tekintélyét és katonai rátermettségét. Habár a szerb despota elsődlegesen magyar zászlósúrrá lett feladatokkal a déli határvégeken, a szerb nép számára és szemében Vuk mégis uralkodó volt, aki folytatta a szerb államiság hagyományait. Ennek megfelelően az évkönyvíró feljegyezte halálakor uralkodásának éveit, birtokait örökségének tekintették, és idővel király urával is egyenlő partnernek látták őt a jövővények. Ugyan nem terjedt ki az áttelepült szerb nép összességére a Magyarországon

Grossmann. Weimar, 1957. 18. p.; *Dinić, Mihailo*: Građa za istoriju Beograda u srednjem veku, II. Beograd, 1958. 86, 87. p.; *Eschenloer, Peter*: Geschichte der Stadt Breslau, II. Hrsg. von Roth, Gunhild. Münster–New York–München–Berlin, 2003. 725. p.; *Bonfini*, 2019. 864. p.; *Csukovits Enikő*: Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar képe a középkorban. Bp., 2015. 206. p.

13 Fejérkőről latin írásformája (*Feyezko*) miatt sokáig tartotta magát az a tévhit, hogy Vuk despota kezén Szalánkemen volt. A tévhitre még Ilarion Ruvarac, a szerb kritikai történetírás egyik atyja hívta fel a figyelmet. *Ruvarac, Ilarion*: Feyezkeo=Slankamen. In: *Stražilovo*, 36. (1888) 568–570. p.; Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 252 066.; *Mesić, Matija*: Građa mojih razprava u Rad-u. In: *Starine*, 5. (1873) 109–280., 120–121. p.; *Momčilo, Spremić*: Srpski despoti u Sremu. In: *Srem kroz vekove. Slojevi kulture Srema*. Szerk.: Miodrag, Maticki. Beograd-Beočin, 2007. 45–73., 49, 52. p.

14 MNL DL 74528.

15 *Pešikan-Ljuštanović*, 2002. 177. p.

16 *Salihović, Davor*: An Interesting Episode: Nicholas of Ilok's Kingship in Bosnia 1471–1477, 2016-ban a CEU-n megvédett mester szakdolgozat kézirat.

17 *Mrgić-Radojčić, Jelena*: Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne. Beograd, 2002. 128. p.

működő szerb despoták vezetői hatalma, befolyásuk a néptárs harcosokra így is olyanira nagy volt, hogy Vuk despota halála után Mátyás király gondoskodott utódlásáról. Ezért hívta be az országba Vuk rokonait, nagybátyjának fiait, Györgyöt és Jánost anyjukkal, Angelinával együtt.

Az eddigi archontológiai kutatások figyelme értelemszerűen kiterjedt a szerb főúr báni tisztére. A latin nyelvű források tanulmányozása alapján életútjának báni szakaszát 1481-hez kapcsolják, mivel ez év március 2-án jajcai bánként írja alá levelét Surányi Jánosnak, arról tudósítván a címzettet, hogy közbenjár érdekében a királynál.¹⁸ Valószínűleg Dóczi Pétert követte ezen a poszton. Báni tiszte idejének vége azonban ismeretlen. Bizonyos, hogy helytelen a magyar középorkutatásnak az az állítása, miszerint egy adománylevel tanúsága alapján a despota 1482-ben halt meg, és így végződött báni működése.¹⁹ Elvégre a szóban forgó oklevél, amellyel 1482. április 24-én Győrött Mátyás király Borbála despota asszony számára megerősíti férjének birtokait, azt mondja, hogy ezt a király a despota kérésére teszi.²⁰ Az uralkodó előtt kérelmét a despota azzal indokolta, hogy gondoskodni szeretne feleségéről egy olyan eshetőségre, *si premori*, azaz ha ő előbb halna meg. Tehát az oklevél nem beszél a despota haláláról. Más források is összhangot mutatnak ezzel az állításunkkal. A szerb évkönyvek feljegyezték ugyanis, hogy Grgurević Vuk despota 1485. április 16-án halt meg.²¹

Tehát a despota 1482-ben élt, sőt a következő tevékeny évek tanulsága szerint igencsak küzdelmesen töltötte idejét. Működése nem csak a csatamezőre korlátozódott. Szerb nyelven írt levelei mutatják, hogy a diplomáciában is tevékenyen, nagy befolyással vett részt a dolgok alakításában. Ezek tanúsága kiemelkedően fontos lesz a következőkben, mivel e mozzanatok alapvetően elkerülték eddig a magyar kutatás figyelmét.²²

Egyik levelét Kölpönyből küldte II. Bajezid szultánnak, kifejezve benne tetszését az oszmán uralkodó ama elképzelése iránt, miszerint újra fel fogja állítani a

18 Érdemes, hogy a latin szövegben érzékelhető a magyar nyelv előretörése, mivel a Péter nevű apród tiszttel latinos raggal magyarul írja le (*aprodum*). MNL DL 95411.

19 *C. Tóth Norbert–Horváth Richard–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás*: Magyarország világi archontológiája I. Főpapok és bárók. Bp., 2016. 140. p.

20 Szerbia oklt. 274. p.

21 A szerb évkönyvek forrásértékéről lásd: *Bubalo, Đorđe*: Ugarska i Ugri u starim srpskim letopisima. In: Srpsko-mađarski odnosi kroz istoriju. Szerk.: Györe Zoltán. Novi Sad, 2007. 27–41. p.

22 *Radović, Nikola*: Pet pisama s kraja XV veka. In: *Južnoslovenski filolog*, 20. (1953–1954) 345–367. p.; *Mitrović, Katarina*: Pet pisama despota Vuka Grgurevića. In: *Braničevski glasnik*, 3–4. (2004–2005) 63–83. p.

szerb despota-államot. A következőben Ali szendrői basának (*a szerb föld urának és a Dunamente basájának*) üzent. Egyik levelében azt emelte ki a szultánnak, hogy képes rávenni a magyar királyt a megbékélésre, és ezért személyesen is vállalta a garanciát. Leveleinek zöme datálatlan, ezért csak rekonstruálni lehet keltezésük idejét. Mivel II. Bajezid szultánnak szólnak a levelek, így azok 1481 májusa után íródhattak, valószínűleg 1482 nyara és 1483 ősze között, amikor az új szultán helyzete még bizonytalan volt. Számunkra a levelek aláírása kiváltképpen érdekes. Elvégre Vuk despota magát a következő módon titulálja: *Vuk despota és a boszniai várak kapitánya (Despot Vuk i kapetan bosanskih gradova)*.²³ Ugyan hivatalának ilyesforma megnevezése nem teljesen érthető, annyi mindazonáltal felvethető, hogy a címzés esetleg a jajcai bánóság vezetőjét takarja. Más oklevelek tanulsága szerint a jajcai bánokat néha boszniai bánoknak nevezték. Így 1480-ban Dóci Pétert boszniai²⁴ és jajcai bánnak is titulálják,²⁵ később pedig Kanizsai László és Pelsőci Bebek János boszniai bánok Batthyány Boldizsárt *alias banus de Jaycza precesor noster immediatus*-nak nevezik 1496. február 11-én keltezett elismervényükben.²⁶ II. Ulászló 1495-ben kiadott oklevelében leírja: ha Batthyány jajcai bán átadja neki Jajcát a többi *boszniai várakkal* együtt, megkapja fizetését.²⁷ Mindebből arra lehet következtetni, hogy a boszniai várak kapitánya cím ténylegesen a jajcai báni méltóságot jelölte Vuk despota leveleiben. Tehát báni méltóságának 1482/1483-ban is birtokában lehetett. Mivel az oklevelek a következő jajcai bánként Csulai Ficsor Lászlót említik 1486 nyarán,²⁸ nem elvethető az az elképzelés sem, miszerint Vuk despota jajcai báni méltóságát egészen 1485-ben bekövetkezett haláláig viselhette. Ámbár a népi szájhagyomány több-

23 Említendő, hogy a szerb nyelvű aláírásaiban Vuk despota közelebb áll a despota cím eredeti, bizánci tartalmához, mint a magyar felfogást követő latin példákban. Latin előfordulásban Vuk *despotus Rascie* a használt forma, ami közelít az uralkodói címhez. Ezek esetében az is feltűnő még, hogy az ismert példányokban rendre hiányzik a *devotio*. MNL DL 95 411., 100 842.; *Despot*, in: Leksikon srpskog srednjeg veka. Szerk.: Ćirković, Sima–Mihaljčić, Rade. Beograd, 1999. 149–150. p.; *Veselinović, Andrija*: Država srpskih despota. Beograd 2006. 39–93. p.

24 Mátyás király levelei, I. 388–390. p.; *Bojanić, Dušana*: Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479. i 1480) – prema Ibn Kemalu. In: Prilozi za orijentalnu filologiju, 14–15. (1969) 33–50., 45. p.; Magyar humanisták levelei, XV–XVI század. Szerk.: V. Kovács Sándor. Bp., 1971. 263. p.

25 *Porčić, Nebojša–Isailović, Neven*: Dokumenti vladara srednjovekovne Srbije i Bosne u venecijanskim zbirkama. Beograd, 2019. 414–418. p.

26 MNL DL 101 789.

27 MNL DL 101 786.

28 Magyarország világi archontológiája, I. 140. p.

nyire sovány forrás, ezen a helyen mégis megemlítendő, hogy Vukot nemritkán *Jajcainak* (*Jajčanin*) nevezi a szerb tradíció. Amellett, hogy a despota működése nagyban kötődött a szóban forgó határvárhoz, a Jajcai előnév felmerülése kapcsán az sem tűnik teljesen elvetendő lehetőségnek, hogy a báni hivatal viselése is megalapozhatta ezt.

Összegezve eddigi okfejtésünket a következőket mondhatjuk. Vuk despota báni hivatala valamikor 1480 tele után és 1481 tavasza előtt kezdődhetett. Mivel a despota 1485 tavaszán halt meg, báni hivatala nem végződhetett elhunytával 1482-ben, miképpen az az eddigi szakirodalomban fellelhető. Ennek ellentmondanak a szerb nyelvű diplomatikai források is, amelyekben Bosznia várai kapitányának nevezi magát. Összevetve eme titulust más latin nyelvű forrásokkal, feltételezhető, hogy a jajcai báni méltóságot kell érteni alatta. Mivel ezek a levelek valamikor 1482 nyara és 1483 ősze közt íródhattak, a despota báni méltóságát akkor is tartotta. Kiindulva abból, hogy 1486 nyara előtt nincs adatunk más jajcai bánról, lehetséges, hogy a despota báni tisztét egészen haláláig viselte. Ennek az állításnak erősítésére felhozhatók az eddigi ismeretek, pontosabban, hogy a despota nem egyszer Jajca körül hadakozott, és személyét a népi ének is ehhez a városhoz köti.

